

STUDIES OVER DE
SOCIAAL-ECONOMISCHE GESCHIEDENIS
VAN LIMBURG

JAARBOEK VAN HET SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM
VOOR LIMBURG

Dit Jaarboek wordt gratis aangeboden aan de begunstigers en contribuanten van het
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg.
Voor abonnementen wende men zich tot de boekhandel of tot de uitgever.

Inzendingen voor de redactie zenden aan het adres:
Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht.

**Studies over
de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg
XXXVI**

ONDER REDACTIE VAN DR REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
EN PROF. DR J. C. G. M. JANSEN

EISMA B.V., LEEUWARDEN/MAASTRICHT, 1991

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

STUDIES

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. – Dl. 4 (1959) –
. . . . – Maastricht : Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Versijnt jaarlijks

Jaarboek XXXVI-1991 / onder red. van Remigius Dieteren en J.C.G.M. Jansen. – ill.

ISBN 90-9004385-3

SISO limb 938 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg ; sociaal-economische geschiedenis ; jaarboeken.

INHOUD

Woord Vooraf	VII
J.F.R. Philips, Gezondheid en ziekte in Limburg in de jaren 1800-1865; een tijd van geruisloze stilstand?	1
R.P.W.J.M. van der Heijden, Bedreigd Maastricht. De dreiging van het Limburgs separatisme en de reactie van de Maastrichtse bevolking	87
J.C.G.M. Jansen, Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg in de loop van honderd jaar (1891-1991)	109
Jaarverslag 1990 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	141
Bestuur Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	178
Begunstigers en Contribuanten	179

WOORD VOORAF

Het zesendertigste deel van de Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg behandelt vooral de negentiende eeuw. De thema's zijn voornamelijk van sociaal-historische aard.

Dr J.F.R. Philips opent het deel met een onderzoek naar de geschiedenis van de volksgezondheid in Limburg, dat vooraf gaat aan het tijdvak dat hij in 1980 in zijn dissertatie, getiteld "Volksgezondheid in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940", beschreef. Een opmerkelijk groot aantal nog nimmer geraadpleegde archiefbronnen uit de eerste helft van de negentiende eeuw maakte het mogelijk de contouren van de gezondheidszorg in Limburg ook voor deze periode te beschrijven. In de tweede helft van zijn artikel gaat de auteur uitvoerig in op de acceptatie van gezondheidszorgvoorzieningen. Op dit vlak waren de problemen in de eerste helft van de eeuw bepaald niet eenvoudiger dan in het tijdvak 1850-1940.

R.P.W.J.M. van der Heijden stelt het separatisme uit de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw aan de orde. Hij behandelt de rol van de publieke opinie in Limburgs grootste stad. Daarmee snijdt hij een sociaal-historisch thema aan dat in de Nederlandse geschiedvorsching schromelijk is verwaarloosd. Hoe begrijpelijk de afkeer van de Limburgse bevolking tegen de voortdurende wijzigingen in de soevereiniteit over hun woonoorden ook mag zijn – het was geen kleinigheid tussen 1795 en 1839 met vijf verschillende soevereinen te worden geconfronteerd –, pogingen van gewesten zich van Nederland los te scheuren, zijn voor de vaderlandse historici nooit meer geweest dan een merkwaardige aberratie van in de periferie wonende lieden. Het is van belang dat het aarzelend begonnen wetenschappelijk onderzoek naar het separatisme wordt voortgezet. Van der Heijden's artikel is een bijdrage op deze weg.

In 1991 is veel aandacht besteed aan de honderdste verjaardag van de encycliek *Rerum Novarum*, een mijlpaal in het denken over sociale vernieuwing in katholieke kring. *Rerum Novarum* heeft nationaal, internationaal en regionaal aanleiding gegeven tot eindeloze discoursen over de precieze betekenis van de pauselijke boodschap. Steeds stond in publicaties de vraag voorop: "Wat wordt van katholieken op sociaal terrein verwacht?". J.C.G.M. Jansen heeft in zijn rede voor de Limburgse katholieke organisaties, gehouden te Roermond op 18 april 1991, deze

discoursen gemeden. Hij stelt de vraag: "Wat is er aan de implementatie van Rerum Novarum in Limburg gedaan?" en beantwoordt die vraag aan de hand van een drietal cases, elk toegesneden op een hoofdthema uit de encycliek. Een sterk verkorte tekst van deze bijdrage werd eerder gepubliceerd door het Werkverband Katholieken in Maatschappelijke Organisaties onder de titel "100 Jaar Rerum Novarum en Limburg". Het zesendertigste deel van de Studies wordt als gebruikelijk besloten met het jaarverslag van het Sociaal Historisch Centrum en de lijsten van bestuursleden en contribuanten.

De redactie

J.F.R. PHILIPS

**GEZONDHEID EN ZIEKTE IN LIMBURG IN DE JAREN
1800-1865;
EEN TIJD VAN GERUISLOZE STILSTAND?**

Inleiding

Wij kijken soms op een vreemde manier tegen de negentiende eeuw aan, als het ware van achter naar voren. Tegenover de stormachtige ontwikkeling tijdens de tweede helft van die eeuw lijkt in onze ogen de eerste helft eerder een schijnbare stilstand te vertonen of hooguit wegbereider te zijn voor de komende veranderingsprocessen. Die visie is echter een misvatting, omdat zij het verleden beoordeelt aan de maatstaven van een latere tijd. Zo ontgaat ons het eigen karakter van dit tijdvak, want medische theorieën en opvattingen dienen wij steeds te analyseren naar het intellectueel milieu van zijn eigen tijd, dat wil zeggen naar de resultaten van waarnemen en denken in een periode met een eigen cultuur en met eigen normen en werkwijzen.

Wij doen de medische geschiedenis van de eerste helft van de negentiende eeuw tekort, als wij die uitsluitend zien als de aanzet tot de stormachtige uitgroei van de latere jaren. Te gemakkelijk wordt dan vergeten, dat de maatschappelijke voorwaarden en de filosofische uitgangspunten, waaronder de gezondheidszorg aanvankelijk werd beoefend, heel anders waren. De gezondheidstoestand van de bevolking is en was niet alleen afhankelijk van de directe medische voorzieningen, maar ook van de beoefening van de persoonlijke en openbare hygiëne. Beide factoren werden op hun beurt in sterke mate beïnvloed door de economische omstandigheden van land en tijd, derhalve ook door de levensomstandigheden en het gedragspatroon van de bevolking, die op die gezondheidszorg was aangewezen.

Binnen het hier geschetste kader wordt aan de geschiedenis van de volksgezondheid een richting gewezen, die is ingebed binnen het cultuurpatroon van zijn tijd. Ziekte en gezondheid zijn immers geen constante grootheden, maar wisselen met de wetenschappelijke noties en de impliciete opvattingen, die iedere generatie heeft omtrent de mens en zijn wereld.

De gezondheidszorg is in gelijke mate afhankelijk van de sociale om-

standigheden, aangezien die beslissen over de vraag, in hoeverre die geneeskundige voorzieningen en andere vormen van hulpverlening in de praktijk kunnen worden gerealiseerd.

Wij dienen ons te realiseren, dat de gezondheidstoestand van de Limburgse bevolking in de eerste helft van de negentiende eeuw anders was dan de onze. Men stond aan veel meer gevaren bloot, vooral op die kritische levensmomenten, dat de gezondheid door veelvuldige epidemieën werd bedreigd.

Het natuurlijk verloop van de ziekten was ook anders. Sommige hadden een dodelijke afloop en werden met een zeker fatalisme beschouwd als niet te genezen aandoeningen. Andere ziekten daarentegen werden opgevat als lichte gezondheidsstoornissen, waarvoor men zijn eigen overgeleverde receptuur had. Deze benadering hield meteen een andere arts-patiëntrelatie in dan wij tegenwoordig zijn gewend.

Er bestond een bonte reeks van alternatieve geneeswijzen, waartegen de artsen nauwelijks bezwaar maakten, omdat zij niet de pretentie hadden voor elke kwaal een oplossing te weten. De dokter werd doorgaans pas aan het ziekbed geroepen, als de ziekte ernstig was en met heftige symptomen gepaard ging. In die situatie vielen de ziektebeelden, die de dokters te behandelen kregen, dan ook veel meer samen met de geconstateerde doodsoorzaken. Over de ziektefrequentie weten wij uit die periode nauwelijks meer dan uit de opgave van de doodsoorzaken bekend is.

Wij kunnen in het algemeen constateren, dat de organisatie van de gezondheidszorg in dit tijdvak samenhangt met de aard van de ziekten, die in de maatschappij voorkwamen. Voor zover zij werden beschouwd als urgente levensbedreigingen, kwamen zij in aanmerking voor een effectieve behandeling of op zijn minst voor een daadwerkelijke verpleging, als persoonlijke en maatschappelijke overwegingen daartoe dwongen.¹

¹ Voor de ontwikkeling van de geneeskunde in deze periode: G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, Amsterdam 1979; A.S. Lyons en R.J. Petrucelli, *Geschiedenis van de geneeskunde*, Amsterdam/Antwerpen 1981; *Handleiding voor de beoefening van de geschiedenis der geneeskunde*, onder redactie van M.J. van Liburg, Amsterdam 1988; E. Boinet, *Les doctrines médicales. Leur évolution*, Paris z.j. (over de 19e eeuw onder andere de doctrines van Bichat, Broussais en Claude Bernard en de inzichten tijdens l'ère pastorienne, zie pag. 85 e.v.); F.A. Sondervorst, *Geschiedenis van de geneeskunst in België*, Brussel 1981; Jacques Leonard, *La vie quotidienne du médecin de province au XIXe siècle*, Paris 1977; Ronald Grosarth-Maticek, *Krankheit als Biographie. Ein medizin-soziologisches Modell der Krebsentstehung und -Therapie*, Keulen 1980.

De organisatie van de gezondheidszorg

Het geheel van medische voorzieningen kunnen wij onderscheiden in de eerste lijns-gezondheidszorg, zoals wij die tegenwoordig plegen te noemen, met andere woorden de ambulante medische hulp door de geneeskundigen in de verschillende gradaties, en anderzijds de intramurale zorg in verpleeginrichtingen, een zorggebied, dat destijds nog nauwelijks was uitgebouwd.

Geneeskundigen waren omstreeks 1800 al in redelijk aantal aanwezig, maar lang niet voor iedereen was deze hulp op gelijke wijze bereikbaar. Zoals op zoveel andere terreinen beoogde het Franse bestuur in het tijdvak 1794-1815 ook de medische zorg in deze streken op nieuwe leest te schoeien. Maar die hervorming was aangewezen op de daadwerkelijke medewerking van de geneeskundige stand, die op dat ogenblik voorhanden was.

De geneeskundige bezetting was op het eind van de achttiende eeuw niet onbevredigend te noemen. In het departement van de Nedermaas was het aantal geneeskundigen in relatie tot de bevolking veel gunstiger dan in veel andere Franse departementen, namelijk één gepromoveerd medicus op elke 5.000 inwoners.² Hun beroepsuitoefening was bovendien van een behoorlijk niveau. De geneeskundigen waren terdege opgeleid, wat echter meestal niet het geval was met de heelmeesters.³

Verlichte burgers, als de Franse bestuursambtenaren nu eenmaal waren, hebben vooral sterk gefulmineerd tegen de wijd verbreide kwakzalverij, waartegen zij vruchteloos probeerden op te treden. Vooral op het platteland gingen de charlatans met een onbeschaamde vrijmoedigheid te werk in de zekere overtuiging dat de mensen toch wel bij hen baat kwamen zoeken, terwijl de gestudeerde artsen tevergeefs zaten te wachten om hun geneeskunst te kunnen beproeven. Het was in de ogen van het bestuur het algemene bijgeloof, dat aan deze praktijk debet was.⁴

² W. Frijhoff, Medische beroepen en verzorgingspatroon in de Franse tijd; een dwarsdoorsnede, in: *Tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, de natuurwetenschappen, de wiskunde en de techniek*, 8, 1985, pag. 92-122.

³ F. Cavenne, *Statistique du département de la Meuse Inférieure*, Maestricht 1802, pag. 89-90 (een beknopte beschrijving van de voornaamste gegevens betreffende het departement Nedermaas, waarheen hij was uitgezonden).

⁴ W.J.M.J. Rutten, Volksgeneeskunde in sociaal-historisch perspectief. Limburg in het laatste kwart van de negentiende eeuw, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XXXIII, 1988, pag. 100-113; E. Tielemans, *Volksgeneeskunde in Limburg. Een bibliografie*, Limbricht 1986; Rudolf Philips, *Gezondheids-*

De hele medische professie werd in de Franse regelgeving betrokken en onderworpen aan een commissie van toezicht, zoals die in Frankrijk al eerder was ingevoerd. Volgens de Franse wet van 19 ventôse An XI (10 maart 1803) werden nieuwe erkenningseisen gesteld aan de dokters voor inwendige en uitwendige ziekten. Voor hun opleiding werden zes geneeskundige hogescholen aangewezen. Daarnaast werd een voorziening voor het platteland getroffen, waar officieren van gezondheid werden toegelaten, die de meer eenvoudige ziektegevallen te behandelen kregen en die alleen onder toezicht van een erkend medicus heelkundige operaties mochten uitvoeren. Het toezicht op de medische beroepsuitoefening werd opgedragen aan een jury médical.

In het departement van de Nedermaas werd deze jury médical eerst in 1805 geïnstalleerd. Deze kwam – met verschillende andere departementale jury's – onder voorzitterschap te staan van Prof. J. Tourdes (1770-1834), een bekend bioloog, die was benoemd als hoogleraar aan de nieuw opgerichte medische faculteit van Straatsburg. Van deze jury maakten verder deel uit: J.H. Bosch, J.P. Minckelers, L. Mancel jr, G. Nijst, F. Henkelius en J. Haenberg. Hun taak was naast het algemene toezicht het vaststellen van de bevoegdheden van nieuw te benoemen geneesheren, apothekers, officieren van gezondheid, vroedvrouwen en dergelijke.⁵

Door de jury médical werd jaarlijks een lijst van alle geneeskundigen samengesteld, die in het departement hun bevoegdheid mochten uitoefenen.⁶ Vanaf die tijd hebben wij een precies inzicht in de grootte en samenstelling van de geneeskundige bezetting. Daaruit blijkt onder meer hoe groot het aantal apothekers was in vergelijking met dat van de geneesheren. Deze laatsten hadden een hogere academische opleiding genoten. Veel geneeskundigen hadden gestudeerd aan Franse universitei-

zorg in Limburg. Groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen, 1850-1940, Assen 1980, pag. 231 e.v. (hoofdstuk VI). Dit aspect komt in deze studie niet uitgebreid aan de orde.

⁵ Rijksarchief in Limburg (R.A.L.), Frans archief, inv. nr. 2781-2784, departementaal bestuur, afd. openbare onderstand, jury de médecine, An VI-1808.

⁶ R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2791, register van geneesheren, apothekers enz., 1802-1811. Op basis van deze lijst en van de jaarlijkse opgaven, die na 1815 door de provinciale geneeskundige commissie werden aangelegd en in het Provinciaal Blad, de Staatscourant, het Jaarboekje voor Limburg, de Provinciale Almanak, het Geneeskundig Jaarboekje voor Nederland, de Verslagen en Mededelingen betreffende volksgezondheid enzovoort werden gepubliceerd, heeft het Sociaal Historisch Centrum een jaar of tien geleden een volledige lijst aangelegd van alle geneeskunde-beoefenaren in Limburg. Zie collectie Geneeskundigen in Limburg.

ten of daar stage gelopen, zoals in Reims, Nancy, Parijs, Straatsburg en Pont à Mousson. Als voorbeelden noemen wij de Maastrichtse dokters Bosch, Mancel en Germain, dokter Moens in Tongeren en dokter Bamps in Hasselt.

Maar ook de overige geneesheren waren kundig en goed onderwezen. Cavenne prees hen om hun inzicht en opoffering. De officieren van gezondheid waren over het algemeen niet minder deugdelijk. Dat gold echter niet zonder meer voor de heelmeeesters. Met uitzondering van enige grotere plaatsen, waar de chirurgie was voorbehouden aan “citoyens éclairés”, werd in de rest van het departement de heilkunde gewoonlijk bedreven door onkundige nieuwelingen, die pas sedert de komst van de Fransen hun praktijk waren begonnen en geen enkel examen hadden afgelegd, ook niet volgens de oude reglementen.⁷ Door de bestuurswisselingen was deze misstand ingeslopen.

Bosch sprak in 1806 over de chirurgijnen in een andere zin, namelijk als praktisch geschoolde mensen, waarvan de meesten hun beroep uitoefenden krachtens artikel 23 van de genoemde wet van 19 ventôse An XI, hetgeen inhield, dat zij een beperkte bevoegdheid hadden ontvangen van de jury médical.

Grote klachten bestonden over de gebrekkige assistentie bij de bevallingen. Over de vroedvrouwen waren de bevoegde instanties nog harder in hun oordeel dan over de heelmeeesters (... “qui sont d’une ignorance absolue, et n’ont fait aucune étude de leur état” ...).⁸ Aangezien zij op het platteland praktisch alle bevallingen deden, was men op die vroedvrouwen aangewezen. Daarom zocht men naar middelen om hun kennis te verbeteren.

Er werd in 1806 een theoretische en praktische cursus opgezet, waaraan veel vroedvrouwen deelnamen. In het burgerlijk hospitaal van Maastricht werd daartoe een zaal ingericht, waar armlastige vrouwen konden bevallen. De geneesheer van het hospitaal gaf daar onderricht aan leerlingen, die praktijk wilden opdoen. In 1806 besloten voor het eerst 20 leerlingen er hun opleiding. Zij werden door de medische jury geëxamineerd en allen aangenomen.⁹ De enige klacht was, dat de nieuw opgelei-

⁷ Cavenne, o.c., pag. 89-90; R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2823, J.H. Bosch, Notice; M.J. van Lieburg, De tweede geneeskundige stand, 1818-1865. Een bijdrage tot de geschiedenis van het medisch beroep in Nederland, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 96, 1983, pag. 433-453.

⁸ Cavenne, o.c., pag. 89.

⁹ R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2790, Cours d'accouchement; R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2823, J.H. Bosch, Notice.

de vroedvrouwen allemaal uit het arrondissement Maastricht kwamen. Eerst veel later kwam hierin verandering.

Groot was het aantal apothekers: niet minder dan 32 in het hele departement. Alleen in Maastricht al waren omstreeks 1800 14 apothekers werkzaam, waaruit het overdreven belang blijkt van de medicamentatie.¹⁰ Zij volgden de toonaangevende Luikse pharmacopee (1741), die in 1760 in het tweeherige Maastricht verplicht was gesteld en nog lang in gebruik bleef.¹¹ Onder het Hollands bestuur werd in 1823 voor de zuidelijke provincies de Pharmacopea Belgica ingevoerd.

Als men de geneeskundige bezetting cartografisch in beeld brengt,¹² vallen gemakkelijker de verdichtingen en witte plekken in het oog, zoals die vóór 1815 bestonden. Wat de geneeskundigen in het departement van de Nedermaas betreft, is opvallend de cluster van gemeenten rond Roermond, waar destijds al een geneeskundige was gevestigd. In het arrondissement Maastricht was die vestiging meer beperkt tot de stad Maastricht en de grote plattelandscentra. In het arrondissement Hasselt was de spreiding iets groter. In het departement van de Ourthe zien we een concentratie met geneeskundigen, in de eerste plaats uiteraard in Luik en verder in de gemeenten, gelegen in het dal van de Maas, de Vesder en de Jeker. Maar het landelijke gebied was toch niet helemaal van geneeskundigen verstoken.

Die situatie was beter te noemen dan de bezetting met apothekers, die vooral in het departement van de Ourthe zwak waren vertegenwoordigd en zich overwegend in de steden hadden gevestigd. In de Nedermaas was dit vóór 1800 ook het heersende beeld, maar in de arrondisse-

¹⁰ R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2791, inschrijving geneesheren, apothekers, chirurgijns, vroedvrouwen, 1802-1811; J.H.A.E. Cornips, *Een provinciale school voor apothekers te Maastricht; tevens bijdrage tot de geschiedenis van de pharmacie te Maastricht in de Franse tijd*, Maastricht 1953 (deze brochure verscheen bij gelegenheid van de jaarvergadering te Maastricht van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering der Pharmacie in mei 1953); P.A.Th.M. Jaspers, *De ontwikkeling van de pharmacie in Limburg gedurende de Franse tijd (1794-1814)*, Venlo 1966.

¹¹ J.-F. Angenot, *La pharmacie et l'art de guérir au pays de Liège: des origines à nos jours*, Liège 1983.

¹² Het Sociaal Historisch Centrum heeft in het verleden de bezetting met geneeskundigen, apothekers en vroedvrouwen in de departementen van de Nedermaas en de Ourthe in kaart laten brengen. Op een blanco kaart met de negentiende-eeuwse gemeentegrenzen in Limburg en aangrenzende gewesten (schaal 1:250.000) werd die concentratie ingetekend. Van deze kaarten, die in de jaren 1978-1980 werden vervaardigd door de heer F. Jacobs, hebben wij een dankbaar gebruik kunnen maken.

menten Maastricht en Roermond begonnen de apothekers in de grotere centra nu voorzichtig een praktijk.

De vroedvrouwen lijken op het eerste gezicht beter over de gewesten gespreid, maar er waren desondanks grote gebieden, waar bijna geen vroedvrouw aanwezig was, zoals in de noordelijke Peel en de gemeenten boven Venlo, in het noordelijk deel van het arrondissement Hasselt en verder in de Cendroz en de Ardennen. Het gebrekkige spreidingspatroon in de medische verzorging duidt de overgangssituatie aan, die rond 1815 aarzelend aanbreekt.

In 1812 had de laatste zitting plaatsgehad van de jury médical.¹³ In 1818 werd die taak voortgezet door de provinciale geneeskundige commissie, wederom onder voorzitterschap van J.H. Bosch. Leden van de commissie werden de geneesheren H.J. Neijns en M. Martens uit Maastricht, C. Leurs uit Roermond, L. Jeanné uit Tongeren, A. Bamps uit Hasselt en de apothekers Stevens en Henckelius uit Maastricht.¹⁴

De werkwijze van de commissie onderging weinig verandering, maar was nu gefundeerd op de geneeskundige staatsregeling van 12 maart 1818. Nieuwe bevoegdheden vielen de commissie niet toe, aangezien de wet als principe had gekozen, dat de behartiging van de volksgezondheid primair een taak was voor de gemeente. De werkzaamheden van de commissie waren op grond van genoemde wet van drieërlei aard: het beoordelen van de bekwaamheid van geneeskundigen, die zich in de provincie wilden vestigen en het verlenen van de bevoegdheid tot het uitoefenen van enige tak van geneeskunde; het toezicht op de uitoefening van de praktijk van deze geneeskundigen en op al hetgeen de gezondheid van de ingezetenen aanging; en tenslotte moest de commissie waakzaam zijn bij het ontstaan van contagieuze en epidemische ziekten.¹⁵

In het algemeen bouwde de Nederlandse wet van 12 maart 1818 (Staatsblad nr 16) voort op dezelfde grondslagen, die het Franse bestuur ten aanzien van de organisatie van de gezondheidszorg had gevolgd. Deze wet maakte een soortgelijk onderscheid tussen de verschillende beoefe-

¹³ R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2781.

¹⁴ Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht, Archief Provinciale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt (meestal aangeduid als Provinciale Geneeskundige Commissie), 1818-1865. In de verbalen van Gedeputeerde Staten is voor het eerst eind 1818 sprake van de geneeskundige commissie, die tot nieuw leven is gewekt. R.A.L., Provinciaal archief, verbalen G.S. 1818, nr. 868.

¹⁵ Ct. van der Straeten, Geneeskundig onderzoek en toezicht in den Hollandschen tijd, in: *Maandschrift Limburg*, 7, 1925/26, pag. 276-280. Dit artikel gaat vooral in op de formele instelling van deze commissies op grond van de wet van 12 maart 1818, Staatsblad nr. 16.

naren van de geneeskunst. Aan de top stonden de *medicinae doctores*, die waren opgeleid aan erkende universiteiten of hogescholen. Zij konden nog een afzonderlijke bevoegdheid verkrijgen in de chirurgie of de verloskunde, maar mochten die eigenlijk niet gecombineerd uitoefenen. In de praktijk waren er echter bijna geen afzonderlijke *doctores chirurgiae* of *artis obstetricae* in Limburg werkzaam.

Daarnaast werden onderscheiden heelmeesters voor de stad en het platteland en eveneens stedelijke en plattelandsvroedmeesters. De stedelijke heel- en vroedmeesters stonden in bekwaamheid hoger. Diezelfde onderscheiding werd ook voor de apothekers ingevoerd, maar werd in Limburg niet toegepast.

Ingewikkeld waren de bepalingen ten aanzien van de uitoefening van de verloskunde. De vroedvrouwen mochten alleen de natuurlijke bevallingen doen. Bij moeilijke verlossingen moesten zij de hulp inroepen van een vroedmeester of een doctor in de verloskunde. Verder bestond er nog een tweede categorie vroedvrouwen, wier taak was beperkt tot assistentie bij eenvoudige bevallingen. In Limburg was slechts een tiental vroedvrouwen met deze beperkte bevoegdheid werkzaam.¹⁶

In de jaren na 1815 bestond er nog altijd een grote behoefte aan gediplomeerde vroedvrouwen. Daarom is het eigenaardig te constateren, dat eerst rond 1823 de plannen voor een vroedvrouwenopleiding – die notabene van 1806 tot 1813 had bestaan en zijn nut ruimschoots had bewezen – pas met veel moeite opnieuw konden worden gerealiseerd. Hier had de bestuurswisseling voor een impasse gezorgd, die tenslotte na jaren werd overbrugd en de oude toestand weer terug bracht.

Het was Koning Willem I die het onderwijs weer invoerde met zijn besluit tot oprichting van scholen ter aankweeking van heelmeesters en vroedvrouwen. Maar zijn plan tot het oprichten van een aantal provinciale klinische scholen werd niet overal uitgevoerd. Om financiële redenen gingen de Provincie Limburg en de Gemeente Maastricht hiertoe niet over. Aan de hogeschool van Luik kon men zonder moeite een opleiding tot heelmeester volgen, zo was hun redenering. Zij vonden het blijkbaar al mooi, dat in 1825 de opleiding voor vroedvrouwen tot stand was gebracht.

De cursus duurde vier jaar en werd ook nu weer gegeven door de geneeskundigen van het hospitaal in Maastricht. De eerste voorzitter

¹⁶ Een overzicht van de wetgeving en de besluiten in deze periode is bijeengebracht door J.H. Starmans, *Verloskunde en kindersterfte in Limburg*, Maastricht 1930, pag. 97-137.

van het bestuur van de school was Dr Germain, die lid was van Provinciale Staten.¹⁷ Na veel inspanning werd derhalve de vroegere opleiding in verbeterde vorm weer tot leven gewekt. Nieuw was het voornemen om daaraan een school voor apothekers te verbinden. Deze opleiding begon op 1 september 1825 en voldeed volledig aan de verwachtingen.¹⁸ Deze gunstige ontwikkeling werd onderbroken, toen in 1830 de Belgische Opstand uitbrak. Het onderwijs aan de apothekers- en aan de vroedvrouwschool heeft toen enige jaren stilgelegen. Wel gaf doctor Herfst uit Beek rond 1840 nog enige jaren onderwijs aan leerlingen, die zich tot vroedvrouw wilden bekwamen. Zijn poging de impasse op te vullen, werd met een aanmoedigingspremie bekroond.¹⁹ Later zijn beide scholen weer heropend. Zij bleven (als provinciale school wel te verstaan) voortbestaan tot 1849; als particuliere cursus werd de apothekersopleiding nog enige jaren verder voortgezet.

In de jaren na 1815 heeft aanvankelijk de geneeskundige stand geen grote uitbreiding ondergaan. De dokters waren overwegend woonachtig in de grotere bevolkingskernen, zoals toen algemeen gebruikelijk was. Dat vormde op zich geen bezwaar, omdat de mensen hen toch maar in zeldzame gevallen kwamen consulteren.

Het aantal beoefenaren van de geneeskunst heeft tijdens de negentiende eeuw geen grote groei doorgemaakt en is in Limburg naar verhouding zelfs gedaald. Wij zullen dit cijfermatig nog nagaan. Voorts verschoof de geneeskundige bezetting in de loop van de negentiende eeuw iets ten gunste van het platteland. Tussen 1830 en 1850 nam op de Limburgse dorpen vooral het aantal chirurgijns, vroedmeesters en vroedvrouwen toe.

Naar opleiding en kennisniveau van de geneeskundigen traden enige veranderingen op, die wij in de tabellen op de volgende pagina's hebben proberen weer te geven.

Wij hebben geen eerdere provinciale opgave ter beschikking dan die uit 1819 en baseren ons verder op de jaarlijkse gegevens van het Administratief Memoriaal, dat loopt tot 1850 en vanaf 1851 t/m 1865 werd voortgezet (voor Nederlands Limburg) als Provinciaal Blad van het Hertogdom Limburg. Deze jaarlijkse lijsten vermelden de standplaats

¹⁷ R.A.L., gedep. archieven, Stukken van J. Germain, lid van de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en toezicht in Limburg.

¹⁸ Cornips, o.c.; Jaspers, o.c., passim; Philips, o.c., pag. 33.

¹⁹ R.A.L., Provinciaal archief, verbalen Gouverneur, 28 december 1840, nr. 24 en 10 januari 1841, nr. 186. Over de heropening van de opleiding handelen onder meer de verbalen van 24 augustus 1840, nr. 12 en 10 augustus 1841, nr. 37.

Tabel 1. Het aantal geneeskundigen in de provincie Limburg tijdens het Verenigd Koninkrijk, verdeeld naar de arrondissementen Maastricht en Roermond enerzijds en Hasselt anderzijds

	volgens de eerste generale lijst 1819 ²⁰		volgens de jaaropgave 1829 ²¹	
	arrondis- sementen Maastricht en Roermond	arrondis- sement Hasselt	arrondis- sementen Maastricht en Roermond	arrondis- sement Hasselt
medicinae doctores	31	36	40	39
(chirurgiae doctores)	2	4	12	11
(artis obstetricae doctores)	3	–	12	10
heelmeesters (stedelijk)	16	22	12	21
heelmeesters ten plattelande	15	14	6	6
officieren van gezondheid	7	8	–	1
(vroedmeesters)	6	2	10	10
apothekers	37	30	40	32
vroedvrouwen	20	12	50	27

en het jaar en de plaats van admmissie. Als de provinciale commissie deze verleende, werd meestal de provinciale hoofdplaats vermeld; voor gestudeerde artsen doorgaans de stad van de universiteit, waar zij hun diploma hadden behaald. Voor plaatselijk onderzoek een aantrekkelijke en gemakkelijk te raadplegen bron.

Niet altijd zijn de cijfers even duidelijk. Waar het officieren van gezondheid betreft, konden dat gediplomeerden zijn, die als zodanig door het Frans bestuur bevoegd waren verklaard of vroegere militaire artsen die, naargelang hun opleiding, werden onderscheiden in officieren eerste of tweede klas. De officieren tweede klas – de hoofdmoot – werden gelijkgesteld met heelmeesters ten plattelande. Het is vaak moeilijk voor de-

²⁰ Generale lijst der doctoren enz., welke de onderscheidene takken der geneeskunst vermogen uit te oefenen, opgemaakt voor het jaar 1819 ingevolge de resolutie van 10 september 1819, lit. F. ter uitvoering van het K.B. van 31 mei 1818, in: *Administratief Memoriaal*, 1819, nr. 66, pag. 181 e.v.

²¹ Lijst der bevoegd erkende beoefenaren van de onderscheidene takken der geneeskunst in de Provincie Limburg, voor het jaar 1829, in: *Memoriaal Administratief*, 1829, nr. 9, pag. 86 e.v.

ze overgangsjaren de heelmeesters precies volgens hun bevoegdheden af te bakenen, omdat deze materie eerst werd geregeld bij Koninklijk Besluit van 23 november 1823.

Een duidelijke conclusie is op grond van dit eerste overzicht nog moeilijk te trekken. Enige verschillen vallen wel in het oog. Tussen de arrondissementen van het huidige Nederland en het arrondissement, dat gelijk valt met het tegenwoordige Belgisch Limburg, bestaat geen volledige overeenstemming. In de eerste plaats blijkt het minder dichtbevolkte arrondissement Hasselt aanvankelijk meer dokters en heelmeesters te tellen, maar minder apothekers dan het gebied oostelijk van de Maas. Maar de ontwikkeling in latere jaren ging wel in een richting, dat die verschillen iets meer gelijk werden getrokken.

In nevenstaande tabel zijn de doctores in de heel- en verloskunde evenals de vroedmeesters tussen haakjes geplaatst om dubbel tellingen te vermijden. De eerste groep is namelijk begrepen in het totaal aantal doctoren in de geneeskunde, de tweede groep in het totaal van de heelmeesters. Het heeft op zichzelf weinig zin om deze uiteenlopende groepen bij elkaar op te tellen.

Moeilijk te beantwoorden is de vraag, of vroeger het aantal geneeskundigen geringer was geweest en nu in vergelijking met de Franse bestuurstijd of het ancien régime was gestegen.

Indirect kunnen wij proberen daarvoor een benadering te vinden, omdat uit de lijst van 1819 bekend is, wanneer de geneeskundigen voor het eerst werden geadmitteerd. De heel- en vroedmeesters moeten wij buiten beschouwing laten, omdat die pas in 1818 hun erkenning kregen en voordien als groep niet voorkwamen.

Zeker is, dat er ooit meer geneeskundigen in functie waren dan het aantal dat in 1819 nog over was, omdat tussentijds een aantal was overleden of zijn praktijk had beëindigd. Van het totaal aantal geregistreerden was bovendien een kleine helft pas heel recent afgestudeerd. In onze schatting van de gemiddelde jaarlijkse aanwas hebben wij geprobeerd die factoren te verdisconteren. Maar het blijft uiteraard een ruwe schatting. De benadering van de aanwas is weergegeven in tabel 2 op pagina 12.

Ondanks dat deze poging misschien te weinig exact is, kunnen wij er toch de tendens uit afleiden, dat tijdens de Franse tijd het aantal afgestudeerde dokters terugliep en dat een versterkt aantal gegradueerden in de eerste jaren van het Koninkrijk de bezetting tenslotte weer op het peil van het ancien régime terug bracht. Deze uitkomsten worden enigszins bevestigd door de gegevens van Frijhoff, die in zijn proefschrift heeft berekend, hoeveel gegradueerden er in de achttiende eeuw in de Republiek

Tabel 2. Een schatting van de aanwas van geneeskundigen vóór 1818 in het gebied van de toenmalige provincie Limburg

periode	aantal geadmitteerden	schatting van de gemiddelde jaarlijkse aanwas
vóór 1780	22	circa 4
1781-1790	33	3,5
1791-1800	26	2,8
1801-1810	35	3,4
1811-1818	45	5,6

waren.²² Wij nemen enige van die totalen voor de jaren 1750-1815 over, ongeacht of deze gegraduateerden in de geneeskunde hun diploma aan een Nederlandse of een buitenlandse universiteit hadden behaald.

Tabel 3. Het aantal gegraduateerden in de geneeskunde in Nederland tussen 1750 en 1814

periode	totaal aantal gegraduateerden in de geneeskunde	gemiddelde aanwas per jaar
1750-1774	559	22,4
1775-1799	474	19,0
1800-1814	395	26,3

Een interessante vraag is verder, waar de doctoren, die in de jaren tussen 1819 en 1829 praktijk deden, hun geneeskundige opleiding hadden ontvangen. Hierover geeft de tabel op pagina 13 een beeld.

Uit deze tabel zijn niet zulke grote verschillen af te lezen, omdat de meeste dokters uit 1819 ook in 1829 nog in functie waren, zodat het hier veelal dezelfde afgestudeerden betreft. Maar de verschuivingen hadden wel degelijk betekenis. Wij wijzen in de eerste plaats op het feit, dat de

²² W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814*, Amsterdam 1981, pag. 135. Uit zijn beschouwingen is duidelijk op te maken, dat de Maasstreek niet te vergelijken is met de Noordnederlandse gewesten. Het departement van de Nedermaas had rond 1800 één geneeskundige op 4.839 inwoners. Maar in de Republiek was er één dokter op 2.780 inwoners (pag. 150).

Tabel 4. De verdeling van de doctoren in 1819 en 1829 naar de plaats van hun opleiding

geneeskundige universiteit	opgave 1819		opgave 1829	
	arrondisse- menten	arrondisse- ment	arrondisse- menten	arrondisse- ment
	Maastricht en Roermond	Hasselt	Maastricht en Roermond	Hasselt
Reims		3		1
Nancy		2		
Leuven	5	5	5	4
Leiden	11	15	13	12
Harderwijk	1	2		2
Duisburg	7	1	4	
Keulen	3	3	2	2
Utrecht	1	1	1	
Parijs		3		3
Straatsburg	2			
Luik	1	1	9	15

Franse opleidingsplaatsen wegvallen, eerst in 1807 Nancy en Reims, vervolgens in 1815 Straatsburg en Parijs. Ernstiger voor deze streek was de sluiting van de universiteiten van Leuven en Keulen, waarvan toen Leiden en Luik profijt trokken.

Leiden had altijd al een grote aantrekkingskracht, vooral sinds de grote Boerhaave daar had gedoceerd. Luik kreeg vooral sinds 1818 een grote toeloop. Het is aan deze nieuwe universiteit, dat verreweg de meeste geneesheren tevens hun graad haalden in de chirurgie of de verloskunde. Die combinatie kwam steeds meer in zwang, hoewel daarmee de tweedeling in het systeem werd doorbroken. Het is pas na 1829 ten tijde van het ontstaan van de Belgische staat, dat men aan de universiteit van Brussel en de heropende universiteit van Leuven ging studeren.

Van minder belang was het wegvallen van de hogeschool van Harderwijk en de universiteit van Duisburg, die een minder goede faam hadden, omdat zij diploma's verleenden aan studenten, die er niet hadden gestudeerd, maar zich alleen aan het examen kwamen onderwerpen. Duisburg had vanouds nogal wat medische studenten uit de grensstreek aangetrokken, waaronder vooral mensen uit de gebieden, die in de achttiende eeuw tot Pruisen behoorden.²³ Anders was het gesteld met

²³ W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise*, o.c., pag. 34, 92, 230.

de opleiding van de heelmeesters, tenminste van de volledig bevoegde heilkundigen, die slechts een fractie van het totaal vormden. Vanuit Limburg oostelijk van de Maas hadden enkelen gestudeerd in Düsseldorf (4), Essen (1), Keulen (1) en Duisburg (1) en in eigen land in Den Haag (3). Vanuit het westelijk deel van de provincie gingen de meesten naar Luik (17), verder naar Antwerpen (1), Den Haag (1) en het vermaarde Presburg (1).

Maar de meeste heelmeesters, vooral die ten plattelande, zochten een ervaren collega op, waar zij zich in het vak konden bekwamen. Als zij voldoende kennis hadden opgedaan, konden zij van de provinciale commissie hun admisse krijgen. De meeste officieren van gezondheid, die met de laatsten gelijk waren te stellen, opteeden na hun actieve militaire dienst voor een rustige dorpspraktijk, waarvoor zij door de provinciale commissie zonder veel bezwaar werden toegelaten.

Beperkt was eveneens de opleiding van de meeste vroedmeesters. Enigen hadden gestudeerd in Luik, Keulen, Düsseldorf en Antwerpen en daar hun toelating verworven. Maar het gros had zijn admisse gekregen van de provinciale commissie in Maastricht. Het is uit de stukken niet helemaal duidelijk, in welke gevallen de hulp van een heel- en vroedmeester werd ingeroepen. Meestal oefenden zij praktijk uit in plaatsen, waar geen doctor in de genees- en verloskunde beschikbaar was. Of zij hun meer geletterde collega's ooit in consult riepen en wanneer, is ons niet bekend.

Hoe de bevoegdheden van de vroedmeesters waren afgebakend ten opzichte van die van de vroedvrouwen, hebben wij al aangestipt. In de voorschriften stond precies omschreven van welke instrumenten de heel- en vroedmeesters zich mochten bedienen en welke de vroedvrouwen mochten gebruiken. Daaruit blijkt, dat gecompliceerde bevallingen in elk geval tot het werkterrein van de vroedmeesters werden gerekend. De vroedvrouwenopleiding schoot overigens niet tekort in het bijbrengen van praktische kennis. De gediplomeerden van de school te Maastricht en het handjevol vroedvrouwen, dat in Duitsland had gestudeerd, stonden in dat opzicht niet bij de vroedmeesters ten achter.

De apothekersopleiding kwam met het stelsel van de heel- en vroedmeestersopleiding enigszins overeen. De meesten werden in de beginselen van de pharmacie door oudere apothekers ingewijd, waarna zij hun theoretische en praktische kennis moesten verdedigen ten overstaan van de provinciale medische commissie, die hun de bevoegdheid kon verlenen om zich als apotheker te vestigen.

Er waren slechts weinig apothekers, die aan een universiteit hadden ge-

studeerd, zoals J.P. Minckelers te Maastricht en L.N.J. Pitaffe te Roermond, die beiden hun admmissie in Luik hadden gekregen. Er waren nog andere uitzonderingen, zoals een apotheker, die in Den Bosch bevoegd was verklaard en drie, die in Aken hun diploma hadden ontvangen. Bij Koninklijk Besluit van 31 mei 1818 (Staatsblad nr 63) werd een nieuwe lijst van geneesmiddelen van kracht, die de geneeskundigen ten plattelande mochten gebruiken in overeenstemming met de nieuw ingevoerde pharmacopea belgica.

Hoe was de aanwas van geneeskundigen in het tijdvak, dat de provincie Limburg in een Nederlandse en een Belgische provincie was opgedeeld (1839-1865)? Wij nemen deze situatie alleen in beschouwing voor het gebied van de huidige Nederlandse provincie. In de jaren 1831 tot en met 1850 waren daar in totaal 66 nieuwe beoefenaren van de geneeskunst in functie getreden (= gemiddeld 3,3 per jaar). Ter vergelijking diene, dat over de jaren 1819 tot en met 1830 in hetzelfde gebied zich 32 nieuwe beoefenaren hadden gevestigd (= gemiddeld 2,7 per jaar). In de jaren 1851 tot en met 1870 bedroeg de aanwas slechts 38 geneeskundigen (= gemiddeld 1,9 per jaar).

De samenstelling van de geneeskundige stand hebben wij voorts vergeleken voor de jaren 1849 en 1865. Wij volgen wederom dezelfde indeling en attenderen opnieuw op de dubbeltellingen, waar het doctoren in de heel- en verloskunde betreft. De combinatie van geneeskunde met heel- en verloskunde wordt in deze jaren een gewoon verschijnsel, waarop de wetgeving van 1865 zou inhaken.

Tabel 5. Het aantal geneeskundigen in de provincie Limburg, ingedeeld naar hun bevoegdheid in 1849 en 1865

	1849	1865
medicinae doctores	47	41
heelmeesters	5	5
heelmeesters ten plattelande	18	17
officieren van gezondheid	5	1
(chirurgiae doctores)	26	25
(artis obstetricae doctores)	26	28
(vroedmeesters)	23	19
apothekers	61	71
vroedvrouwen	97	103

Waar hadden de doktoren gestudeerd, die in deze jaren praktijk uitoefenden? Als wij afzien van enige ouderen (4), die rond 1800 hadden gestudeerd, dan zien wij in deze generatie een keerpunt vallen omstreeks 1839 wat de keuze van de universitaire opleiding betreft.

Tabel 6. De opleidingsplaats van de doctoren tussen 1815 en 1865

	1815-1839	1840-1865
Luik	18	—
Brussel	6	—
Leuven	4	—
Leiden	6	15
Utrecht	—	6

De Belgische Opstand heeft in zoverre een cesuur gevormd, dat de voorkeur voor een medische studie in Leuven, Luik en Brussel noodgedwongen moest worden opgegeven. Die lijn werd sindsdien volledig omgebogen. Na 1839 waren de gediplomeerden van Belgische universiteiten niet zonder meer bevoegd in Nederland de geneeskunde uit te oefenen. Zij moesten dan na hun studie voor de jury van de provinciale geneeskundige commissie verschijnen, die hun diploma kon erkennen, wat bijna zonder uitzondering gebeurde. Het enige probleem deed zich voor met een buitenlandse oogarts, wat wellicht mede was te verklaren uit de onbekendheid in Limburg met dit specialisme.²⁴

De officieren van gezondheid waren evenals de stedelijke en plattelandsheelmeesters altijd meer op Nederland georiënteerd geweest. Van deze groep had amper een kwart in het buitenland gestudeerd, voor zover valt na te gaan. De meesten hadden waarschijnlijk hun kennis in eigen provincie opgedaan en hun bevoegdheid verkregen van de provinciale commissie.

²⁴ Het betreft geen in Limburg gevestigde oogarts, maar Dr Ansiaux uit Luik, die vóór 1850 hier wel praktijk hield, maar waarschijnlijk zonder daarvoor een erkenning te hebben aangevraagd. In 1851 nam de oogarts Palant zijn taak over. Zie R.A.L., Provinciaal archief, verbaal Gouverneur 3 oktober 1851, nr. 8, rapport aan de Minister. In 1857 werd de praktijk weer door Ansiaux opgenomen. Maar nu werd zijn verzoek om in Limburg te mogen praktiseren aan de hoogste instanties voorgelegd. Zie R. A.L., Provinciaal archief, rapport aan de Minister, verbaal Gouverneur d.d. 31 juli 1857, nr. 2. Deze Ansiaux stamde uit een beroemd Luiks doktersgeslacht, waarvan de voorvaders in de achttiende eeuw beroemde chirurgen waren. Zie M. Florkin, *Médecine et médecins au Pays de Liège*, dl. 3, Liège 1964.

De apothekers waren eveneens bijna allemaal door de bevoegde medische instantie in Maastricht geattesteerd. In de jaren 1830-1839 was een aantal (13) in Hasselt tot de beroepsuitoefening toegelaten. Het waren slechts uitzonderingen, die hun diploma elders (in Luik, Aken, Den Bosch, Groningen of Amsterdam) hadden gekregen.

Het aantal gediplomeerde vroedvrouwen, dat met veel moeite was gestegen, liep na 1860 sterk terug. In Zuid-Limburg daalde dit van 65 naar 44, in Noord-Limburg van 48 naar 35. Daarmee was aangetoond, dat Limburgse meisjes niet zo snel bereid bleken in het noorden van het land zulk een opleiding te volgen. Dat had men iets te gemakkelijk verondersteld. Natuurlijk viel niet te ontkennen, dat in alle geneeskundige opleidingen het blikveld anders was geworden. De oude banden met het nabije buitenland waren praktisch helemaal weggefallen. In hun plaats kwamen nu alleen nog enige Nederlandse universiteiten en opleidingsplaatsen in aanmerking. Het is de vraag, of dit tot meer openheid of eerder tot een afzondering van deze grensprovincie heeft geleid. Hoe dan ook, die oriëntatie op Noord-Nederland lag wel voor de hand. De jongeren hebben daar ook de consequentie uit getrokken, en terecht. Wie in het noorden had gestudeerd, genoot per slot van rekening in zijn beroep de hoogste waardering.

In het hier gegeven overzicht hebben wij ons, zoals gezegd, bepaald tot de geneeskundigen in die plaatsen, die vanaf 1839 tot Nederlands Limburg behoorden. Die verdeling was op papier gemakkelijker te maken dan in werkelijkheid. Op het moment dat de grensscheiding van kracht werd, moest namelijk plotseling een regeling worden getroffen ten aanzien van een jarenlange gewoonte, dat geneeskundigen over en weer van de grens werden geconsulteerd. Zo waren bijvoorbeeld de artsen P.J. Goossens uit Bree, C.B. Gelders uit Maaseik en A.E. de la Brassine uit Stokkem in Nederlands Limburg graag geziene gasten.

Dit gebruik, dat spontaan voortgang vond, moest nu worden gelegaliseerd. In feite heeft de Nederlandse en Belgische wetgever zich geconformeerd aan de behoeften van de bevolking van de grensgemeenten, die zich van die nieuwe grenspalen weinig heeft aangetrokken. Bij de (Nederlandse) wet van 8 mei 1869 (Staatsblad nr 80) werden geneeskundigen uit Belgisch Limburg, en sinds 1872 die uit de provincie Luik, toegelaten tot de uitoefening van de geneeskunst in de Nederlandse grensgemeenten.

Deze toelating had plaats krachtens een overeenkomst, die tevoren op 7 december 1868 tussen Nederland en België was overeengekomen. Het Belgisch complement van deze regeling mondde uit in de (Belgische) wet

van 14 juni 1869, gepubliceerd in De Moniteur van 7 juli 1869, aangevuld op 31 juli 1884. Toen de volledige regeling van kracht was (1872), waren zestien Belgische artsen bevoegd in Nederlands Limburg praktijk uit te oefenen. Zij waren gevestigd in Lanaken, Rekem, Stokkem, Mechelen aan de Maas, Maaseik (3), Lommel, Bree, Neerpelt, Overpelt, Visé (3), Voeren en Gemmenich.

Een zelfde regeling werd ook met Duitsland getroffen, aangezien zich langs deze grenskant vanouds een zelfde gewoonte had ontwikkeld. De officiële regeling liet niet lang op zich wachten. In 1875 werden 12 Duitse artsen toegelaten tot de uitoefening van de geneeskundige praktijk in Limburgse grensplaatsen.

Het was ongetwijfeld mede uit eigenbelang, dat Limburg op deze regelingen had aangedrongen en die hulp van buitenlandse artsen graag aanvaardde. Want juist in deze jaren bleef de aanwas van geneeskundigen ver achter op wat men gewoon was (-40%). Het is uiterst merkwaardig, dat die groei zo plotseling vertraagde. Deze onverklaarbare achteruitgang zette Limburg een stuk terug.

Wij herinneren hier vooral aan de teruggang op lange termijn van de heel- en vroedmeesters en de officieren van gezondheid, die te zamen weleens de tweede medische stand werden genoemd. Voor Limburg had deze categorie goed werk gedaan, maar landelijk kregen zij steeds meer de wind tegen. In officiële medische kringen werd dit probleem zeker onderschat, want veel van deze plattelandsheelkundigen hebben er belangrijk toe bijgedragen, dat de medische professie geleidelijk ingang vond.

Toen deze groep kleiner werd, was die lacune niet direct door gestudeerde artsen op te vangen. Dit gevaar was al in de vergelijkende cijfers te onderkennen. Op 1 juli 1867 was de gemiddelde bezetting met geneeskundigen in Nederland: één geneeskundige (medicinae doctores, artsen en oud-officieren van gezondheid) op 1.642 inwoners. Maar in Limburg was de verhouding op dat moment veel ongunstiger: één geneeskundige op 3.921 inwoners.²⁵

Op het eerste oog leek de situatie nog niet zo alarmerend, omdat men toen nog niet kon overzien dat de geneeskundige bezetting snel slechter zou worden, omdat deze beroepen minder toeloop hadden. Maar optimaal was de situatie allerminst: in 95 gemeenten was er geen genees-

²⁵ Op deze achterstand wees onder meer W.J.M.J. Rutten, *Mortaliteit en medicalisering. Een regionaal-differentiële analyse van de sterfte zonder geneeskundige behandeling in Nederland (ca. 1870-1900)*, in: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift*, 17, 1985, pag. 149.

kundige beschikbaar; in 58 gemeenten noch een geneeskundige noch een vroedvrouw.²⁶

Voor een deel werd de ernst aan het oog onttrokken, omdat men zich toen niet realiseerde, dat de cijfers nog waren geflatteerd. Wat een juist inzicht belemmerde, was de lange duur van de praktijkuitoefening. In onderstaande tabel hebben wij berekend, hoeveel jaren de geneeskundigen in de jaren tussen 1819 en 1865 gemiddeld in functie bleven.

Tabel 7. De duur van de praktijk van de geneeskundigen in Limburg (dokters, heekundigen, apothekers en vroedvrouwen) in de jaren 1819-1865

duur van de praktijk		
minder dan vijf jaar	57	15,3%
van 5 tot en met 9 jaar	68	18,3%
van 10 tot en met 19 jaar	58	15,6%
van 20 tot en met 29 jaar	72	19,4%
van 30 tot en met 39 jaar	40	10,8%
van 40 tot en met 49 jaar	44	11,8%
50 jaar en meer	33	8,9%

Het is voor onze begrippen onvoorstelbaar, hoelang deze geneeskundigen (zoals trouwens in veel vrije beroepen) tot op hoge leeftijd met hun werk doorgingen. Was het uit een gevoel voor roeping of uit financiële noodzaak? Wie zal het zeggen? Twee gevallen mogen hier met name worden genoemd: apotheker Ubagts in Gulpen, die 68 jaar doorging, en dokter Blumenkamp in Venlo, die 66 jaar praktijk deed. Het is de vraag, of zij in de ogen van hun tijdgenoten wel altijd om deze voorbeeldige volharding zijn geprezen. Maar het tekent wel hun beroepsopvatting, die illustreert dat men een beroep voor het leven had gekozen.

Ten gevolge van deze uitzonderlijk lange beroepspraktijk heeft men lang kunnen verbergen, hoe ernstig de geneeskundige bezetting in Limburg aan het afbrokkelen was. Van een bevredigende spreiding was evenmin sprake. Dit spreekt bijvoorbeeld uit het feit, dat op een totaal van 53 dokters en 76 apothekers (cijfers uit 1851) er 11 medicinae doctores en 18 apothekers in Maastricht waren gevestigd.²⁷

²⁶ Onderzoek naar de verspreiding der geneeskundige hulp in Nederland, medege-deeld door de vergadering der inspecteurs voor het geneeskundig staatstoezicht, in: *Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1881*, pag. 73.

²⁷ *Provinciaal Blad van het hertogdom Limburg over 1851*, nr. 67.

Over de ontwikkeling in de geneeskunde en de medische praktijk in deze provincie kan hier nog weinig worden gezegd, zolang geen enkel concreet onderzoek op dit terrein heeft plaatsgehad. Het was zeker geen statisch beeld, dat de geneeskundebeoefening te zien gaf. Aanvankelijk was de geneeskunde nog voornamelijk een gesloten kennissysteem geweest, waarin zorgvuldig een vast stelsel van oorzaken en oplossingen werd onderscheiden. De klassieke therapie kon echter nog weinig uitrichten als het ging om ernstige aandoeningen, zoals kwaadaardige koorts, jicht of syfilis. Veel zieken grepen dan ook niet zonder reden naar alternatieve geneesmiddelen, die in het Luikse de "spécifiques" werden genoemd. Zelfs prinsbisschop Jan van Beieren zocht hierin zijn toevlucht en begunstigde deze praktijken.²⁸

In de Franse tijd begon een meer dynamische periode. Sinds de negentiende eeuw ging de rationele natuurwetenschappelijke richting meer overheersen. Wij wagen de veronderstelling uit te spreken, dat de dokters in deze provincie eerder en meer dan in de noordelijke gewesten de invloed hebben ondergaan van de klinische school, die in Parijs was ontstaan. Eén van de winstpunten was het empirisme in de medische diagnostiek. De grotere kennis van de anatomie, de fysiologie en de pathologie droegen daartoe belangrijk bij.

De geneesheren werden in eerste instantie beoordeeld naar hun therapeutisch handelen en kunnen. Deze houding was sterk beïnvloed door het Franse empirisme, dat hier navolging vond, omdat verschillende artsen in Frankrijk hadden gestudeerd. Er kwam weer aandacht voor de empirie, waardoor het onderzoek aan het ziekbed van de patiënt meer betekenis kreeg. Nieuwe medische instrumenten stonden de artsen daarbij ten dienste. Hier moet ook worden gewezen op nieuwe inzichten op het gebied van de anaesthesie.

Er waren in deze tijd weinig of geen prominente geneeskundigen in Limburg werkzaam. Getalenteerde jongeren maakten doorgaans elders carrière. Maar het natuurwetenschappelijk onderzoek had in deze provincie wel verschillende enthousiaste beoefenaars, zoals J.P. Minckelers, F. Henkelius, J.A.H. Bosquet, J. van den Binckhorst, L.J.G. Dumoulin, J. Casimir Ubachs en J.L. Franquinet, die rond 1850 een grote activiteit ontplooiden.

Van hun natuur- en scheikundige onderzoekingen hebben zeker de geneeskundigen een dankbaar gebruik gemaakt, zoals dat algemeen ge-

²⁸ *De Bavière à la Citadelle. Exposition organisée par le Centre Public de l'Aide Sociale avec l'aide du Ministère de la Communauté Française, Liège 1980, pag. 111 e.v.*

beurde. De grootste ontdekking van de negentiende eeuw is geweest, dat men proefondervindelijk heeft kunnen aantonen, dat sommige ziekten werden veroorzaakt door kleine levende organismen. Maar deze bacteriologische ontdekkingen vallen na de periode, die wij bestrijken. Daarmee werd wel een ontwikkelingsproces bekroond, dat veel eerder in gang was gezet.²⁹

Een karig sluitstuk in de medische voorzieningen vormde de intramurale gezondheidszorg. Er bestonden wel allerlei godshuizen in Limburg, maar die zijn eigenlijk meer te beschouwen als een vorm van armenzorg. Zo had Maastricht in die tijd negen hofjes en gestichten, waaronder een vondelingenhuis, maar alleen de grootste instelling fungeerde als gasthuis.

In 1819 was het vroegere klooster Calvariënberg door het armbestuur als onderkomen voor armlastige inwoners in gebruik genomen. Tegen de verpleging in dit gasthuis rezen aanvankelijk veel bezwaren. Die klachten verdwenen echter, toen sedert 1843 de Zusters onder de Bogen de verpleegtaak van leken hadden overgenomen.

Het vroegere klooster Calvariënberg had een meervoudige bestemming. Het diende voor de opvang van gebrekkigen en invaliden, het zogenaamde godshuis, waar deze ongelukkigen meer werden gekazerneerd dan verpleegd. Het was voorts in functie als krankzinnigengeesticht, waar in de jaren 1844 tot en met 1868 jaarlijks gemiddeld 22 personen werden opgenomen. Dan was er nog het ziekenhuis als afzonderlijke eenheid, voornamelijk bestemd voor de verpleging van behoeftige patiënten. Een nieuwigheid was het feit, dat geleidelijk ook enige betalende zieken ter verpleging werden opgenomen, die daar hun heil zochten vanwege de medische verzorging.

In Roermond en Venlo was de ontwikkeling nog minder ver gevorderd, al moesten de godshuizen in die steden ook als gasthuizen dienen. Het R.-K. Godshuis in Roermond, voortgekomen uit het Hopitaal Generael van de achttiende eeuw, was in de negentiende eeuw voornamelijk bestemd voor ouden van dagen en weeskinderen. Venlo kreeg in 1861 een modern ziekenhuis, het R.-K. Gasthuis St.-Joseph, dat op initiatief van deken C.Th. Schrijnen tot stand kwam.

Rond deze jaren zette een nieuwe ontwikkeling in met de stichting van een aantal kleinere verpleeginstellingen die, dank zij de steun of de rechtstreekse medewerking van plaatselijke kloosters, vooral in een

²⁹ Voor de ontwikkeling van de geneeskunde in deze periode zie Lindeboom, o.c., pag. 233 e.v. en Lyons en Petrucelli, o.c., pag. 511 e.v.

aantal grotere dorpen tot stand kwamen. In die tehuizen genoten de verpleegden wel geen medische verzorging, maar voor de volksgezondheid was dit initiatief niet zonder betekenis. Deze tendens heeft zich niet doorgezet, toen later de echte ziekenhuizen verrezen.

*Beschrijvingen van de gezondheidstoestand van de bevolking
(1800-1830)*

Wij beschikken sedert het begin van de negentiende eeuw over een reeks van verslagen en statistieken, die een beschouwing geven over de gezondheidstoestand van de bevolking en de genezingskansen van de zieken, uiteraard beoordeeld vanuit de opvattingen en normen, die toen opgeld deden. Een overdreven waarde werd gehecht aan klimatologische invloeden en geografische factoren, die moesten verklaren wat op medische gronden niet kon worden uitgelegd.

Aan het Franse bestuur, dat voor zijn beleid behoefte had aan een veelheid van gegevens over de meest uiteenlopende onderwerpen, danken wij de eerste systematische beschrijvingen over gezondheid en ziekte. De inventarisaties, die in elk Frans departement door de overheidsambtenaren werden opgesteld, zou men als een soort sociaal-geografische verkenningen kunnen aanduiden, die niet zonder betekenis zijn.

De eerste proeve van een statistiek over het departement van de Nedermaas was van de hand van de reeds eerder genoemde François Cavenne, een jong en briljant waterstaatsingenieur, die een samenvatting gaf van de gevaren, waaraan het nieuw verworven departement bloot stond.³⁰ Hij volgde voor zijn passage over de gezondheidstoestand dezelfde opvattingen, die in medische kringen werden gehuldigd over het nauwe verband tussen het voorkomen van ziektes en het natuurlijk milieu. In bodemgesteldheid, reliëf, klimaat, ligging, afwatering enzovoort zag hij even zovele factoren, die op de gezondheid van invloed waren.

Wij hebben intussen leren inzien, dat die relatie niet zo causaal is als hij dacht. Maar het valt niet te ontkennen, dat de geografische omstandigheden wel degelijk invloed uitoefenen. Het natuurlijk milieu heeft immers veel te maken met de nederzettingsvorm en met het leef- en gedragspatroon, derhalve met het totaal van de bestaansvoorwaarden, waaronder een bevolking moet leven. Deze milieufactoren mogen als gezondheidsgevaaren niet worden uitgeschakeld.

³⁰ Cavenne, o.c.

Volgens Cavenne kon de gezondheidstoestand als gunstig worden beschouwd. Het hele landschap droeg er toe bij om de "salubrité" krachtig te bevorderen. Verschillende epidemische ziekten, die als gevolg van de oorlogshandelingen in de jaren vóór 1794 hadden geheerst (voornamelijk dysenterie en rotkoortsen), hadden hun kwaadaardig karakter verloren. Maar ten aanzien van zijn conclusie maakte hij één uitdrukkelijke uitzondering, namelijk voor de moerassige Peelgronden in het arrondissement Roermond. Normaal waren ziekten als dysenterie, tyfus, tussenzepende en slijmkoortsen op hun retour, maar daar werden zij nog in alle hevigheid aangetroffen.

Deze constatering werd enige jaren later bevestigd voor wat het arrondissement Roermond betreft door een statistiek, die in 1806 voor dat gebied was opgemaakt.³¹ De meest voorkomende ziekten waren longontsteking en tering, ziekten van het zenuwstelsel en catarrale koortsen. Hun optreden werd toegeschreven aan de koude noordenwind, die in de winter de borst beklemmt en de adem afsnijdt.

Opmerkelijk was de constatering, dat 55% van de totale sterfte plaats had in de vijf wintermaanden, waarmee het seizoenmatig optreden van veel ziekten werd aangeduid. Liger stemde met Cavenne overeen, dat de situatie niet ongunstig was. De bevolking leefde er volgens hem welvarend en gezond. "Les habitants vivent dans une aisance proportionnée à leur état."

Op zestigjarige leeftijd begon volgens de commissaris van het arrondissement de ouderdom zich te openbaren. Maar door een verstandig leven kon men zijn krachten tot zeventig jaar verlengen. Er waren zelfs heel wat tachtigjarigen, wat toch wel wees op de uitstekende gezondheidstoestand van de streek. De ouden van dagen, de wezen en de zieken konden zich laten verplegen in de hospices van Roermond en Venlo.

Deze beschrijving, die ons wel enigszins geflatteerd voorkomt, werd in 1815 overgenomen in een beschrijving van hetzelfde gebied.³² Er werd

³¹ Statistique de l'arrondissement de Ruremonde (1806), uitgegeven door J.C.G.M. Jansen, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XV, 1970, pag. 75-141. Het origineel bevindt zich bij R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2823.

³² J.L. Languesse, Précis statistique du département de la Meuse Inférieure (rive gauche), uitgegeven door J.C.G.M. Jansen, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XXXVII, 1982, pag. 23-103 (zie pag. 90). Het lag in de bedoeling, dat een beschrijving zou worden geleverd van alle drie de arrondissementen afzonderlijk. Maar uiteindelijk kwam alleen de statistiek van het arrondissement Roermond gereed. Wij moeten er aan herinneren, dat de tegenwoordige Limburgse gebieden, die vóór 1815 tot het departement van de Roer behoorden, in deze beschrijving niet zijn begrepen. Daar liet de gezondheidstoestand veel te wensen over.

opnieuw gewezen op de ongunstige situatie op de veengronden, waarop Cavenne al had bedoeld, die bevorderlijk was voor tal van ziekten. De statistiek van Languesse doelt met name op veel ouderdomsziekten, op ingewandsziekten als ontstekingen, scheurbuik en klierziekten en allerlei (tyfeuze, tussenpozende en catarrale) koortsen.

In deze statistieken wordt summier gesproken over de hele organisatie van de gezondheidszorg, maar daarover laten wij liever een deskundige uit die tijd aan het woord, Dr J.H. Bosch uit Maastricht, die waarschijnlijk de stof heeft geleverd voor de medische beschouwingen in genoemde statistieken. In 1806 schreef hij een eigen notitie onder het hoofd "Salubrité" ten behoeve van een uitvoerige en allesomvattende departementsstatistiek.³³

Bosch was een man met een merkwaardige carrière, die meer dan welke andere geneesheer zijn stempel heeft gedrukt op het medisch bedrijf in zijn tijd. Samen met zijn zoon Joseph Bosch is hij te beschouwen als een uitgesproken exponent van dat deel van de medische stand, dat tot verschillende ingrijpende veranderingen heeft bijgedragen. Op deze figuren willen wij iets nader ingaan, omdat zij in zekere zin illustratief zijn voor de opvattingen van hun tijd.

Jan Hendrik Bosch behoorde niet tot de vooraanstaande families van Maastricht. Zijn vader was afkomstig uit Bergen op Zoom en stamde uit

Ernstig was de dysenterie, die in 1811 in Venray woedde en waaraan 66 personen overleden. Zie het overlijdensregister van de parochie Oirlo. Cfr. *Limburgs Tijdschrift voor Genealogie*, 9, 1981, nr. 5, pag. 92.

³³ Vanuit Parijs werd in 1805 besloten dat alle departementale deelstatistieken in een totaalstatistiek zouden worden samengevat. Het hele departement moest worden doorgelicht. De actie werd door de Franse regering gecoördineerd. Tijdens een onderzoek in de Archives Nationales in Parijs in januari/februari 1974 was ik in de gelegenheid deze verzamelstatistiek op te sporen. Die is te vinden onder het hoofd: Section Moderne, serie F, Administration Générale, inv. nr. F 20/143: Statistique Générale du Département de la Meuse Inférieure (1806). Van alle statistieken is dit een van de best gecorrigeerde en uitgebreidste beschrijvingen, hoewel nog heel incompleet. Zij bestaat uit de volgende onderdelen: Cavenne, hoewel uit Maastricht vertrokken, leverde een geografische inleiding. J.P. Minckelers schreef een "Essai sur la Topographie du Département". Dan volgen drie artikelen over belangrijke deelfacetten. Het eerste was een memorie over de landbouw (een case-studie) door Mr Wulff, vrederechter in het kanton Oirsbeek (25 pag.). Het tweede handelde over de rechtstoestanden van deze gebieden tijdens het ancien régime. Het was een uitvoerig stuk (72 pag.) van de hand van advocaat Van Heijlerhoff. Het derde artikel ging over de volksgezondheid en was geschreven door Jan Hendrik Bosch, een jong geneesheer uit Maastricht. Behalve in Parijs is nog veel van het grondmateriaal terug te vinden in het archief van het departement van de Nedermaas: R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2823 (volksgezondheid) en inv. nrs. 2813 en 2820.

een geslacht van militairen. In 1766 verwierf hij het burgerrecht van Maastricht, trouwde er met Anna Margaritha Tripels, die in hetzelfde jaar van een zoon beviel. Deze zoon, Jan Hendrik Bosch, studeerde in Leuven, waar hij 29 april 1788 het licentiaat in de geneeskunde behaalde. Wij nemen aan, dat hij daarna nog in het buitenland praktijk heeft opgedaan, waar hij waarschijnlijk al jong werd gewonnen voor de verlichtingsdenkbeelden, die hij later voorstond.³⁴ Bij de komst van de Franse legers was hij reeds in Maastricht als arts gevestigd. Dat belette hem niet onder het nieuwe bestuur verschillende ambtelijke taken op zich te nemen, waarvoor de Fransen een aantal toegewijde sympathisanten zochten. Aanvankelijk was hij kantonscommissaris, maar in 1797 trok hij zich terug, omdat hem nog meer werk stond te wachten, als hij nog langer commissaris van het uitvoerend bewind bleef.³⁵ Hij was een oprecht republikein, maar eigenbelang was hem niet vreemd. Mogelijk heeft hij schadevergoeding gezocht voor zijn gederfde inkomsten als stadsgeneesheer. Samen met architect Soiron kocht hij 138 hectaren grond bij de veiling van het domeingoed. Dit was een verkoop van genationaliseerd kerkelijk bezit en werd daarom door de meesten geboycot. Uit die verkoop behield hij grote percelen in Elsloo, Ifteren, Borgharen, Bemelen, Heer en Cadier en Keer. Later verwierf hij nog veel grond in Gronsveld (de Biessenberg).³⁶

J.H. Bosch was inmiddels gehuwd met de rijke bankiersdochter Maria Gertruda Visschers. Van 1806 tot 1814 was hij conseiller van het arrondissement Maastricht, met uitzondering van het jaar 1806-1807 toen door loting zijn herverkiezing niet doorging. Belangrijker dan dit raadheerschap was zijn dubbele functie van geneesheer en ontvanger van de burgerlijke en militaire gasthuizen. Op het einde van de Franse tijd kreeg hij zodoende veel te doen met de verzorging van gewonde soldaten, die in de jaren 1813-1815 naar het militaire hospitaal in Maastricht werden overgebracht.

Zoals wij reeds hebben aangestipt, was Bosch vanaf de oprichting lid van de jury médical van het departement van de Nedermaas en lid van de Société de Vaccins. Van deze commissies maakte hij jarenlang deel

³⁴ *De Limburgse Leeuw*, 13, 1965, nr. 3, pag 33-46.

³⁵ M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw*, Assen 1964, pag. 146, 148, 155.

³⁶ Spiertz, o.c., pag. 230; Akte in minuut van notaris P.D. Jessé en J.M. Ross te Maastricht, 6 thermidor An XIII (akte van scheiding en deling), Particulier archief P. Bosch, Maastricht. Wij zeggen de heer Bosch graag dank voor deze inzage en voor zijn andere gegevens terzake.

uit. In 1818 werd Bosch voorzitter van de provinciale geneeskundige commissie, welke functie hij tot 1847 bleef vervullen. Vanaf de oprichting in 1815 van het burgerlijk Armbestuur in Maastricht was hij rentmeester-amanuensis van het "college van regenten van den algemeenen armen". Jarenlang was hij armendokter in de parochie van St.-Servaas. Sinds de opening van het burgerlijk ziekenhuis in 1823 was hij daaraan als arts verbonden.

Bosch was een man van ongewone werkkraft, die uitblonk op zowel bestuurlijk als medisch vlak. Zijn geneeskundige kennis was fameus; door heel de provincie werd hij geconsulteerd. Vanwege het bevorderen van de koepokineningen werd hij meermalen onderscheiden. Als voorzitter van de geneeskundige raad werd hij door zijn collega's beschouwd als de primus inter pares. Nadat hij uit de geneeskundige raad ontslag had genomen, verhuisde hij naar Brussel, waar hij op 7 december 1848 is overleden.³⁷

Zijn oudste zoon, Joseph Bosch, geboren 4 mei 1794, koos eveneens voor een artsenloopbaan. Hij studeerde in Straatsburg, Parijs, Leiden en Luik en werd in 1817 ingeschreven als medicinae doctor. Hij werkte in Maastricht samen met zijn vader in het militair en burgerlijk hospitaal. Over de inrichting van het nieuwe ziekenhuis Calvariënberg heeft hij in 1823 advies uitgebracht na zich in Parijs dienaangaande op de hoogte te hebben gesteld.

In het ziekenhuis verzorgde Joseph ook een particuliere opleiding. Zo gaf hij lessen in de chirurgie en de anatomie. Hij had daarvoor zelfs een amfitheater laten aanleggen. Hij had er verschillende leerlingen. Vanaf 1825 gaf hij ook lessen aan de apothekers- en vroedvrouwenschool.

Joseph Bosch heeft op medisch gebied pionierswerk verricht. Als één van de eersten heeft hij de rinoplastiek (chirurgie van de neus) en de lithothretie (galblaasoperatie) uitgevoerd. Ook is van hem bekend, dat hij al experimenteerde met de etherverdoving, nog voordat William Menton met zijn ontdekking kwam. Maatschappelijk trad hij graag op de voorgrond. Hij behoorde in 1822 tot de mede-oprichters van de Société des Amis des Sciences, Lettres et Arts.

Deze veelbelovende carrière brak hij af, toen in 1830 de Opstand uitbrak. De familie Bosch was één van de leiders van de Belgische partij in

³⁷ Een biografische notitie over hem en zijn zoon verscheen in: *Bulletin de l'Académie Royale de Médecine de Belgique*, 3ième série, 1874, pag. 486-504. Over zijn ontslag zie R.A.L., Provinciaal archief, verbalen Gouverneur 1848, 8 maart nr. 29, 24 maart nr. 9, 23 juni nr. 14, verbalen G.S. 1848, 31 maart B en 19 mei H.

Maastricht. In tegenstelling tot zijn vader, die weigerde de stad te verlaten, nam Joseph de vlucht en vestigde zich van 1831 tot 1838 in Valkenburg, dat onder Belgisch bestuur stond. In 1838 nam hij de leiding waar van een suikerfabriek in Visé, die zijn broer Adolphe daar was begonnen. Hij ging in Eijsden wonen. Die onderneming werd geen succes. Binnen vijf jaar was Joseph Bosch failliet.

Hij vestigde zich nu in Brussel, waar hij in bescheiden omstandigheden leefde. Van 1845 tot 1860 deed hij er praktijk als armendokter. Toen hij zijn schulden had afbetaald, kwam hij naar Limburg terug. Van 1860 tot 1870 leefde hij in Valkenburg, waar hij baat kwam zoeken voor zijn jicht. De laatste jaren van zijn leven woonde hij in Vaals, waar hij in 1874 is overleden.³⁸

Deze biografische notities maken enigszins duidelijk, welke betekenis moet worden gehecht aan de bijdrage van Bosch sr voor de departementsstatistiek van 1808 (en aan de latere uitspraken van vader en zoon Bosch), waarin zowel het medisch inzicht van de tijd door klinkt, alsook de maatschappelijke betrokkenheid van een nieuwe generatie artsen.

Bosch constateert in zijn Notice³⁹ een belangrijke vooruitgang op het terrein van de volksgezondheid. Zijn stuk ademt volledig het optimistisch vooruitgangsgeloof van zijn tijd. De oude epidemieën waren uitgewoed, tenminste zo dacht hij. In de jaren 1780 en 1782 had een forse dysenterie-epidemie geheerst, die vanuit het Rijnland was overgebracht. Nog ernstiger waren de epidemische uitbarstingen geweest, die ten gevolge van de oorlogshandelingen in 1793 en volgende jaren optraden en lange tijd voortduurden. Het waren voornamelijk ziekten, die de vreemde troepen hadden meegebracht, zoals tyfus, slijmkoorts, huid- en maagaandoeningen en klierontstekingen. Op het moment dat Bosch zijn Notitie schreef, waren die veel zeldzamer geworden.

Vervolgens maakte hij melding van ziekteverschijnselen, die hij aan het klimaat toeschreef, met name ten gevolge van de koude noordwestenwind, die de ademhaling belemmerde. Het zijn dezelfde verschijnselen, waarvan ook anderen melding maken en die later nog vaak worden genoemd. Bosch duidt die bij voorkeur aan als catarrale aandoeningen (“des affections catarrhales”), een wat vaag begrip, waarmee tegenwoordig meestal een infectie van de luchtwegen (of soms ook van de darmen) wordt bedoeld. Bosch omschrijft het als een soort slijmvliesontsteking of zinking, die gepaard ging met verkoudheid, keelpijn en

³⁸ Bulletin de l'Académie Royale de Médecine, o.c., pag. 486-504.

³⁹ R.A.L., Frans archief, volksgezondheid, inv. nr. 2823.

mondzweren, waaruit soms kinkhoest ontstond. Het was een ziekte, die onder alle leeftijden voorkwam en vooral in de koudere maanden acuut werd. Hij onderscheidde deze catarres uitdrukkelijk van wat tering werd genoemd. Deze laatste ziekte, die als nasleep kon ontstaan van een verwaarloosde verkoudheid of een longinfectie, zag hij als een nieuw opgekomen bedreiging, die bezig was zich snel te vermenigvuldigen.

Reden tot tevredenheid gaf zijns inziens de bestrijding van de pokken, die in de achttiende eeuw nog één van de gevaarlijkste epidemieën waren geweest en steeds weer veel dodelijke slachtoffers hadden geëist. Eindelijk stond de ziekte op het punt te worden bedwongen door de massale inenting. Het gebruik om de kinderen te laten inenten, was in het arrondissement Maastricht al sterk verbreid. Maar de twee andere arrondissementen bleven op dit punt nog ver achter vanwege de onwetendheid en het vooroordeel, die daar in ruime mate bestonden.

Bosch signaleert behalve deze kinderziekte, waarmee pokken heel vaak worden vereenzelvigd, nog andere ziekten, die bij kinderen worden aangetroffen, zoals rachitis, klierontstekingen, maaginfecties (“carreau”) en lymfeziekten. Deze kwamen veelvuldig voor onder stadskinderen, die te zware, grove en onverteerbare voeding kregen. Maar dit beeld is niet anders – zo voegt Bosch er geruststellend aan toe – dan wat op andere plaatsen in Frankrijk (sic) werd aangetroffen.

Vervolgens geeft hij enige uitweidingen over de gevaren, die van de beroepsuitoefening konden uitgaan. Er waren onder de industrieën bedrijven, die een schadelijke invloed hadden op de gezondheid, zoals de zout- en zeepziederijen, de jeneverstokerijen, de tabaksfabrieken, de meekrapbedrijven en de fabrieken, waar de cichorei werd gebrand. Men kan die industrieën echter niets in de weg leggen, aldus de republikein Bosch, want de vrije vestiging beschouwde hij als een grote verworvenheid.

De landbouw zag hij niet als schadelijk, eerder als een gunstige factor voor de gezondheid. Maar wel waarschuwde hij tegen de gevaren, die ’s zomers de mestvaalten en drinkpoelen hadden. Als schadelijk zag hij ook het roten van vlas en hennep. Hij beval een nieuwe methode aan, die de Fransman Brallé uit Amiens had uitgevonden en die het infectiegevaar kon verminderen.

Deze beschrijving uit 1806 vindt min of meer zijn voortzetting in de kwartaalverslagen van de drie arrondissementen over de jaren 1811 en 1812. Hierin vermoeden wij eveneens de hand van Bosch, hoewel in de bewaard gebleven concepten zijn naam niet als rapporteur wordt genoemd.⁴⁰ Deze verslagen geven nadere bijzonderheden over de eerder genoemde ziekteverschijnselen. De slijmkoorts (“les fièvres mu-

queuses”) werden iets zeldzamer, maar longaandoeningen en longontsteking waren een groter gevaar geworden; hun afloop was vaak dodelijk. Zowel in 1811 als in 1812 waren de veelvuldige slijmvliesontstekingen, soms gepaard gaande met bij tussenpozen optredende maagpijnen, het heersende ziektebeeld. Patiënten met hoestslim of met huidontstekingen bleken vaak bevattelijk te zijn voor mazelen. Met name in de zomermaanden was dit gevaar acuut onder de jeugd. Enige ziekten kwamen met grote frequentie telkens terug: difteritis, mondblaartjes (afte), dysenterie, diarree, klierontsteking en reuma. In deze jaren begon men zich het lot aan te trekken van de doofstommen en de zinnelozen, die nu voor het eerst als zieken werden beschouwd en als zodanig werden geregistreerd.

Het pokkengevaar was in deze jaren ineens weer een echte bedreiging geworden als gevolg van een uitbarsting onder het Maastrichtse garnizoen. Geruisloos sloeg de ziekte toe, vooral als men door andere ziekten toch al weerloos was geworden. Besmetting met pokken kon alleen worden voorkomen, als men was ingeënt. Op dat ogenblik bleek, dat de behoeftige klasse zich onvoldoende had laten inenten. Het gevolg was, dat onder de armen de ravage verschrikkelijk was, toen het garnizoen eenmaal was aangetast. Een nieuwe actie tot kosteloze vaccinatie werd nog snel op touw gezet, maar kon de schade niet meer ongedaan maken.

De beschrijving van de gezondheidstoestand van de bevolking heeft na het verdwijnen van het Franse bestuur niet meer zulke grondige rapporten opgeleverd en evenmin tot een hervorming van de gezondheidszorg aanleiding gegeven. Het Provinciaal Bestuur stelde zich er tevreden mee om voorzieningen te treffen in urgente gevallen, waar maatregelen niet konden uitblijven. De belangrijkste voorziening in deze jaren was de invoering van een geneeskundige armenzorg voor het platteland, waaraan veel voorbereiding werd besteed.

Hiermee kwam men tegemoet aan een euvel, dat vooral in de dorpen voorkwam, waar de gezondheidszorg veel te wensen overliet, omdat de bevolking er te arm was om een dokter te betalen. Het Provinciaal Bestuur vond hiervoor een oplossing door districtsbureaus in het leven te roepen, waaraan op haar kosten een dokter werd verbonden, die gratis

⁴⁰ R. A. L., Frans archief, inv. nr. 2820, Note sur les maladies, qui ont régné épidémiquement dans l'arrondissement pendant le ... trimestre de l'An ..., onderdeel van het kwartaalrapport over het betreffende arrondissement, later nog eens samengevat in de "Situation administrative du département de la Meuse Inférieure pendant le ... trimestre" etc. Onder het betreffende inventarisnummer zijn slechts de jaren 1811 en 1812 (en dan nog zeer onvolledig) bewaard.

geneeskundige hulp moest verlenen aan vermogenden. Men greep daarmee terug op een maatregel van het Franse bestuur, dat al armen-dokters had benoemd bij de bureaux de bienfaisance.⁴¹

Deze invoering had een gunstig effect, ook al werden er bij gebrek aan voldoende geneeskundigen of officieren van gezondheid vaak heelmeesters benoemd. Deze armen-dokters kregen veel behoeftige patiënten te behandelen en moesten verder kosteloze inentingen verrichten. Aan de provinciale commissie c.q. het provinciebestuur moesten zij verslag doen van de ziekten, die in hun district heersten.

De archieven wekken vaker de indruk, dat het Provinciaal Bestuur de meeste activiteit op gezondheidsgebied graag aan de geneeskundige commissie overliet. Het was meestal ook de provinciale commissie, die de gemeentebesturen tot meer ijver moest aansporen, bijvoorbeeld op het gebied van de koepokinentingen.⁴²

Een belangrijke bron voor de kennis van de gezondheidstoestand in Limburg in de jaren twintig is de *Aperçu statistique de la province de Limbourg*, die door het pas opgerichte genootschap *Amis des Sciences, Lettres et Arts* vanaf 1824 werd uitgegeven.⁴³ Voor het eerst werd een poging ondernomen de oorzaken van ziekten en de mogelijkheid die te bestrijden wat meer te systematiseren. De ziekten werden in drie grote categorieën onderscheiden.

De eerste groep waren de endemische ziekten, die in bepaalde landstroken inheems waren en nauw samenhangen met de grondgesteldheid en het klimaat van de streek en met de voeding en het gedragspatroon van de bewoners. Als voorbeeld werden genoemd de klier- en kropgezwellen, die heersten in laaggelegen en vochtige streken, en de tussenpozende koortsen, die men in de moerassige gebieden aantrof. Het waren ziekten, waarvoor alle bewoners bevattelijk waren en die niet tot enige groepen waren beperkt.

Deze ziekten konden desondanks een seizoensmatig karakter vertonen.

⁴¹ R.A.L., Provinciaal archief, verbalen G.S., 23 februari 1821, lit. S., 21 maart 1821, lit. C. en 13 april 1821, lit. Q.; voor de vroegere voorziening zie R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2794.

⁴² R.A.L., Provinciaal archief, verbaal G.S. 30 mei 1821 Y.

⁴³ *Annuaire de la Province de Limbourg*, 1824 e.v. In dit jaarboek verscheen een uitvoerig statistisch overzicht, waarin telkens een hoofdstuk handelde over Médecine, vermoedelijk opgemaakt door een van de leden van de sectie Natuurwetenschappen, waarin met name vader en zoon Bosch actief waren. Zie 1824, pag. 107 e.v., 1825, pag. 127-129, 1826, pag. 119 e.v., 1827, pag. 140-144, 1828, pag. 160 e.v., 1829, pag. 167 e.v. De verslagen hebben steeds betrekking op het voorafgaande jaar, zijn met andere woorden jaarverslagen.

Zo zullen de tussenpozende koortsen, aldus de beschrijving, zich vooral voordoen als in het warme droge jaargetijde de uitwasemingen ten gevolge van het rottingsproces in de moerassen het hevigst zijn, als de insecten en planten gaan afsterven en de dampen toenemen, aldus de beschrijving in de *Aperçu*, die wij hier nauwlettend overnemen. Destijds had men nog geen vermoeden van de oorzaak van deze vreemde koortsen. De schildering van de infectiehaard was zeer exact, maar men wist toen nog niet, dat het de malariamuggen waren, die zich in dat milieu ontwikkelden en de besmetting op de mens overbrachten.

Het was juist, dat men ter bestrijding van deze malariakoortsen de drooglegging van moerassen aanpreef en de aanleg van dijken en kanalen om het water in beweging te zetten om de nadelige uitwaseming te verhinderen. In de provincie Limburg waren niet zoveel gebieden onderhevig aan deze koortsen, maar er werden toch wel enige kantons genoemd, waar deze tussenpozende koortsen en lymfe-aandoeningen frequent voorkwamen, zoals St.-Truiden, Bilzen, Mechelen, Gulpen, Sittard, Maaseik en Weert.

Het was een ziekte, die met verschillende bijverschijnselen gepaard kon gaan, zoals slaperigheid, hartkloppingen, galzucht, maagstoornissen, diarree, huiduitslag en apoplexie. Het enige doelmatige geneesmiddel was kinine of een kininesulfaat. Niet jaarlijks trad de ziekte op, maar wel met een vaste fluctuatie, zoals bijvoorbeeld in 1823, 1826 en 1828. In andere jaren was de ziekte minder ernstig.

In 1826 schreef men het optreden toe aan de langdurige regens in de winter, gevolgd door een grote droogte en hitte in de zomer. De weersomstandigheden speelden inderdaad een rol, maar – zoals wij nu weten – alleen in verzilde gebieden of in streken, die een gunstige voedingsbodem voor de ziekte vormden. In 1827 was de ziekte bijna verdwenen met uitzondering van een felle uitbarsting in Stokkem, waarvan veel mensen het slachtoffer werden.

Het waren voornamelijk de Kempen, die door deze koortsen werden bezocht, maar in 1823 kwamen zij ook in Maastricht voor. De patiënten kregen een dieet voorgeschreven en werden met kinine behandeld, wat goede resultaten gaf. Het was moeilijk te verklaren, waarom de tussenpozende koortsen telkens met onderbrekingen optraden, want die liepen niet altijd met de weersgesteldheid synchroon. Daarom dacht men, dat ook de kwaliteit van de voeding en de armoede in sommige jaren daarmee hadden te maken.

Voor de tijdgenoten was vooral de combinatie met andere ziekten verwarrend, omdat zij de oorzaak (de besmetting door de *atroparvus* mug)

en de gevolgen niet konden onderscheiden. Indirecte effecten waren er wel degelijk. Het ondermijnend gevolg van de malaria-epidemie maakte de bevolking bevattelijk voor tal van infectieziekten. Hun weerstand hing daarom ten nauwste met de kwaliteit van de voedingstoestand samen.

Het optreden van deze tussenpozende koortsen bleef een geheimzinnig, niet goed te verklaren verschijnsel evenals het hoge mortaliteitsniveau in sommige delen van Nederland, dat daarvan het gevolg was. Voor Limburg bleven de malariakoortsen meer een incidenteel verschijnsel.⁴⁴ Een tweede groep ziekten waren de epidemische, waarvan de oorsprong werd gezocht in de kwade miasmen, die door de lucht werden verspreid,⁴⁵ of in de slechte kwaliteit van de voeding, waaraan de bevolking gewoon was. Wat de epidemische van de endemische ziekten onderscheidde, dat was dat deze – hoewel van hetzelfde genre – niet van hetzelfde species waren. Een koude en vochtige temperatuur kon aanleiding geven tot catarrale ziekten, maar voor de één kon dat een “ophthalmie” (een ziekte van het gezichtsvermogen?) zijn, voor een tweede een longcatarre, voor de derde diarree of reuma, naargelang het betrokken individu die verschillende aandoeningen beter of slechter kon onderdrukken. Een heersende ziekte was daarentegen bij alle individuen identiek en vereiste meestal dezelfde behandeling.

De meeste epidemische ziekten werden goedaardig genoemd. Drie ziekten waren ernstiger te noemen: roodvonk, mazelen en kinkhoest. In meerdere delen van de provincie waren die in 1823 epidemisch, vooral in Maastricht. In 1822 brak in Geleen een golf van roodvonk uit, omdat voor de kinderen niet voldoende de gemeentelijke isoleringsvoorschriften in acht waren genomen, die de provinciale geneeskundige commissie had aanbevolen.⁴⁶ In 1826, 1827 en 1828 heersten de mazelen telkens opnieuw in Maastricht, maar niet in kwaadaardige vorm. Daarnaast maakte men nog een onderscheid tussen epidemische en contagieuze ziekten. Met die laatste bedoelde men de ziekten, die door

⁴⁴ De verspreiding van de malaria over Nederland in de negentiende eeuw is onlangs opnieuw bestudeerd, waarbij men de gegeven verklaringen heeft kunnen interpreteren naar de kennis, die wij er nu van bezitten. Zie J.M.M. de Meere, Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Aspecten en trends, in: *Cahiers Sociale Geschiedenis*, 1, 's-Gravenhage 1982, pag. 84-91.

⁴⁵ A. de Swaen, Aantekeningen uit het ondergrondse. Over de stedelijke waterhuishouding in de negentiende eeuw, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 101, 1988, pag. 343-344.

⁴⁶ R.A.L., Provinciaal archief, verbaal G.S. 27 maart 1822, lit. AA.

rechtstreeks of indirect contact met de besmette persoon werden overgebracht, zoals bijvoorbeeld pokken, schurft, pest enzovoort.

De medici verschilden fundamenteel van mening over de manier, waarop de besmetting om zich heen greep. De behoudende school meende, dat afzonderlijke mensen drager waren van een besmettelijke substantie, een "contagium animatum", dat in het contact met anderen werd overgedragen. Die opvatting werd door anderen verworpen, die het meer zochten in de invloeden van het sociaal milieu: de bedompte krotten, de donkere sloppen en de vervuilde modderpoelen, die schadelijke dampen (miasmen) uitwasemden.

Deze discussie tussen het contagionisme en de miasma-theorie leidde aanvankelijk tot niets. Hoewel de miasma-theorie later werd weerlegd, heeft zij wel de stoot gegeven tot een aantal overheidsmaatregelen op hygiënisch gebied. Maar voor het zover was, moest het te ruime idee van de algemene vervuiling eerst worden toegespitst op de waterverontreiniging. Pas daarna kon met een sociaal hervormingsprogramma worden begonnen.⁴⁷

Van de besmettelijke ziekten waren vooral de pokken in deze jaren nog altijd een waar schrikbeeld. In 1821 waren zij in de noordelijke provincies uitgebroken en in volgende jaren naar het zuiden verbreid. In Limburg werd de zogenaamde kinderziekte het eerst in 1823 in Haelen gconstateerd. Vandaar sloeg zij over naar Susteren en Broek-Sittard. De ziekte manifesteerde zich daarna vooral op het platteland, maar kinderen die waren ingent, bleven onaangetast. In 1824 werd As ernstig getroffen. Hier leden 97 (niet-gevaccineerde) kinderen aan de pokken op een bevolking van 325 zielen! En dan te bedenken, dat Maastricht in 1824 niet meer dan 30 gevallen had. In 1824 werden in heel Limburg 346 gevallen van pokken gesignaleerd, in 1825 nog 146 en in 1826 nog 40. In Maastricht maakten de pokken niet veel slachtoffers meer. In 1825 en 1826 vertoonde zich de ziekte nog in As, Genk, Opglabbeek, Eigenbilzen, Membrugge, Eksel, Kerkrade, Sint-Pieter en Eijsden.

Tijdens deze epidemie, die voortduurde tot 1827, werd het belang van een massale inenting eens te meer aangetoond. De bevolking reageerde erg traag, maar op den duur toch wel positief, wat uit de jaarlijkse vaccinatiecijfers blijkt.

1823: 3.369 inentingen

1824: 4.544 inentingen

1825: 5.004 inentingen

⁴⁷ De Swaen, o.c.

Die vermeerdering was grotendeels te danken aan de reorganisatie van de geneeskundige armenzorg, waardoor het aantal gratis verrichte vaccinaties sterk toenam. Teneinde de dokters op dit gebied te stimuleren, werden elk jaar medailles toegekend aan die tien geneeskundigen, die het grootste aantal vaccinaties hadden verricht.

De situatie van omstreeks 1830 werd beschreven door Ph. vander Maelen, die niet veel nieuws bracht.⁴⁸ Hij was de zoveelste, die een opsomming gaf van de verschillende ziekten, die hier de revue hebben gepasseerd: catarrale koortsen, tyfus, dysenterie en tussenpozende koortsen. Het is vreemd, dat Vander Maelen nog de dysenterie noemt, omdat deze ziekte in de negentiende eeuw al lang niet meer die schrikbarende omvang had, waardoor de “buikloop” in de achttiende eeuw was gevreesd. In zijn overzicht wordt ook melding gemaakt van de epidemieën van roodvonk, mazelen en pokken, die in de jaren 1825 tot en met 1829 waren opgetreden. Ernstig was de pokkenepidemie, die in oktober 1829 uitbrak in de kantons Tongeren en Oirsbeek. De meeste plaatsen bleven gespaard dank zij de vaccinatiecampagne, die jaren achtereen met ijver was voortgezet.

Vander Maelen geeft in zijn inleiding een interessant overzicht van het voedingspatroon van de bevolking. Voor de gewone man waren roggebrood, aardappelen, kool, groentesoep en wat spek de voornaamste voedingsmiddelen. Brandewijn en bier waren de gewone dranken. Thee en koffie werden alleen in de stad gedronken, en dan nog alleen door de welgestelden. Er werd geen verband gelegd tussen dit voedingspatroon en de gezondheidstoestand van de inwoners.

Epidemieën en ziektefrequentie (1840-1865)

Het decennium 1830-1839 laten wij hier buiten beschouwing, omdat de buitengewone omstandigheden tijdens de Belgische Opstand mogelijk tot een afwijkend ziektecijfer aanleiding hebben gegeven, maar eveneens omdat de gebruikelijke verslagen van de provinciale geneeskundige commissie dan een hiaat vertonen.⁴⁹

⁴⁸ Ph. vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg (1830)*, heruitgegeven en ingeleid door Dr H.C.W. Roemen, Assen/Amsterdam 1978, pag. 93-94.

⁴⁹ Het provinciaal verslag, dat op last van het bestuurscollege in Hasselt werd uitgegeven, begint eerst in 1834. Het geeft een overzicht van het Limburgse gebied, dat in die jaren onder Belgisch bestuur stond, en bevat in hoofdstuk VI jaarlijks een uitweiding over de toestand van de volksgezondheid (Salubrité publique).

Wij beperken ons tot de jaren na 1839. De verslaglegging over die tijd geeft voldoende aanknopingspunten om een indruk te krijgen van de gezondheidstoestand in “normale” jaren. De nadruk is in deze periode weer gelegen op de epidemiologische aspecten, want daarop was de aandacht van de commissie geconcentreerd. Onder ziektefrequentie mogen wij hier niet begrijpen een kwantitatief beeld van alle optredende ziekten, maar voornamelijk een indruk van de omvang van de epidemieën, waarop de commissie toezicht had te houden.⁵⁰

Voor zover er sprake kan zijn van een gemiddeld (dat wil zeggen een niet door massale epidemieën versluierd) ziektebeeld, dienen wij eigenlijk bij voorkeur de jaren na 1850 in ogenschouw te nemen, aangezien de jaren veertig overal in Europa zijn gekarakteriseerd door een opvallend hoge sterfte. In Limburg viel het hoogste sterftcijfer in 1847 met een gemiddelde van 27 pro mille, wat ver uitschoot boven de vroegere mortaliteitsgemiddelden.

In heel Nederland was de sterfte in de jaren 1846 tot en met 1849 uitgesproken hoog. Ondanks zijn hoge cijfers bleef Limburg eigenlijk in vergelijking met het landelijk gemiddelde nog aan de bescheiden kant, zoals tabel 9 op pagina 36 aantoonst.⁵¹

Eerst in 1850 was men weer tot het vroegere niveau teruggekeerd. De beruchte jaren veertig hebben overal grote verwoestingen aangericht. Limburg bleef daarvoor nog redelijk gespaard. Op die sterfte-explosie was men geenszins voorbereid. In 1846 had men er nog geen vermoeden van wat er op komst was. De geneeskundige commissie verwonderde zich er enkel over dat, ondanks de buitengewone armoede – hoofdzake-

⁵⁰ Verslag over de gezondheids- en ziekte-toestand der ingezetenen, door de Provinciale Commissie voor Geneeskundig Onderzoek en Toezicht. Deze verhandeling werd (verkort) jaarlijks opgenomen onder het hoofdstuk Medische Politie in het *Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg*, 1841-1865, Maastricht. Dit gedrukte verslag is derhalve een excerpt uit de gezondheidsstatistiek, die de Provinciale Commissie aan Gedeputeerde Staten toezond. De oorspronkelijke stukken zijn te raadplegen onder de verballen van Gedeputeerde Staten in het Archief van het Provinciaal Bestuur van Limburg, R.A.L. Het archief van de Provinciale Commissie wordt bewaard bij de Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht, gedep. archief, 1818-1865. In het (gedrukte) provinciaal verslag staan ook in andere hoofdstukken verschillende gegevens, die indirect van belang zijn voor de toestand van de volksgezondheid.

⁵¹ *Algemeene Statistiek van Nederland. Beschrijving van den maatschappelijken toestand van het Nederlandsche volk in het midden der negentiende eeuw*, uitgegeven door de Vereeniging voor de statistiek in Nederland, dl. 2, Leiden 1873, pag. 106-107.

Tabel 9. De gemiddelde sterftecijfers in Limburg en het Rijk in de jaren 1845 tot en met 1850

	Limburg	Rijk
1845	22,2	24,8
1846	23,7	30,0
1847	26,9	32,6
1848	24,1	30,7
1849	23,4	33,0
1850	21,6	23,9

lijk een gevolg van het mislukken van de aardappeloogst – geen epidemieën waren opgetreden.

Maar het verslag over 1847 sloeg een andere toon aan.⁵² De mislukte oogst deed namelijk pas later zijn uitwerking gevoelen. De prijsstijging van de levensmiddelen had tot gevolg, dat veel mensen hun toevlucht namen tot minderwaardig of ondeugdelijk voedsel, wat hun weerstandskracht ernstig verzwakte. Het was daaraan toe te schrijven, dat de kwaadaardige griep epidemie in het najaar van 1846 en vooral in de eerste maanden van 1847 zoveel slachtoffers in heel de provincie eiste.

Ook de epidemieën van 1848 zou men misschien als een verlate nagolf van de hongersnood kunnen beschouwen. Hierbij dient men in eerste instantie te denken aan de cholera-epidemie, die vooral in Maastricht een fatale uitwerking had en waarvan voornamelijk de armlastige bevolking langs de Maas en het kanaal het slachtoffer werd. Tot voor kort hebben wij vooral oog gehad voor de sociale implicaties van deze epidemie zonder dieper op de concrete oorzaken in te gaan.

Op het ogenblik dat de eerste verschijnselen zich openbaarden, brak een gevoel van angst en onbehagen uit, omdat niemand met de ziekte goed raad wist. De meesten konden moeilijk geloven, dat er een verband was tussen de besmetting en het gebruik van slecht drinkwater. Die gedachte was al eerder geopperd en was ook serieus onderzocht. Maar het Gemeentebestuur noch de Vereeniging ter Bevordering der

⁵² *Jaarboek voor het hertogdom Limburg*, uitgegeven door het Genootschap van Vrienden van Wetenschappen, Letteren en Kunsten te Maastricht, vanaf 1846 uitgegeven als vervolg op de *Annales*, die van 1824 tot 1830 werden uitgegeven. In dit Jaarboek verscheen weer een rubriek Médecine, maar nu veel beknopter en soms met twee jaar vertraging. Zie 1846, pag. 125-126, 1850, pag. 231-232, 1851, pag. 150-153, 1852, pag. 157-158.

Volksgezondheid kwamen na hun onderzoek met overtuigende argumenten. In de omgeving van de verontreinigde pompen kwam zelfs minder cholera voor dan waar de pompen zuiver water gaven.

De precieze samenhang tussen de watervoorziening en de verspreiding van de ziekte bleef nog tientallen jaren een problematische kwestie, totdat de geneesheer-directeur van het ziekenhuis, L.Th. van Kleef, eindelijk in 1894 de zaak wist te ontraadselen. De besmetting bleek namelijk uit te breken als het kanaal van Maastricht naar Luik werd leeggelaten en daarna opnieuw gevuld. Op die momenten van hoge waterstand had via de ondergrondse waterstroom de besmetting plaats. Bij het ondergronds opdringen van het rivierwater konden de bacteriën de grondwaterspiegel van de pompen en putten bereiken, die meestal niet dieper dan vier à zes meter lagen.

Deze verklaring, die betrekking heeft op het uitbreken van de cholera-epidemie in de jaren 1894 en 1866-1867, biedt tevens een bruikbare verwijzing naar de mogelijke oorzaak van de cholera in 1848-1849. Ook in die jaren waren als gevolg van de aanleg van het Bassin de waterputten onbetrouwbaar geworden en is de besmetting er waarschijnlijk ten gevolge van de hoge waterstand kunnen binnendringen. Zo blijkt bij nader inzien de geringe weerstand van de armlastige bevolking slechts een indirecte oorzaak te zijn geweest, die pas in tweede instantie de ernst van de toestand zal hebben verzaard.⁵³

Sedert de jaren dertig was cholera de ziekte, die het meest werd gevreesd en waartegen omvangrijke bestrijdingsmaatregelen werden genomen. De sterfte was opvallend geconcentreerd in de stad Maastricht. In de rest van de provincie vielen tot 1865 slechts enige tientallen doden.

Tabel 10. Het aantal overledenen ten gevolge van de cholera-epidemieën te Maastricht⁵⁴

1832-1833	38
1848-1849	351
1854-1855	147
1866-1867	356

⁵³ C. Cillekens, J. van den Boogard, B.P.A. Gales, *Loop naar de pomp. Geschiedenis van de watervoorzieningen en de waterleiding in Maastricht*, Maastricht 1988, pag. 57-63. Vergelijk A.J.F. Maenen, *Petrus Regout, 1801-1873*, Nijmegen 1959.

⁵⁴ Algemeene Statistiek van Nederland, dl. 2, o.c., pag. 162.

Maastricht was niet de meest getroffen stad. Naar verhouding vielen in Groningen, Leiden en Utrecht veel meer slachtoffers, waar de specifieke sterfte meer dan 25 pro mille bedroeg. Overal was de oorzaak even onverklaarbaar.

Over de reacties in Maastricht volgen hier nog enige verduidelijkingen, die iets van de angstige sfeer in de jaren 1848-1849 oproepen.⁵⁵ De ziekte openbaarde zich op 5 december 1848 in het kwartier ten oosten van de Boschstraat en heerste tot einde januari 1849, waarna de ziekte even plotseling verdween als zij was gekomen. Waarom sommige huishoudens werden aangetast en andere niet, kon men moeilijk beantwoorden. Er werden allerlei wilde hypothesen opgesteld. In het verslag over 1848 werd gezegd, dat “de ziekte haar slachtoffers bijzonder koos onder menschen overgegeven aan dronkenschap en andere onregelmatige levenswijzen”. Maar met dat ressentiment kon men natuurlijk de ziekte niet te lijf.

Op 6 juni 1849 brak de cholera opnieuw uit en nu met nog grotere heftigheid. Er waren 304 doden te betreuren. Ook nu waren het de buurten langs de Maas en het kanaal, die ernstig werden getroffen. De geneeskundige commissie besefte terdege, dat alle verweermaatregelen, die te elfder ure waren getroffen, eigenlijk zinloos bleven, als voor deze mensen geen goede volkshuisvesting tot stand werd gebracht.⁵⁶

Om de oorzaak van de cholera op te sporen, werd gezocht naar correlaties en aanknopingspunten met andere ziekten, maar in de ontdekking van de ziekte kwam men nauwelijks verder. Zo bleef men het antwoord schuldig op de vraag, waarom in deze jaren andere families aan de ziekte waren bezweken dan waar in 1832 de meeste choleragevallen waren waargenomen. Verder dachten veel geneesheren, dat er een verband was aan te wijzen met het optreden van tyfus en tussenpozende koortsen. Maar het merkwaardige feit deed zich juist voor, dat andere ziekten in dat jaar bijna niet voorkwamen.

Zoals bekend werd eerst in 1883 door Robert Koch ontdekt, dat de cholera een besmettelijke darmziekte is, veroorzaakt door een kommavornige bacterie, die meestal door besmet drinkwater wordt verspreid. Dit was ook in Maastricht de grote boosdoener, het door faecaliën van bacillendragers verontreinigde water, dat ter plaatse uit putten werd op-

⁵⁵ Jaarboek voor het hertogdom Limburg, o.c., 1850, pag. 231 en 1851, pag. 150-153.

⁵⁶ Jaarboek voor het hertogdom Limburg, o.c., 1851, pag. 152.

gepompt. Na de aanleg van een centrale drinkwaterleiding werd dit gevaar voorgoed bedwongen.⁵⁷

Met de cholera waren weinig andere ziekten vergelijkbaar, al waren er, die zich in uitgebreidere vorm als de cholera manifesteerden. Een voorbeeld hiervan waren de zenuwzinkings- of tyfeuze koortsen, die in 1849 optraden. Het was echter niet meer de gevaarlijke epidemie van vroeger, maar een meer onschuldige vorm van de febris typhoidea. De oorzaak lag in het drinken van door faecaliën verontreinigd putwater. In de bacteriogene oorzaak had men nog geen inzicht. Velen waren van mening, dat de ziekte voornamelijk voorkwam onder patiënten, die ten gevolge van de tussenpozende koortsen waren verzwakt. Het was nog moeilijk die koortsaanvallen precies te definiëren.

De geneeskundige commissie was van oordeel, dat de ziekte van karakter aan het veranderen was, met andere woorden dat de tyfus aan extensie won, wat zij aan intentie had verloren, zoals zij het kernachtig omschreef. Trouwens op den duur schenen meer besmettelijke ziekten aan uitbreiding te winnen, toen zij aan hevigheid begonnen in te boeten. Men kan zich inderdaad afvragen of de bevolking langzamerhand een zekere mate van immuniteit had opgebouwd?

Die afnemende kwaadaardigheid gold wellicht ook ten aanzien van mazelen, roodvonk en kinkhoest, die weliswaar regelmatig terugkeerden, maar minder desastreuze gevolgen hadden.

Er was echter één uitzondering op die stelling: de pokken, die niet minder virulent waren geworden. Gelukkig beschikte men tegen deze ziekte over een effectief bestrijdingsmiddel: de vaccinatie. Maar in weerwil van de jaarlijkse vaccinatiecampañne bleven de pokken in heel de jaren veertig een gevaarlijke bedreiging vormen.

Men kon het uitbreken zelfs enigszins berekenen. Zodra het jaarlijks aantal inentingën onder de 3.000 zakte, wat vooral na 1845 het geval was, werd de kinderziekte weer acuut. Dank zij de inentingën maakte de ziekte wel minder slachtoffers. In tegenstelling tot de naam kinderziekte, bleven de pokken niet altijd tot kinderen beperkt; gevallen van varioloïde traden bijvoorbeeld in 1848 onder volwassenen op. De pokken heersten opnieuw in 1855 en 1859 en toen wederom in combinatie met een cholera-epidemie. De uitbreiding van de kinderpokken eind 1856 had een andere achtergrond. Er werd weer geklaagd, dat veel kinderen uit de behoeftige klasse niet waren ingeënt.

In deze opsomming hoort verder een ziekte thuis, die nog altijd even

⁵⁷ Philips, o.c., pag. 148 e.v.

hardnekkig bleef terugkeren: de tussenpozende koortsen. De geneeskundige commissie had eerder (overhaast) de mening uitgesproken, dat de ziekte begon te verminderen. Maar niets was minder waar. In de jaren 1848, 1849, 1851 en 1852 was zij als vanouds present en steeds in vochtige moerassige streken; vandaar dat zij wel met de naam moeras- of rotkoortsen werd aangeduid.

Het was niet zo, dat de tyfus of de cholera voor de tussenpozende koortsen in de plaats waren getreden. Die suggestie opperde de commissie, toen zij in 1848 vaststelde, dat veel ziekten een intermitterende loop namen. Dat zou dan een gemeenschappelijke naam zijn geweest voor ziektebeelden, waarvan men tijdelijk herstelde, maar die daarna weer even heftig de kop opstaken. Die verwijzing hield in, dat tussenpozende koortsen als verzamelnaam werd gebruikt in al die gevallen, waar een geneesheer niet in staat was naar ziektebeeld nader te differentiëren.

Voor de tijdgenoten was het niet mogelijk dit geheim te ontsluiëren. De ontdekking van de oorzaak van deze bacteriële besmetting gebeurde in 1880, toen Laveran de malariaparasiet in de rode bloedlichaampjes kon aantonen. Later vonden Ross, Grassi en anderen dat de ziekte door een steek van bepaalde muggen, die de parasiet transporteerden, werd overgebracht. Sindsdien kennen wij deze tussenpozende koortsen als malaria.⁵⁸

De ziekte was in onze streken goed bekend; onderscheiden werd de anderdaagse of derdedaagse koorts naar de frequentie van hun optreden. De tussenpozende koortsen werden volgens de oudere medische theorieën toegeschreven aan de miasmen, die in de lucht zweefden.⁵⁹ Het is begrijpelijk, dat de tussenpozende koortsen met identieke infecties in verband werden gebracht, omdat zij natuurlijk uit een zelfde soort infectiehaard voortkwamen. Het was pas in latere jaren, dat die broedplaatsen onschadelijk konden worden gemaakt.

Na deze momentopname, die vooral de jaren rond 1850 in het oog heeft gevat, proberen wij nu de stand van zaken op te nemen in de periode 1860-1865 met de bedoeling om te zien of er veranderingen bezig waren

⁵⁸ E.W. Hofstee, *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de 19e eeuw*, z.pl. 1978, pag. 116-132; De Meere, o.c., pag. 84-90; H. Brouwer, *Malaria in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 9, 1983, pag. 140-159; J.P. Verhave, *Nederlandse reacties op de ontdekking van malariaparasieten en hun overbrengers*, in: *Tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, de natuurwetenschappen, de wiskunde en de techniek*, 11, 1988, pag. 2.

⁵⁹ De Swaen, o.c., pag. 337-351.

zich te voltrekken. Wij hebben het te bestrijken tijdvak afgerond in het jaar 1865, maar wij beseffen dat dit een volstrekt willekeurige scheidingsdatum is. Daarmee gaan wij bijvoorbeeld voorbij aan één van de laatste en heftigste epidemieën van de negentiende eeuw, de cholera-uitbarsting in 1866-1867.

Maar helemaal toevallig is het jaar 1865 niet gekozen. Vanaf dat jaar is het namelijk mogelijk een statistiek op te stellen van de geconstateerde doodsoorzaken.⁶⁰ Die mogelijkheid ontgaat ons voor een groot deel van de negentiende eeuw. Voor de voorafgaande jaren zijn wij aangewezen op globale aanduidingen betreffende de oorzaak van overlijden, zoals in de opgaven van het Provinciaal Verslag van het Hertogdom Limburg.⁶¹ Maar toch willen wij ons een kleine grensoverschrijding permitteren om de representativiteit van de verslaglegging door de provinciale geneeskundige commissie enigszins te toetsen. Wij hebben daarom een enkel cijfer overgenomen uit de eerste vier Verslagen van het Geneeskundig

⁶⁰ Op grond van de bepaling van artikel 5 van de wet van 1 juni 1865 (Staatsblad nr. 60) werd aan de geneeskundigen de verplichting opgelegd om bij het overlijden van hun patiënten een verklaring op te maken voor de burgerlijke stand, waarin zij opgave moesten doen van de oorzaak van de dood. Door het Geneeskundig Staats-toezicht werd aan de hand van deze verklaringen een sterfstatistiek opgemaakt. Vanaf 1875 werd in de Staatscourant een statistiek gepubliceerd van de sterfte naar doodsoorzaken. Voor elke gemeente met meer dan 20.000 inwoners werd sindsdien het aantal geboren en overledenen opgegeven, waarbij de overlijdens werden gesplitst naar leeftijd en doodsoorzaken. Een systematische opsomming van de oorzaken, die tot het overlijden hadden geleid, is vóór 1865 nooit beproefd. Soms was er wel een lokale poging in die richting gedaan, zoals in de parochie Heythuysen in de achttiende eeuw. De pastoor heeft namelijk in het overlijdensregister (van 1727 tot 1797) de ziektegeschiedenis van de meeste overledenen opgetekend. Op zich zonder twijfel interessante beschrijvingen, waaruit bijvoorbeeld blijkt, dat er veel dysenterie, long- en ademhalingsziekten voorkwamen. Maar het reikt niet uit boven een incidentele fenomenologie. Zie ter vergelijking P.C. Jansen en J.M.M. de Meere, Het sterfjepatroon in Amsterdam, 1774-1930. Een analyse van de doodsoorzaken, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 8, 1982, nr. 26, pag. 180-223.

⁶¹ Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg, o.c., 1841 e.v. Deze opgaven zijn vanaf 1855 ook in de statistische jaarboeken meegedeeld. Het is niet bekend aan welke bronnen de provinciale geneeskundige commissie zijn gegevens ontleende. In de *Algemeene Statistiek van Nederland*, dl. 2, o.c., pag. 155 wordt verondersteld, dat die kennis onder meer werd afgeleid van wat bekend was over de verpleegden in de gasthuizen en in het leger en van degenen, die een uitkering genoten van de ziekenbussen. In 1865 waren in het ziekenhuis in Maastricht 405 patiënten behandeld, in het gasthuis van Venlo 117 en in dat van Roermond 88. Bij een ziekenbus in Limburg waren aanvankelijk amper 4.000 gezinnen aangesloten, in 1865 inmiddels 7.000. Maar de basis voor deze statistiek (en voor onze bevindingen!) is dan wel heel smal.

Staatstoezicht over de jaren 1866 tot en met 1869.⁶² Daaruit blijkt meteen, waar voor Limburg de zwakke plekken lagen. Wat de gemiddelde sterfte betreft (aan de zes voornaamste doodsoorzaken) kwam Limburg van heel Nederland het gunstigst uit de bus. Maar het betrekkelijk aandeel in de sterfte was in Limburg het grootst voor levenszwakte (marasmus senilis), uitering en tering. Dat is een conclusie, die bij de provinciale commissie niet voorkomt.

Er kan een goede reden zijn geweest, dat de geneeskundige commissie aarzelde op deze gevallen van tering in te gaan, omdat de diagnose van de meeste artsen nog erg onzeker was. Zonder diagnostische hulpmiddelen was het immers moeilijk de phthisis af te bakenen van verwante ziektebeelden als bronchitis, pleuresiën en pneumonieën.

Op grond van de ter beschikking gekomen cijfers trok het Geneeskundig Staatstoezicht met betrekking tot Limburg nog een andere opzienbarende gevolgtrekking, namelijk dat deze provincie het minst was getroffen in die vijfjarige periode door de echte epidemische ziekten. Roodvonk, kinkhoest, mazelen, pokken enzovoort waren wel niet verdwenen, maar de kinderen schenen er beter tegen bestand te zijn. Want de jeugd was nog altijd de meest bedreigde groep.

Wij herhalen hier, dat de slotsom van het Geneeskundig Staatstoezicht sloeg op de jaren 1865 tot en met 1869, want in de voorafgaande vijf jaren hadden de epidemieën zich wel regelmatig opgevolgd; de jaren 1861 en 1862 waren nog het meest gunstig. Ernstig was de roodvonk-epidemie, die in 1863 uitbrak en nog twee jaar voortduurde. De ziekte ging met verschillende complicaties gepaard, het meest met waterzucht. De roodvonk toonde zich vooral kwaadaardig in november 1863 in het noordelijk en westelijk stadsdeel van Maastricht. In 1865 was de epidemie naar Noord-Limburg opgeschoven.

Onder de jeugd waren ook regelmatig gevallen van kinkhoest opgetreden evenals sporadisch van geelzucht. In 1865 werd het uitbreken van dysenterie genoteerd, welke ziekte zeldzaam werd. In 1844 en 1852 was zij het laatst gezien. Wij vermoeden, dat men toen eerder met een lichte cholera-infectie had te maken, waarop eveneens de gesignaleerde diarree kan wijzen.

De pokken hadden het laatst in 1857 geheerst en keerden plotseling in 1865 weer terug, toen het aantal inentingingen begon terug te lopen. Onder de epidemische ziekten werd ook gerangschikt de kraamvrouwenkoorts (febris puerperalis), waarover in 1863 en volgende jaren veel werd ge-

⁶² Algemeene Statistiek van Nederland, dl. 2, o.c., pag. 155.

sproken. Sedert de ontdekking van Semmelweis weten wij, dat het hier gaat om een ontsteking van de baarmoeder ten gevolge van de onhygiënische behandeling van kraamvrouwen.

Een vooruitgang boekte de geneeskunde op het gebied van de keelaandoeningen, die men beter leerde te onderscheiden. Hoewel men de aard en oorzaak nog niet begreep, kwam er meer aandacht voor de difterie, zowel de difterie van het strottehoofd (de vanouds bekende vorm, croup genoemd) als de difterie van de slijmvliezen van neus- en keelholte. Ook wordt nog gesproken over catarrhus bronchium. Het is verklaarbaar, dat men zich op deze keelontstekingen meer ging toeleggen, omdat deze sedert 1860 steeds meer voorkwamen. Met name de kwaadaardige keelontsteking bij kinderen (angina diphtherica), waarvan Limburg tot dan toe bevrijd was gebleven, was acuut geworden. In Voerendaal en Beek heerste deze ziekte in 1863 in grote omvang.

Daarnaast kwamen andere keelaandoeningen in de aandacht te staan, zoals ontstoken keelamandelen (anginae tonsillares) en ziekten van de lymfeklieren of het lymfatisch weefsel. Tenslotte kreeg de geneeskunde meer vat op de kropgezwollen, tegenwoordig struma genoemd, wat een verwijding is van de schildklier. Aanvankelijk wilde men die aan weersinvloeden toeschrijven. Toen die ziekte veelvuldig in Vaals voorkwam, dachten de plaatselijke dokters eerst aan de kwalijke gevolgen van de scherpe wind in de bergdalen. Maar in 1863 ging de provinciale geneeskundige commissie de oorzaak zoeken in het jodiumgebrek in het drinkwater.

Tegenwoordig zijn wij geneigd te veronderstellen, dat de meeste van deze epidemieën een stedelijk karakter hadden, omdat daar de behoeftige volksmassa opeengepakt bij elkaar woonde. De verslagen maken geen onderscheid naar verspreidingsgebied, maar uit de vermelding uit hoeveel gemeenten de ziekten werden gerapporteerd, blijkt al, dat zij in het algemeen erg verspreid voorkwamen. Soms laat zich raden, waar de ziekte was geconcentreerd, zoals bij pokken, roodvonk, cholera, syfilis, loodkoliek enzovoort. Indien de geneeskundige commissie het uitdrukkelijk vermeldt, hebben wij dit overgenomen. Tegen de verwachting in schijnen veel van de besmettelijke epidemieën, maar ook de tussenpozende en tyfeuze koortsen, de longtering en de ziekten van het ademhalingsstelsel op het platteland te hebben overwogen.

De sterfte aan tyfus en tussenpozende koortsen was in de eerste helft van de jaren zestig niet bovenmatig groot. Bovendien bleven complicaties uit. Alleen in Maastricht was de tyfusziekte eind 1860 erg hardnekkig. Zoals eerder gezegd, had men nog steeds geen juist idee van de aard

van deze ziekte, die overwegend aan luchtinfecties werd toegeschreven (“daar waar menschen bestendig aan de miasmatische uitwasemingen van moeras- en peelgronden zijn bloot gesteld”).⁶³ Bovendien werden tyfus en tyfoïde koortsen door elkaar gehaald. In heel Nederland was de tyfus die, zoals bekend, wordt veroorzaakt door de salmonella-bacterie, al sterk teruggelopen, vreemd genoeg nog voordat de kwaliteit van het drinkwater was verbeterd.

De tussenpozende koortsen waren meer in het noorden van de provincie verankerd, in een gebied dat de geneeskundige commissie omschreef als gelegen tussen Ohé en Laak en Arcen. Met name was Montfort berucht vanwege deze koortsen. In Zuid-Limburg kwam de ziekte voor in Maastricht en in 1864 in Spaubeek en Elsloo, hoewel in die plaatsen geen moeras- en veengrond was gelegen. In de laatste maanden van 1859, eind 1860 en in de zomer van 1865 hebben deze malaria-koortsen sterk gewoed, omdat de vochtige en brakke grond in die tijd voor de muggen een gunstige voedingsbodem vormde.

Het is niet bekend, wat het aandeel van de tyfeuze en tussenpozende koortsen was in het totaal van de doodsoorzaken. Hofstee meent, dat deze sterfte groter was dan van de meest gevreesde besmettelijke ziekten. Het hoge sterfteniveau in het westen van Nederland, dat in de negentiende eeuw veel hoger lag dan in de randgewesten, zou inderdaad daardoor kunnen zijn veroorzaakt.⁶⁴ Maar in Limburg waren deze ziekten minder fataal, omdat deze provincie aan het gevaar van een verzilting van het oppervlaktewater is ontkomen. Hier waren maar betrekkelijk weinig infectiehaarden van brak, stilstaand water, die bovendien vanouds als gevaarlijk bekend stonden.

In de laatste jaarverslagen van de provinciale geneeskundige commissie, die krachtens een nieuwe wetgeving haar werkzaamheden in 1865 heeft beëindigd, werd niet meer zo uitsluitend aandacht gewijd aan de epidemische ziekten. Steeds vaker werd uitgeweid over wat de commissie “acute ziekten” noemt: het optreden van pneumonieën (longontsteking) en pleuresiën (borstvliesontsteking), van catarrale koortsen, bronchitis, reuma, scrofulis (klierziekten), van gastritische koortsen en ingewandsaandoeningen. In fabriekssteden werden reuma en klierziekten bij kinderen waargenomen, die slecht waren gehuisvest en gevoed of die in de industrie waren tewerkgesteld.

⁶³ Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg, o.c., 1865.

⁶⁴ E.W. Hofstee, Demografische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden circa 1800-1975, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 10, Haarlem 1981, pag. 83.

In de gasthuizen werden jaarlijks veel patiënten aan inwendige ziekten behandeld. De oorzaak zocht men nog voornamelijk in klimaatsinvloeden, met name als gevolg van plotselinge en afwisselende veranderingen in de dampkring.⁶⁵ Pas veel later ontstond een beter begrip voor de aard van deze ziektecategorie en hun moeilijke behandeling.

Sterftecijfers als gezondheidsindicatie

In de inleiding hebben wij al opgemerkt, dat wij over de ziekteverschijnselen van de negentiende eeuw in exact-kwantitatieve zin nauwelijks meer aan de weet kunnen komen dan wat uit de mortaliteitscijfers bekend is. Daarom zijn wij er voor de hier besproken jaren op aangewezen de veranderingen in het mortaliteitsniveau nader te ontleden, hoewel er eigenlijk geen volledig rechtlijnig verband bestaat tussen ziekte en sterfte.

Het is nuttig zich te realiseren, dat er een schijnbare tegenstrijdigheid in die relatie verborgen ligt, namelijk in die zin dat een stijging van de sterftecijfers niet zonder meer inhoudt, dat de prevalentie van ziekten parallel daarmee toeneemt, evenmin als een daling van de mortaliteit niet noodzakelijk een daling van het ziektecijfer betekent.⁶⁶

Maar ondanks deze paradox blijft ons niets anders over dan toch een poging te wagen de mortaliteit naar plaats en tijdstip voorzichtig te interpreteren, omdat de sterftecijfers toch altijd wel een indicatie zijn van het gezondheidspeil van de bevolking. Het is geenszins de bedoeling de sterftecijfers over de hele periode te gaan analyseren. Wij beogen slechts beknopt aan te halen, wat uit vroegere bevolkingsstudies of algemene bronnen bekend is. Voor een inzicht op langere termijn leek het ons voldoende de ontwikkeling van de mortaliteit van de totale bevolking te kennen.

Het bestuur van het departement van de Nedermaas heeft zich veel moeite gegeven om exacte bevolkingscijfers te verzamelen, zowel door het organiseren van volkstellingen als door de invoering van de burgerlijke stand, die vooral was bedoeld voor het registreren van geboorte, huwelijk en overlijden. Een enorme hoeveelheid gegevens is het resul-

⁶⁵ Het was al een oude verklaring, die wij onder andere vinden in het verslag over 1844; zie Jaarboek voor het hertogdom Limburg, o.c., 1846.

⁶⁶ George Alterand and James Riley, Frailty, sickness and death; models of morbidity and mortality in historical populations, in: *Population Studies*, 43, 1989, pag. 25-45.

taat geweest van die inspanning. Het zou jammer zijn die niet te benutten voor een berekening van het mortaliteitsniveau. Maar ondanks de veelheid aan cijfers zijn de uitkomsten teleurstellend.

Voor de jaren 1808-1812 becijferden wij het jaarlijks gemiddeld aantal overledenen in het arrondissement Maastricht op 3.148, in het arrondissement Hasselt op 2.293 en in het arrondissement Roermond op 2.539. De totale bevolking, waarmee die getallen in relatie moeten worden gebracht, hebben wij voorzichtig proberen te ramen op respectievelijk 120.000, 76.000 en 80.000. Dan komen wij tot gemiddelde sterftcijfers van respectievelijk 26,6, 30,2 en 31,7 pro mille. Die cijfers komen ons echter in het licht van latere uitkomsten aan de hoge kant voor, wat zou kunnen zijn veroorzaakt door een onjuiste, namelijk te lage bevolkings-schatting.⁶⁷

Ter controle hebben wij als steekproef 16 willekeurige gemeenten in het arrondissement Maastricht te zamen genomen om daarvan het gemiddelde sterftniveau te berekenen. Die steekproef kwam tot een gemiddelde mortaliteit van 24,6 pro mille.⁶⁸ Ter verdere vergelijking kan nog dienen, dat Beek in An XIII in totaal 2.132 inwoners had; het aantal overledenen schommelde rond 50, wat een overeenkomstig gemiddelde geeft van 23,4 pro mille.⁶⁹

Voor het arrondissement Roermond beschikken wij over een vrij betrouwbaar cijfer van de gemiddelde sterfte aan de hand van de bevolkingsmutaties, die de arrondissementscommissaris Liger in zijn statistiek van 1806 bijebracht: het aantal overledenen was in dat jaar 1.478, wat neerkomt op een gemiddelde van 20,2 pro mille. Dit niveau komt ons, gezien de voorgaande cijfers, eerder aan de lage kant voor.⁷⁰

⁶⁷ R.A.L., Frans archief, inv. nr. 1089 en 1092, *Mouvement de la population* (over de jaren 1806 en 1808-1811). Deze reeks bevat uitgebreide sterftcijfers. Met de eerdere jaren (1795-1800 en 1800-1805, inv. nr. 4369 en 1104) hebben wij geen rekening gehouden. Bevolkingscijfers uit de jaren van het Franse bestuur zijn er in overvloed aanwezig zowel per gemeente als voor het hele arrondissement. Zie onder meer R.A.L., Frans archief, inv. nr. 1065, 1069 en 2822. Wij hebben voornamelijk gebruik gemaakt van de *État de la population, 1810-1811*.

⁶⁸ Uit R.A.L., Frans archief, inv. nr. 1104, welk fonds een groot aantal bevolkingsmutaties bevat, is een steekproef gekozen van de volgende plaatsen: Heerlen, Kerkrade, Voerendaal, Schaesberg, Geleen, Vaals, Eijsden, Valkenburg, Oud-Valkenburg, Strucht, Schin op Geul, Houthem, Schimmert, Hulsberg en Berg en Terblijt.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ R.A.L., Frans archief, inv. nr. 2823. Deze statistiek werd door J.C.G.M. Jansen integraal uitgegeven in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XV, 1970, pag. 75-141.

Aanvaardbaar lijkt ons er van uit te gaan, dat in elk geval de mortaliteit in het Maastrichtse gunstiger was dan in het arrondissement Hasselt en dat het meer noordelijke arrondissement Roermond daar nog beneden lag. Voorlopig dus een magere conclusie. Dat wij ondanks een overvloed aan cijfers niet tot meer genuanceerde conclusies kunnen komen, is niet zo vreemd als het lijkt. Ook in Frankrijk, dat toch één van de eerste landen was met de invoering van een moderne demografische statistiek, gaf het cijfermateriaal in de negentiende eeuw nog weinig houvast.⁷¹

Voor de stad Maastricht komen wij evenmin tot nauwkeurige cijfers. De gemiddelde mortaliteit lag daar volgens onze berekeningen op een niveau van 34,2 pro mille (639 overledenen in 1811 op een bevolking van 18.700 zielen). Dit cijfer lijkt ons ook erg hoog. Duidelijk is wel, dat de hoofdstad de hoogste sterfte had van heel de Nedermaas. Ook de zuigelingensterfte was er hoger: in Maastricht bedroeg de sterfte beneden het jaar 20% van het totaal aantal overledenen tegen 17,6% gemiddeld in het departement.⁷²

Voor de jaren dat Limburg onder Nederlands bestuur stond, zijn er meer samenvattende cijfers gepubliceerd. In het Jaarboekje van Lobatto⁷³ staan cijfers over de sterfte in de provincie Limburg in de jaren 1816 tot en met 1829, dat wil zeggen toen de provincie (met inbegrip van het latere Belgische deel) onderdeel was van het Verenigd Koninkrijk. Toen lag het gemiddelde sterftecijfer op ruim 22 pro mille.

Van Maastricht is bekend, dat het aantal overledenen in de periode 1806-1822 in totaal 8.705 was, waarvan 732 doodgeborenen. In verhouding tot de bevolking komen wij dan tot een gemiddelde mortaliteit van

⁷¹ Vooral de statisticus Jacques Bertillon bekritiseerde de gebrekkige en onbetrouwbare methodes, waarop in Frankrijk statistische gegevens werden verzameld. Met name de ziekte- en sterftestatistiek had te lijden onder een bureaucratische gang van zaken. Het gevaar van een systematische vertekening lag vaak in de poging van de familieleden van de patiënten om aan het gevaar van ostracisme te ontkomen (een gevaar van uitbanning, indien het besmettingsgevaar kwam vast te staan). De artsen werkten aan die poging tot versluiering mee, zodat bijvoorbeeld omtrent de sterfteoorzaken een vertekening optrad. Allan Mitchell, *An inexact science. The statistics of tuberculosis in late nineteenth century France*, in: *Social history of medicine*, vol. 3, nr. 3, december 1990, pag. 387-403.

⁷² R.A.L., Frans archief, inv. nr. 1092. De overlijdens van de jaren 1811 en 1812 zijn nader uitgesplitst naar plaats en leeftijd van overlijden.

⁷³ *Jaarboekje R. Lobatto*, 's-Gravenhage 1828, pag. 103; Idem 1829, pag. 108-109. Zie ook Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg, o.c., 1840-1865, hoofdstuk Medische Politie.

rond 23 pro mille. Meer dan een derde van alle overledenen stierf in het eerste levensjaar.⁷⁴

Vander Maelen geeft sterftcijfers voor het jaar 1831. Ook hij komt lager uit dan de cijfers uit de Franse tijd. In de negen steden van de provincie was het gemiddelde 18,6 pro mille; voor het plattelandsgebied was het gemiddelde sterftcijfer slechts 12,3 pro mille (?). De (Belgische) provincieverslagen geven een langere reeks van cijfers. In de jaren 1833 tot en met 1838 bedroeg de gemiddelde sterfte in het arrondissement Hasselt 25,8 pro mille, in het arrondissement Roermond 22,1 pro mille en in het arrondissement Maastricht (dat wil zeggen het gebied oostelijk en westelijk van de Maas, dat onder Belgisch bestuur stond) 24,8 pro mille.⁷⁵

In ons overzicht ligt het tweede vergelijkingsmoment rond 1850, toen de bevolkingsadministratie zo goed was georganiseerd, dat over de betrouwbaarheid van de cijfers weinig twijfel meer hoeft te bestaan.⁷⁶ Over de jaren 1851 tot en met 1855 bedroeg de gemiddelde sterfte in (Nederlands) Limburg 21,7 pro mille. Over de jaren 1846 tot en met 1850 had dit cijfer 22,6 bedragen, maar dat was een tijdvak met uitgesproken hoge cijfers, vooral vanwege de mortaliteitspiek in de crisisjaren 1845-1847 en vanwege de heftige cholera-epidemie, die heerste in de jaren 1848-1849 en 1853.⁷⁷ Sterftcijfers over die jaren hebben wij al eerder verstrekt.

Ter vergelijking dient, dat het sterftcijfer in de jaren 1841 tot en met 1845 slechts 21,6 bedroeg. Het normale mortaliteitsniveau was derhalve nauwelijks veranderd. Voor een betere nuancering hebben wij de gemiddelde sterfte rond 1850 nog berekend door de jaren 1848 tot en met 1852 samen te nemen. Wij komen dan op een gemiddelde van 22,1 pro mille. Eigenlijk wijken al deze cijfers niet zover van elkaar af.

In de urbane gebieden lag de sterfte hoger. Wij hebben het gemiddelde berekend voor de vijf grootste gemeenten (Maastricht, Roermond, Venlo, Weert en Sittard) en komen dan tot een gemiddelde voor de jaren 1848 tot en met 1852 van 25 pro mille. Op het platteland lag de mortaliteit op 21,3 pro mille. De verhouding zou daarna voor de steden gun-

⁷⁴ Aperçu statistique de la province de Limbourg, in: *Annuaire de la Province de Limbourg*, Maastricht 1824, pag. 104-105. In die aflevering werd zelfs een sterftetafel voor Maastricht geconstrueerd.

⁷⁵ *Exposé de la situation administrative de la Province de Limbourg* (beschikbaar voor de jaren 1836 t/m 1839), uitgegeven in de Franse taal en gedrukt te Luik, 1836 e.v.

⁷⁶ Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg, o.c., 1841 e.v.

⁷⁷ Algemeene Statistiek van Nederland, dl. 2, o.c.

stiger uitvallen. Rond 1860 had Maastricht een gemiddelde sterfte van ruim 22 pro mille, Roermond van 21 pro mille en Venlo van 18 pro mille. Maar kort daarna ging die voorsprong weer verloren.

Het provinciaal geneeskundig verslag geeft gemiddelden over de jaren 1851-1860, die iets meer differentiatie mogelijk maken. In de eerste plaats leren ons die cijfers dat het sterfteniveau in Noord-Limburg nog steeds hoger was dan in Zuid-Limburg: 20,4 pro mille voor het noordelijk arrondissement, 19,1 voor het zuidelijk. In de jaren dat de sterfte hoog was, bijvoorbeeld 1855 en 1863, liep dat verschil nog meer uiteen. De hoogste sterfte werd in Maastricht genoteerd: 23,2 pro mille voor de jaren 1851-1860.

Een derde vergelijkingsmoment is het jaar 1865, maar ook nu weer verdient het aanbeveling om een langere periode te nemen teneinde de toevalligheden van een enkel jaar uit te schakelen. Welnu, de gemiddelde sterftcijfers van Limburg vertonen dan een opvallende stabiliteit, namelijk

1856-1860: 22,2 pro mille

1861-1865: 22,5 pro mille

1866-1870: 22,2 pro mille.

Wij kunnen uit de voorgaande cijfers concluderen, dat het mortaliteitsniveau in Limburg van 1815 tot 1865 betrekkelijk stabiel is gebleven. Met opzet hebben wij de uitschieters buiten beschouwing gelaten, toen de sterfte tot ongewone hoogte steeg. Zulke pieken kwamen voor tijdens de hongerwinter van 1816-1817, de strenge winter van 1830-1831, de cholera-epidemie van 1832-1833 en de ongelukkige jaren van 1845 tot en met 1847, toen als gevolg van oogstmislukkingen en de duurte van de levensmiddelen de armoede bijzonder groot was. Maar afgezien van deze uitzonderlijke jaren waren de sterfteverhoudingen in Limburg rond het midden van de eeuw gunstig te noemen, hetgeen eigenlijk verrassend is. Deze conclusie baseren wij behalve op de genoemde cijfers op de resultaten van een gedegen rapport uit die tijd, namelijk de *Sterfte-Atlas* over de jaren 1840-1860, waarin uitvoerig op de sterfteverschillen tussen de provincies en gemeenten wordt ingegaan.⁷⁸ Wij zijn daarom van mening, dat onze gevolgtrekking niet afhankelijk is van onze berekeningsmethode. Wij hebben geen gestandaardiseerd sterftcijfer proberen te

⁷⁸ *Sterfte-Atlas van Nederland*, uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst, Amsterdam 1866, pag. 35.

berekenen, omdat in dit tijdvak de leeftijdsopbouw van de bevolking waarschijnlijk het mortaliteitscijfer niet heeft geflatteerd.

De Sterfte-Atlas verscheen over hetzelfde tijdvak, dat ons hier interesseert en zette de belangrijkste cijfers over die twee decennia nog eens bij elkaar. De voornaamste uitkomsten uit deze gedegen studie hebben wij in onderstaande tabel samengevoegd.

Tabel 11. De sterfteverdeling naar leeftijd in de verschillende landsdelen en in Limburg, volgens de Sterfte-Atlas 1840-1865

leeftijd bij overlijden	Nederland	Noord-/Oost-Nederland	West-Nederland	Zuid-Nederland	Limburg
0-12 maanden	22,7	16,7	27,5	19,0	17,3
1- 2 jaar	6,8	6,3	7,5	5,5	6,1
2-20 jaar	15,6	17,4	14,9	14,7	17,7
20-50 jaar	19,3	21,1	18,3	18,7	18,1
50 jaar en ouder	29,4	32,0	25,7	31,0	34,9
levenloos aangegevenen	6,3	6,5	6,1	6,1	5,9

Als wij de mortaliteitsverhoudingen van Limburg confronteren met die van andere gewesten, komen wij tot de bevinding, dat de sterfte in deze provincie in verschillende leeftijdsgroepen naar verhouding betrekkelijk laag was. Die gunstige positie blijkt vooral uit de sterfte in de eerste twee levensjaren, die in het westen van het land zoveel hoger lag. Naar verhouding hoog in Limburg was wel de sterfte onder de oudere leeftijdsgroepen, een gevolg van de vergrijzing van de bevolking ten gevolge van een onevenwichtige leeftijdsopbouw.

Deze conclusies zijn temeer in ons verband van belang, omdat zij mede een aanwijzing bevatten over het gezondheidspeil in Limburg. Naar het oordeel van de Maatschappij voor Geneeskunst waren de uitkomsten daarom zo belangrijk, omdat de sterfte als de enige en meest correcte grondslag werd gezien om de algemene gezondheid te beoordelen. Aangezien de mortaliteit door verschillende maatschappelijke oorzaken werd bepaald, had de Maatschappij aan de Sterfte-Atlas verschillende tabellen toegevoegd om deze samenhang in beeld te brengen. Intussen dringt zich steeds duidelijker de conclusie op, dat over de hele lijn genomen de sterfte in de provincie Limburg op lange termijn op-

vallend stabiel is gebleven niettegenstaande het feit dat juist in deze periode grote politieke en bestuurlijke veranderingen optraden. En niettegenstaande het feit dat de moderne industriële revolutie al een aanvang had genomen met zijn verstrekkende gevolgen voor werkgelegenheid en inkomenspositie van de inwoners.

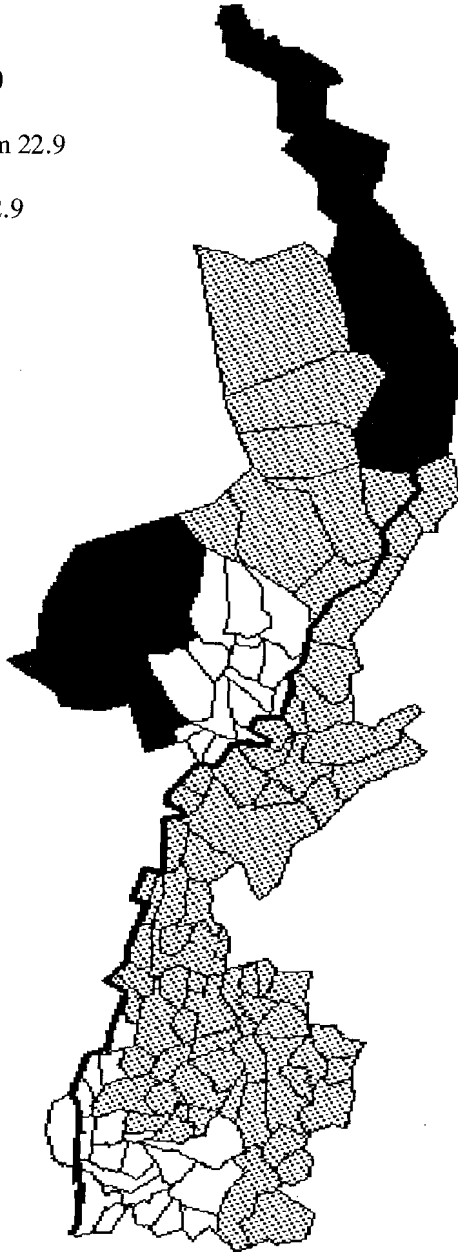
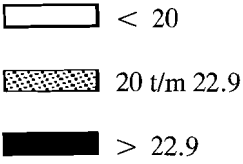
Zou Limburg in gezondheidsopzicht door die ingrijpende transformaties dan niet zijn beïnvloed? Bij nadere overweging kunnen wij ons de vraag stellen of in dit cruciaal tijdsbestek mogelijk twee tegengestelde ontwikkelingen door elkaar heen hebben gespeeld, waarvan het wederzijds effect elkaar misschien heeft opgeheven? Feitelijk lopen economische en culturele factoren door elkaar heen, die nog moeten worden ontward. Zo zou de verklaring enerzijds gelegen kunnen zijn in een vooruitgang in welvaartspeil voor de agrarische bevolking, resulterend in een sterftedaling onder invloed van de verbeterde levensomstandigheden op het platteland. Maar anderzijds zou ook het effect moeten worden ingeschat van een gezondheidsbedreiging, die voor de arbeidende bevolking latent aanwezig was in die steden en plaatsen, die in de eerste fase van hun industrialisering verkeerden. In de conclusies komen wij op dit belangrijke vraagstuk nog terug en zullen wij het belang van die twee factoren afzonderlijk proberen aan te geven.

Wij willen deze paragraaf over de Limburgse sterftcijfers niet besluiten zonder een verwijzing naar de onderlinge niveaoverschillen tussen de verschillende streken in Limburg. Het beste doen wij dat aan de hand van het cartogram op pagina 52, dat in beeld brengt, welke spreiding de mortaliteit vertoont. Voor de jaren 1861 tot en met 1865 hebben wij de gemeentelijke sterftcijfers, die dan jaarlijks in het provinciaal verslag worden gepubliceerd, tot grotere eenheden samengevoegd en die in een gemiddelde uitgedrukt.

Er zijn enige opmerkelijke afwijkingen binnen deze gebiedsindeling te constateren. Zo springt er een aantal gemeenten uit, die een hoge mortaliteit hebben. In Noord- en Midden-Limburg zijn dat Venray, Genep, Beesel, Roggel, Neeritter en Montfort; in Zuid-Limburg Susteren, Itteren, Ulestraten, Bemelen, Margraten, Berg en Terblijt, Heerlen, Eijgelshoven en Schinveld. Wat de grote plaatsen betreft vertonen Maastricht (24,4) en Weert (21,3) de hoogste cijfers; voor Roermond en Venlo ligt de mortaliteit beneden de 20 pro mille.

Binnen de onderscheiden gebieden zijn er ook gemeenten, die een lager sterftcijfer hebben, zoals Ottersum, Kessel en Meijel, Linne, Postersholt, Hunsel en Nunhem. In de verslagen wordt er op gewezen, dat in verschillende plaatsen de werkgelegenheid was toegenomen. In Zuid-

De spreiding van het gemiddelde sterfteniveau in de provincie Limburg, 1861 t/m 1865

Limburg onderscheidde zich gunstig Grevenbicht, Broek-Sittard, Binglegrade, Hoensbroek, Wijnandsrade, Wittem, Valkenburg en Itteren. Het waren niet altijd economische factoren, die in deze cijfers hun neerslag vonden. In deze jaren verkeerden bijvoorbeeld Beek, Eijsden en Simpelveld in een voordelige situatie evenals Tegelen, Kessel en Wansum zonder dat dit in de mortaliteit tot uiting komt.⁷⁹ Het zou te ver voeren op de verklaring van deze verschillen hier nader in te gaan.

Balans en perspectief

Als wij proberen aan het einde van de hier behandelde periode de balans op te maken, zullen wij de gesignaleerde verschijnselen in een ruimer kader moeten plaatsen. Eerst dan blijkt iets van de overgangspositie, die Limburg toen innam. Het jaar 1865 geeft in het algemeen een scheidingslijn aan, omdat sindsdien in veel landen de infectieziekten op een onverklaarbare manier aan hun terugtocht begonnen.

Het is de stelling van McKeown en Record,⁸⁰ dat noch de bacteriologische ontdekkingen in de vorige eeuw noch de specifieke of curatieve maatregelen van medische zijde enige invloed hadden op de daling van het specifieke sterftecijfer. Dat de mortaliteit niettemin begon te dalen, schrijven zij voornamelijk toe aan het verbeterde leefmilieu.

Deze opvatting was op het eerste oog moeilijk te aanvaarden, omdat die namelijk inhoudt, dat uitgerekend op het hoogtepunt van de industriële revolutie in Engeland de levensomstandigheden zover zouden zijn verbeterd, dat een sterftedaling mogelijk werd. Maar toch heeft deze mening in de literatuur ingang gevonden en is zij tot voor kort onweersproken gebleven.

In een met veel cijfers onderbouwd betoog hebben McKeown c.s. geloofwaardig trachten te maken, dat er geen andere reden kon zijn, waarom de infectieziekten al in de negentiende eeuw aan kracht begonnen in

⁷⁹ In het Provinciaal Verslag over 1865 staan uitweidingen over de economische vooruitgang, die verschillende gemeenten geboekt hadden. Op andere plaatsen duiken soms gegevens op, die op onvermoede schaduwkanten wijzen. Zo bleken in 1862 de volgende gemeenten grote bedragen te hebben moeten uitgeven voor de opname en verpleging van bedelaars en landlopers: Houthem, Simpelveld, Spaubeek, Hulsberg en Jabeek.

⁸⁰ Th. McKeown and R.G. Record, Reasons for the decline of mortality in England and Wales during the nineteenth century, in: *Population Studies*, 16, 1962, pag. 94-122.

te boeten, dan de stelselmatig verbeterde voedselsituatie. De gezondheidszorg noch de immunisering hadden daarop enig effect gehad. Wel waren andere doodsoorzaken daarvoor in de plaats getreden.

Sinds 1860 was reeds de tuberculosesterfte aan het dalen, wat alleen kon worden toegeschreven aan de verhoging van de levensstandaard dank zij een betere algemene voedingstoestand.

Vrij kort daarna begon een aantal andere ziekten zijn kwaadaardigheid te verliezen. Zij doelen op tyfus en tyfoïde koortsen, op dysenterie en cholera die, als gevolg van een stel sociaal-hygiënische maatregelen, op de terugtocht waren. Hierbij denken zij in eerste instantie aan de aanleg van de drinkwaterleiding en verbeteringen in de persoonlijke hygiëne, waardoor bijvoorbeeld de luis als vector werd uitgeschakeld. Ook de cholera werd door de hygiënische bewaking van water en voedsel beter voorkomen.

Bij de roodvonk was de sterftedaling niet primair van sanitaire maatregelen afhankelijk, maar droeg de verbetering van het leefmilieu wel belangrijk er toe bij, dat de aard van de ziekte begon te veranderen. Ten gevolge van de grotere weerstandskracht van de geïnfecteerde persoon boetten de hemolytische streptokokken in virulentie in en werd de balans ten gunste van de patiënt gewijzigd. Maar het leefmilieu was in dit geval niet de hoofdoorzaak.

Ook ten aanzien van de pokken schoot hun verklaring tekort, want dit is juist een voorbeeld van een infectieziekte, waar een medische maatregel, de inenting, wel degelijk effect had. De milieuveranderingen hebben natuurlijk wel het gunstig resultaat helpen bevorderen. Maar in het algemeen bepaalden de exanthematische ziekten (pokken, mazelen en roodvonk) toch meer hun eigen koers.

De verklaring van de genoemde auteurs wordt sinds kort niet meer algemeen aanvaard. De eerste kritiek kwam van Schofield, die de sterftedaling in Engeland vanuit een langer tijdsperspectief wil bekijken. Hij betoogt, dat tussen de zeventiende en de twintigste eeuw grote immunologische veranderingen onder de bevolking plaatsvonden als gevolg van een eeuwenlange migratie van de plattelandsbewoners naar de steden, waar zij met infectieziekten besmet werden. Dit veroorzaakte in de zeventiende eeuw een toenemende sterfte, die eerst op het einde van de achttiende eeuw begon te verminderen.⁸¹

Naar de mening van Schofield kan niet alle sterftedaling op rekening

⁸¹ The modern rise of population by Thomas McKeown, London 1976, besprekingsartikel door Roger Schofield, in: *Population Studies*, 31, 1977, pag. 179-181.

van de verbeterde voedselsituatie worden geschreven, want historisch valt helemaal niet aan te tonen, dat het voedselpeil tijdens de negentiende eeuw constant zou zijn gestegen. Andere schrijvers hebben eveneens kritiek geleverd op de methode van McKeown, die de verbetering van de voedselsituatie overschat.⁸²

De stelling van McKeown werd onlangs met soortgelijke argumenten weersproken door Simon Szreter aan de hand van de falende tuberculosebestrijding in Frankrijk in de negentiende eeuw. Voor zover daar de sterfte aan tuberculose meetbaar was (wij wezen al op de gebrekkige Franse statistieken), was deze sterfte bijna dubbel zo hoog als in Engeland en Duitsland. Een verbetering kwam kennelijk in Frankrijk niet spontaan tot stand op basis van de verbeterde voedingstoestand van de bevolking en een verhoogde levensstandaard, maar behoefde blijkbaar de steun van sanitaire maatregelen en gezondheidshervormingen.⁸³

De discussie heeft zich nog verder voortgezet met een debat tussen McKeown en Schofield over de invloed van de gestegen vruchtbaarheid op de kindersterfte in Engeland in de late achttiende en vroege negentiende eeuw. In dit geval werd McKeown verweten, dat hij onvoldoende onderscheid maakt tussen de algemene vruchtbaarheid en de specifieke huwelijksvruchtbaarheid. Met die laatste vertoont de kindersterfte immers geen evenredige daling.⁸⁴

Op deze materie behoeven wij niet verder in te gaan. Het is duidelijk, dat in Limburg meer factoren een rol speelden dan de aard en de samenstelling van het voedselpakket. Uitgangspunt voor ons is de vraag, waarom rond 1865 in Limburg nog niets van een teruggang in de infectieziekten was te ontdekken. Eerst tien jaar later begon in deze provincie het sterftecijfer pas aan zijn neergang, toen de levensstandaard inmiddels zover was gestegen, dat de infectieziekten konden worden bedwongen.

De verklaring van dit proces is niet zo gemakkelijk te geven. In algemene zin zijn wij daarop vroeger al eens ingegaan.⁸⁵ Thans moeten wij ons

⁸² R. Woods and P.R.A. Hinde, Mortality in Victorian England; models and patterns, in: *Journal of interdisciplinary history*, XVIII, 1987, pag. 27-54.

⁸³ Mitchell, o.c., pag. 387-403.

⁸⁴ Thomas McKeown, Fertility, mortality and cause of death, in: *Population Studies*, 32, 1978, pag. 179-181; R. Schofield, Population growth in the century after 1750. The role of mortality decline, in: *Pre-industrial population change*, Stockholm 1984, pag. 17-39; R.I. Woods, P.A. Watterson and J.H. Woodward, The causes of rapid mortality decline in England and Wales, 1861-1921, in: *Population Studies*, 42, 1988, pag. 343-366 en 43, 1989, pag. 113-132.

⁸⁵ Philips, o.c.

opnieuw afvragen of inderdaad de levensomstandigheden zover waren achtergebleven, dat die nog geen vooruitgang in de gezondheidstoestand toelieten. Daartoe dient de periode vóór 1865 te worden vergeleken met die direct daarna, zodat de kentering duidelijk naar voren komt.

DE GEZONDHEIDSZORG IN LIMBURG NA 1865; JAREN VAN VERTRAGING.

In de vorige uiteenzetting zijn wij tot de bevinding gekomen, dat de mortaliteit in Limburg tot 1865 op een nagenoeg stabiel niveau was gebleven, dat schijnbaar niet voor externe invloeden vatbaar was. De beschrijvingen van de gezondheidstoestand in de betrokken periode lijken dat beeld te bevestigen. Met een vaste regelmaat keerden de epidemieën terug en waar zij aan ernst verloren, werd die gevarenfactor bijna geruisloos door andere ziektebeelden overgenomen. Er was niets wat in een nieuwe richting wees. Onderging de gezondheidstoestand dan geen invloed van de maatschappelijke veranderingsprocessen? Toch kan die relatie desondanks aanwezig zijn geweest. Het is in elk geval de moeite waard om er een speurtocht naar te ondernemen.

Een verkenning naar die samenhang wordt bemoeilijkt, omdat het voor die jaren bezwaarlijk is op voorhand te zeggen of er werkelijk een ander maatschappijbeeld aan het ontstaan was, met andere woorden of en in welke mate de economische en sociale veranderingen, die zich in deze grensprovincie voltrokken, positief of negatief moeten worden gewaardeerd. Hier moeten wij met enige algemene opmerkingen volstaan.

De mortaliteit was zoals gezegd betrekkelijk gunstig te noemen; zij lag ongeveer 12% onder het landelijk niveau. Had Limburg deze voor­sprong aan zijn gunstige leefomstandigheden te danken? De bevolking leek er tevreden met zijn bestaan en leefde in rust en eenvoud volgens een traditioneel gedragspatroon. Het waren niet primair de economische voorwaarden, waarop de volksgezondheid was gefundeerd, hoewel in deze periode de perspectieven veelbelovend waren.

De industrie had nieuwe bestaansmogelijkheden geschapen; de landbouw beleefde een gunstige tijd. Maar het oude leefpatroon was nauwelijks veranderd. Het voordeel daarvan school in de kleinschaligheid van deze samenleving, waar de kwaliteit van het natuurlijk milieu was gewaarborgd. Er was slechts een geringe verstedelijking. Maastricht was de enige grote stad, waar het welvaartspeil te wensen overliet.

Rond 1865 begonnen die verhoudingen zich te wijzigen. In Limburg zelf bleef veel nog bij het oude, maar in andere landstrekten had een volkomen ommekeer plaats. Die ontwikkeling scheen aan deze provincie vooreerst voorbij te gaan. Het gemiddeld sterftcijfer bleef op hetzelfde

peil; het tuberculosegevaar werd zelfs nog acuter. Hoe lag het verband tussen welvaart en gezondheid?

Men mag niet zonder meer een causaal verband construeren tussen een gelijk blijvende gezondheidstoestand en een achterblijven van inkomen en werkgelegenheid, gesteld dat dit al valt aan te tonen. Er konden meer factoren in het spel zijn. Dat de gezondheidstoestand niet wezenlijk verbeterde, hoeft niet alleen te liggen aan de voedingstoestand, die van de groei van inkomen en koopkracht afhankelijk was. Het kon eveneens te maken hebben met milieufactoren als de toestand van het drinkwater of met de sociaal-hygiënische voorzieningen in het algemeen. Tenslotte konden er invloeden uitgaan van de sociaal-economische structuur of van het cultuurpatroon van de bevolking.

Laten wij eerst proberen de invloed van de economische omstandigheden iets verder te preciseren. Het is nog steeds niet helemaal duidelijk, wat de vroege industrialisering van Limburg aan gevolgen heeft meegebracht. De mechanisatie van de nijverheid hield in, dat de productie voortaan in de fabrieken werd geconcentreerd. Veel bedrijven verlieten na 1830 het platteland en keerden naar de oude stedelijke kernen terug. De half-agrarische thuiswerkers in de dorpen waren nu gedwongen hun werkgelegenheid in de stad te zoeken.

Maar deze eerste industrialisatiefase verliep nog stroef. De machine had slechts spaarzaam ingang gevonden tenzij bij enkele grootbedrijven. De arbeiders waren slecht geschoold en nog weinig gewend aan de nieuwe arbeidsverhoudingen. Dientengevolge was de productiviteit gering en waren de lonen laag. De onzelfstandige beroepsbevolking had doorgaans te weinig verdiensten om van gebrek te zijn gevrijwaard. Vooral gezinnen met jonge kinderen, weduwen en ouden van dagen hadden het moeilijk.

Als de levensmiddelen in prijs stegen en de koopkracht derhalve achter bleef, nam de armoede sterk toe. Het was meestal in zulke tijden, vaak midden in een lange strenge winter, dat de epidemieën toesloegen. Het is om die reden, dat de verbetering van de gezondheidszorg door de armbesturen werd beschouwd als één van de meest voor de hand liggende maatregelen om de armoede te helpen verlichten. Het vraagstuk van de ziekteverzekering werd in dat licht gezien.

In de tweede helft van de negentiende eeuw begon het economisch optimisme iets te tanen. De vraag drong zich op of de bestaansmiddelen, waarover men in de provincie beschikte, wel voldoende werkgelegenheid boden om het dichtbevolkte platteland te kunnen voeden. Maar ook de steden waren in hun ontwikkeling blijven steken. Men had zijn

hoop vooral gesteld op de nieuwe bedrijvigheid – vooral vestigingen in de nijverheid – die hier en daar tot stand kwam en op de uitvoering van grote openbare werken (spoorwegen, kanalen, ontginningen, wegenaanleg enzovoort), die de omvang van de armoede konden verlichten.⁸⁶

Desondanks was er toch wel grond voor enige tevredenheid, indien men terugkeek naar wat in de jaren tussen 1800 en 1865 was bereikt. Vooral in de landbouw was een grote vooruitgang geboekt: de aardappelteelt had voor een enorme uitbreiding van het dagelijks voedselpakket gezorgd; de invoering van voeder- en wortelgewassen maakte een grotere veestapel mogelijk met als gunstig nevengevolg een hogere bemestingsgraad en een toename van de opbrengst per hectare. De verbetering van de transportmogelijkheden was eveneens een winstpunt van betekenis. Het valt niet te ontkennen, dat in het betrokken tijdvak de levensomstandigheden een verbetering hadden ondergaan. Niet alleen waren de gemiddelde voedselrantsoenen uitgebreid, maar ook waren de kleding en de huisvesting er op vooruitgegaan. Maar het is vooralsnog niet mogelijk al deze factoren te kwantificeren. Zo dit resultaat positief uitvalt, dan is het even niet beantwoord vraagstuk, waarom de bevolking daarop niet met een lager ziekte- en mortaliteitscijfer reageerde.

Over de omvang van de provinciale werkgelegenheid en het gemiddeld jaarlijks inkomen per hoofd van de Limburgse bevolking bestaan weinig betrouwbare gegevens, maar het beschikbare materiaal staat wel toe tot een stagnatie en zelfs tot een daling in de beroepsbevolking na 1870 te besluiten. De spanningen op de arbeidsmarkt werden opgevangen door een toenemende trekarbeid naar Duitsland, wat evenzeer wijst op een afbrokkelende werkgelegenheid.

Deze conclusie blijft overeind ondanks dat de groei van de industriële werkgelegenheid wel tot meer arbeidsplaatsen en een stijging van de totale loonsom had geleid. Volgens de enquête van 1887 waren er ruim 11.000 arbeiders in de industrie werkzaam; de beroepstelling van 1859 gaf het aantal in de nijverheid werkzame personen nog hoger op. In die sector was de werkgelegenheid ontegenzeggelijk gestegen. Maar die groei kon de verminderde arbeidsbezetting in de landbouw niet ongedaan maken. Het welvaartsniveau bleef hoe langer hoe meer op andere provincies tenachter.

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld de uiteenzetting in het Verslag van den toestand van het hertogdom Limburg over 1851, o.c.; J. C. G. M. Jansen, Maastricht tussen 1813 en 1850, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 101, 1986, pag. 529-550. Dezelfde, Industrie en mijnbouw in de beide Limburgen, in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen*, Leeuwarden 1989, pag. 13-67.

Die problematiek is onlangs door J.C.G.M. Jansen uiteengezet, die is nagegaan, hoe op lange termijn de nominale inkomens in Limburg evoe-
 luerden. Daaruit blijkt, dat het inkomen per hoofd in de provincie
 Limburg amper 60% beliep van het nationaal inkomen. Tot aan de eer-
 ste wereldoorlog kwam in deze situatie nauwelijks verbetering. Ter ver-
 klaring van dit ongunstig welvaartsniveau wijst hij op de ongunstige
 werkgelegenheidsstructuur en de lage arbeidsproductiviteit in de land-
 bouw, op de zwakke positie van de dienstensector, met name van de
 handel, en op de ongunstige vermogensverhoudingen.⁸⁷ Het is niet onze
 bedoeling onze analyse ook over zulk een lange termijn uit te strekken.
 Wij willen hooguit proberen enige inkomenscijfers bij elkaar te zetten
 voor de jaren tussen 1850 en 1875. Een uitsplitsing naar regionaal inko-
 men is over die jaren niet voorhanden, maar op grond van de summiere
 belastinggegevens, die ons ter beschikking staan, mogen wij in elk geval
 concluderen, dat het hoofdelijk inkomen in Limburg in die 15 jaar niet is
 meegegroeid met de cijfers, waarop het nationaal inkomen in Neder-
 land wordt geschat.

Het hoofdelijk inkomen hebben wij berekend aan de hand van de op-
 brengsten van de rijks-, provinciale en gemeentelijke belastingen in
 Limburg. Die uitkomsten vindt men in de volgende tabel.

Tabel 12. De totale belastingopbrengst in de provincie Limburg in de
 jaren 1850-1875

1850	8,68 (100)	
1860	9,30 (107)	(100)
1875	10,12 (117)	(121)

Hoewel een vergelijking van deze personele inkomens met het nationaal
 inkomen niet helemaal opgaat, omdat dit laatste meer omvat dan
 het belastingtotaal, is het niettemin illustratief om aan te geven, hoe de
 groei-index van het nationaal inkomen hiervan afwijkt. Derksen⁸⁸ komt

⁸⁷ J.C.G.M. Jansen, De armoedigste provincie des rijks (1820-1940), in: *Maaslandse Mélanges*, Maastricht 1990, pag. 149-160.

⁸⁸ J.B.D. Derksen, Enkele berekeningen over het nationale inkomen in Nederland, in: *Speciale onderzoeken van de Nederlandse conjunctuur*, nr. 2, oktober 1939. Die cijfers werden overgenomen door J.H. van Stuyvenberg, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw, in: *Bedrijven Samenleving*, Alphen aan den Rijn 1967, pag. 195-225. Zie ook J.B.D. Derksen, Enkele schattingen over het volksinkomen der provinciën, in: *Maandschrift C.B.S.*, nr. 2/3, 1942, pag. 124-133.

tussen 1860 en 1870 tot een index van 130, Bos⁸⁹ komt tot het dubbele (160). De bovenstaande belastingcijfers kunnen wij verder vergelijken met de berekeningen van Van Stuyvenberg en De Vrijer, die tussen 1850 en 1875 op slechts 121 uitkwamen en een terugval constateerden tussen 1870 en 1875. Een vergelijkbare uitkomst (122) had de recente studie van Brinkman, Drukker en Slot, die een meer constante groei lijn trokken.⁹⁰

Tenslotte halen wij ter vergelijking twee reeksen aan, die betrekking hebben op de jaren 1850-1875. Die curves zijn minder uitgesproken vanwege de inzinking in de jaren vijftig.

De eerste auteur, J.L. van Zanden,⁹¹ becijfert de indexgroei van het reëel nationaal inkomen in die jaren op 188, wat niet ver afwijkt van een studie van Griffiths en De Meere,⁹² die enige jaren eerder tot een groei van 184 kwamen.

De slotsom kan niet anders luiden dan dat de inkomensgroei in Limburg relatief zeer bescheiden moet zijn geweest. Ook al zouden wij een andere berekeningswijze hebben gevolgd, dan nog was er geen andere ge-

⁸⁹ R.W.J.M. Bos, Van periferie tot centrum; enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw, in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing (ed.), *Economische ontwikkelingen en sociale emancipatie*, II, Den Haag 1977.

⁹⁰ De belastingopbrengst in Limburg is afgeleid uit enige oudere publikaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek: *Maandschrift C.B.S.*, 37, 1947, pag. 124-133 (door J.B.D. Derksen) en pag. 510-517. Hieruit is af te leiden, dat de belastingopbrengst nauwelijks steeg. Andere auteurs gaan uit van een groei van de belastingopbrengst per hoofd van de bevolking van 33% in het derde kwartaal van de 19e eeuw. Het aantal censuskiezers nam in deze periode met 160% toe, maar dat heeft alleen betrekking op de bovenlaag van de bevolking. Cfr. Joh. de Vries, Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland, 1850-1917, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 34, 1971, pag. 178-231. Over de groei van het reëel nationaal inkomen in Nederland zijn al verschillende berekeningen gemaakt. Wij verwijzen hier naar twee recente studies: J.H. van Stuyvenberg en J.E.J. de Vrijer, *Prices, population and national income in the Netherlands, 1620-1978* (= Research Memorandum nr. 8101 of the Department of Economics of the University of Amsterdam), 1980; H.J. Brinkman, J.W. Drukker en B. Slot, Lichaamslengte en reëel inkomen: een nieuwe schattingsmethode voor historische inkomensreeksen, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 51, 1988, pag. 35-79.

⁹¹ J.L. van Zanden, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw; enkele nieuwe resultaten, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 50, 1987, pag. 51-76.

⁹² R.T. Griffiths and J.M.M. de Meere, The growth of the Dutch economy in the nineteenth century: back to basis, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 96, 1983, pag. 563-572.

volgtrekking mogelijk.⁹³ Tot zover heeft al ons rekenwerk nog weinig duidelijke lijnen opgeleverd, omdat in de reeksen weinig concordantie zat, vermoedelijk omdat zij op verschillende uitgangspunten zijn opgebouwd. Maar zij wijzen wel allemaal op dezelfde negatieve conclusie, dat Limburg vanaf 1860 onmiskenbaar in inkomensontwikkeling achterbleef.

Aangezien een werkelijke welvaartstoename uitbleef, wordt daarmee in principe verklaarbaar, waarom de mortaliteit niet onmiddellijk begon te dalen. Dat had desondanks het geval kunnen zijn, want in beginsel kon een gezondere leefwijze ook op een andere manier worden bereikt dan uitsluitend via een hoger inkomen en een grotere koopkracht. Maar ook dat effect is uitgebleven.

Er zou een andere factor kunnen hebben meegespeeld, waarom de gezondheidstoestand van de Limburgse bevolking niet adequaat was vooruitgegaan, namelijk ten gevolge van het ontbreken van aangepaste hygiënische voorzieningen. Inderdaad moest op het gebied van de persoonlijke en sociale hygiëne praktisch alles nog gebeuren. Het was de ernstige cholera-epidemie van 1866-1867, die in Maastricht de eerste stoot gaf tot een reeks hygiënische maatregelen: sluiting van verontreinigde waterpompen, een geregelde reiniging van de straten, de aanleg en verbetering van de riolering, een systeem voor de afvoer van faecaliën enzovoort. Maar vóór die tijd was in Maastricht – en ook in Limburg – praktisch nog niets op deze terreinen gebeurd.

In deze provincie was overigens sinds lang bekend, welke vorderingen op hygiënisch gebied in grote buitenlandse steden waren gemaakt. Met instemming werd in de *Aperçu Statistique* van 1826 melding gemaakt, wat Villermé daarover had geschreven.⁹⁴ Belangrijke maatregelen wa-

⁹³ In de voorgaande vergelijkingen zijn de belastingopbrengsten met het nationaal inkomen in verband gebracht. Deze relatie kan echter op zich niet verklaren, waarom in Limburg het hoofdelijk inkomen zo ver onder het landelijk gemiddelde was gelegen. Meer verklaringswaarde zouden berekeningen hebben gehad, die een schatting maken van het bruto nationaal product tegen factor kosten, die een inzicht geven in de opbouw van de binnenlandse productie, de import van grondstoffen en de toegevoegde waarde. Aanzetten in die richting geven: J. Teyl, Nationaal inkomen van Nederland in de periode 1850-1900, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, 34, 1971, pag. 232-262; J.A. de Jonge, The role of the outer provinces in the process of the Dutch economic growth in the nineteenth century, in: P.A.M. Geurts en F.A.M. Messing, *Economische ontwikkelingen en sociale emancipatie*, II, Den Haag 1977.

⁹⁴ L.R. Villermé, *Tableau de l'état physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, Paris 1840.

ren bijvoorbeeld in Parijs tot stand gekomen: voorschriften omtrent de begraafplaatsen, de aanleg van de riolering, maatregelen op het gebied van de volkshuisvesting, beperkingen die aan schadelijke industrieën werden opgelegd, bevordering van de persoonlijke hygiëne en van het fysiek en moreel onderricht. Die kentering had men volgens de schrijver vooral te danken aan de vooruitgang van de natuurkundige en medische wetenschap. Maar dit groeiend besef had 40 jaar later nog nauwelijks in Limburg tot nieuwe aanzetten geleid.

Tot nadenken stemt het beeld van de spreiding van de ziekten, zoals ons dat uit de latere statistiek van de doodsoorzaken bekend is. Indien wij aannemen, dat die verdeling in grote trekken ook op een eerder tijdvak van toepassing is, dan moeten wij concluderen, dat de infectieziekten – waarop in onze beschrijvingen zo sterk de nadruk is gevallen – niet altijd zulk een overwegend aandeel hadden als sterftefactor. In normale jaren kwam hun aandeel niet uit boven 5 à 6%, wat geringer was dan het gemiddelde voor het Rijk.

Hetzelfde was het geval met tyfus, tyfoïde koortsen en malaria (tussenpozende koortsen), die op 3% van het totaal uitkwamen; in het Rijk op 4%. Beduidend veel groter was het aandeel van de tuberculose en de ziekten van het ademhalingsstelsel, die wij hier vanwege de onduidelijke afbakening te zamen nemen. Deze namen minstens 20% van alle sterfte voor hun rekening en gingen daarmee uit boven het algemeen gemiddelde. Met deze schatting zijn wij waarschijnlijk nog aan de veilige kant. Dit groot percentage wijst ons inziens op de grote tekorten, niet alleen in de voeding, maar ook in huisvesting en kleding. Vooral het wonen in slechte en vochtige huizen en het werken in stoffige ruimten was in dit opzicht fataal.

De enorme verbreiding van deze ziekten wijst onmiskenbaar op de zwakke weerstandskracht van de arbeidende bevolking tegen de menigvuldige infectiekansen. Het is eigenaardig te constateren, dat blijkbaar de kinderen op den duur beter bestand waren tegen de epidemieën die hun bedreigden dan de ouderen, die gingen lijden aan ziekten van longen en luchtwegen en aan spijsverteringsziekten. Deze laatste groep was in Limburg ook met meer dan gemiddelde cijfers (ongeveer 10% van het totaal) vertegenwoordigd. Dit grote aandeel van maag- en darmklachten zou kunnen wijzen op tekorten in het dagelijks voedsel en in het drinkwater. Over de andere ziekten kunnen wij hier bezwaarlijk uitspraken doen, maar in elk geval doet de Limburgse afwijking van het landelijk beeld twijfel rijzen omtrent de idee, dat de gezondheidstoestand weinig te wensen overliet.

De eerste zes decennia van de negentiende eeuw hadden zeker niet uitsluitend winst gebracht. Om deze indruk nog eens te verifiëren, hebben wij tot slot onze toevlucht gezocht tot een heel ander, op zich volkomen objectief gegeven: de vergelijking van de lichaamslengte van de dienstplichtige militairen bij hun eerste keuring. In de uitkomsten op lange termijn wordt namelijk een bruikbare indicatie gezien voor de oplossing van ons vraagstuk, omdat in de veranderingen van de lichaamslengte een aantal welzijnsfactoren hun neerslag vinden.

Het is misschien vooraf wel goed om te waarschuwen om geen overhaaste conclusies uit dit materiaal te trekken. Want het mag dan zo zijn, dat in deze keuringsuitkomsten de verschuivingen in de levensstandaard hun neerslag vinden, dan blijft nog de moeilijkheid bestaan dit begrip levensstandaard goed te vertalen. Dit houdt immers meer in dan alleen de grootte van het consumptiepakket, afhankelijk van lonen, prijzen en beschikbare hoeveelheden. Daarin zien wij ook weerspiegeld de demografische situatie, de kwaliteit van het natuurlijk milieu, de huisvesting, het ontspanningspatroon enzovoort, kortom alles wat men als het cultuurpatroon aanduidt. En dit cultuurpatroon als complex van factoren vormt pas een indicatie van de levensomstandigheden en het gezondheidspeil van de bevolking.

Laten wij beginnen met enige globale cijfers. Van de gekeurde dienstplichtigen kunnen wij de gemiddelde lengte opgeven op enige willekeurige tijdstippen. Voor de jaren 1804-1812 lag in het arrondissement Maastricht de mediane lengte op 1,633 meter, in het arrondissement Roermond op 1,637 meter. Ter vergelijking dient het arrondissement Nijmegen, waar een mediaan van 1,672 werd berekend.⁹⁵ In de tweede helft van de negentiende eeuw waren de dienstplichtigen bij eerste keuring langer. De lichteningen van de jaren 1862 tot en met 1866 kwamen op een gemiddelde van 1,657 meter.⁹⁶ Over de tussenliggende jaren hebben wij de gegevens niet nageslagen, maar waarschijnlijk waren zij toen nog

⁹⁵ Archives Nationales Paris, Section Moderne, Série F 20, nr. 439 en 440: Tableau indiquant la taille des conscrits, An IX-1812 (arrondissements Maestricht et Ruremonde); Idem, Série F 20, nr. 119: Correspondance relative à la statistique et Tableaux de statistique par département (Dep. Bouches du Rhin, arr. Nijmegen). Deze archiefgegevens dank ik aan Drs W. Rutten, hoofd afdeling onderzoek van het Sociaal Historisch Centrum te Maastricht, van wie ik voor dit artikel stimulerend commentaar mocht ontvangen.

⁹⁶ Samenvattende gegevens over deze jaren in: Algemeene Statistiek van Nederland, dl. 2, o.c., pag. 139-145. In 1862 ging men de dienstplichtigen op 20-jarige leeftijd oproepen (en keuren), vóór die tijd op 19 jaar. Vandaar dat in de gegevens een scheiding bij 1862 wordt aangebracht.

langer. Dit menen wij op te maken uit het feit, dat in Limburg bij de metingen van de jaren 1842-1861 van alle militairen 11,9% kleiner was dan 1,57 meter tegen 15% tijdens de lichting van de jaren 1862-1866.⁹⁷ Het is wel geen sluitend bewijs, maar wij houden het er op, dat de jonge mannen in het laatste tijdvak een geringere lengte hadden dan in de eerste drie decennia van de vorige eeuw.

Deze uitslagen leveren geen verrassing op, als wij die vergelijken met het algemene patroon, dat De Meere daarvan heeft geschetst.⁹⁸ In de jaren 1818-1825 nam de gemiddelde lengte van de Nederlandse recruten sterk toe, wat mogelijk een reactie was op de voedselcrisis van 1816-1817. Daarna werd geleidelijk aan dat herstel afbreuk gedaan en bleken de recruten bij meting minder lang dan in het eerste kwart van de negentiende eeuw. Die afnemende lengte bleek zich vooral in de provincies Zeeland en Noord-Brabant voor te doen. (Voor Limburg geeft De Meere geen keuringcijfers.) Als verklaring voor de teruggang in de twee zuidelijke provincies wordt er op gewezen, dat de bevolking daar meer aardappels en in vergelijking minder rogge en tarwe, dat wil zeggen minder calorierijk voedsel zou eten dan in andere gewesten.

Een tweede breuklijn lag in de jaren 1853-1856, toen de daling in de gemiddelde lengte tot staan kwam. Na enige jaren van aarzeling begon na 1857 in Nederland een periode van duidelijke lengtegroei, die trendmatig voortduurde tot 1896. Maar in Limburg gingen de cijfers niet omhoog, omdat deze provincie niet meeprofiteerde van de welvaartsstijging, die elders was aangebroken.

Op grond van dit algemene beeld gaan wij er van uit, dat in Limburg de vroegere tendens van een geleidelijke daling van de gemiddelde lengte bleef aanhouden. Mogelijk dat ook hier deze daling al na 1825 zou kunnen zijn begonnen. Dan zou dit proces van vertraagde adolescentiestrekking zelfs 70 jaar hebben geduurd. Zo wordt het verklaarbaar, waarom omstreeks 1895 wordt geconstateerd, dat de gemiddelde lengte van de gekeurde miliciens in Limburg zelfs een flink stuk lag beneden het niveau van de jaren zestig. Voor de jaren 1895-1899 kan de mediaan worden berekend op 1,637 meter. Men is dan ongeveer bij het uitgangspunt van 1800 terug!⁹⁹

⁹⁷ Algemeene Statistiek van Nederland, dl. 2, o.c., passim.

⁹⁸ De Meere, o.c., pag. 92-98.

⁹⁹ De gemiddelde lengte van de lotelingen over de jaren 1895-1899, in: *Jaarcijfers voor Nederland*, uitg. C.B.S., 's-Gravenhage 1899. Het is misschien interessant om deze reeks naar de huidige tijd door te trekken. In 1948 was de gemiddelde lengte van de Limburgse dienstplichtigen bij eerste keuring 171,4 meter, in 1988 was die 179,45 meter.

Voor de volledigheid geven wij de volgende twee tabellen, waarin de keuringsresultaten naar grootteklassen zijn uitgesplitst.

Tabel 13. De lichaamslengte van nieuw ingeschreven dienstplichtigen bij eerste keuring, naar grootteklassen in procenten verdeeld, van de arrondissementen Maastricht (1804-1812), Roermond (1804-1812) en Nijmegen (1808-1810)

lengte in mm.	arrondissement Maastricht	arrondissement Roermond	arrondissement Nijmegen
beneden 1550	1.200 10,4	647 9,5	80 5,3
1543-1571	2.448 21,2	1.353 19,8	147 9,7
1571-1652	4.797 41,4	3.011 44,0	345 22,7
1652-1761	2.935 25,3	1.702 24,9	803 52,9
boven 1761	185 1,5	129 1,9	146 9,6

Tabel 14. De lichaamslengte van nieuw ingeschreven dienstplichtigen bij eerste keuring, naar grootteklassen in procenten verdeeld, de jaren 1862-1865

lengte in mm.	Limburg	Gelderland	Maastricht	Arnhem, Nijmegen, Zutphen
beneden 1550	6,45	10,20	7,91	10,71
1550-1600	12,32	13,97	13,27	12,73
1600-1700	55,15	50,24	53,85	51,77
boven 1700	26,08	25,59	24,97	24,79

Dit onderwerp leent zich eigenlijk meer voor een afzonderlijke behandeling, waarin aan de hand van de cijferreeksen, die in grote hoeveelheid – bewerkt en onbewerkt – aanwezig zijn, een uiteenzetting wordt gegeven over de trends op lange termijn. Voor een grondiger bestudering verdient het aanbeveling de keuringsregisters en niet de samenvattingen te consulteren, omdat in de samenvattende cijfers afrondingsverschillen schuil kunnen gaan, die tot vertekeningen leiden. Ook de omrekening van de voet als maateenheid in de metrieke maat kan plaatselijke verschillen opleveren.

Wij volstaan hier met enig summier commentaar. Voor een overzicht op

lange termijn zijn de gemiddelde veranderingen in de lichaamslengte diachronisch wat moeilijk te vergelijken, omdat men tussentijds een wijziging heeft aangebracht in de grootteklassen. De groepen schuiven op en neer, maar met een verschillend tempo. Het mag hier volstaan om slechts enkele verschuivingen aan te stippen. Aanvankelijk lag het zwaartepunt tijdens de Franse tijd in de klasse van 1,598 tot 1,652; die klasse was na 50 jaar weliswaar bijna 25 mm. opgeschoven, maar bleef na 1865 praktisch onveranderd.

Om deze ontwikkeling niet te geïsoleerd voor te stellen, hebben wij Gelderland in de vergelijking betrokken. De jongemannen in die provincie waren in het begin van de negentiende eeuw groter van stuk dan in Limburg; de meesten vielen in de groep van 1,652 tot 1,761 meter. Maar een halve eeuw later kwam meer dan de helft van de Gelderse dienstplichtigen in een lagere groep terecht. Op de Limburgse militairen hadden zij toen een achterstand opgelopen.

Vergelijken wij Maastricht met de drie Gelderse steden Nijmegen, Arnhem en Zutphen, dan is het verschil niet groot, noch onderling, noch ten opzichte van ieders provinciaal gemiddelde. In Gelderland valt alleen op, dat meer jongemannen dan in Limburg beneden de 1,60 meter meten. Na 1865 bleken in Gelderland de gekeurden in lengte te zijn gegroeid. Dit was enigszins in overeenstemming met de ontwikkeling in het Rijk, echter met dit verschil dat in het Rijk de middenmoot van ongeveer dezelfde lengte bleef, maar een grotere groep (37%) tot de langsten behoorde (= boven 1,70 meter).

Zonder ons in verdere interpretaties te verliezen kan de conclusie in elk geval duidelijk zijn. Na 1865 heeft Limburg geen winst geboekt – van welke aard dan ook – die bij de militaire keuringen tot uiting had moeten komen. Integendeel, sedert genoemd jaar (maar waarschijnlijk al veel eerder) vielen de gemeten lengteverschillen ten ongunste van Limburg uit.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Een heel andere kwestie is, waaraan die ontwikkeling moet worden toegeschreven. Sommigen zijn daarmee vlug klaar, indien wij tenminste de mening lezen van de Maastrichtse biologe, Dr M. Roede, die het geloof als de grote groeiremmer ziet, getuige het krantartikel in De Limburger van 14 februari 1989. Zij ziet een verband tussen de katholieke godsdienst, de slechte hygiëne en de achterblijvende levensomstandigheden, omdat in katholieke streken de gezinnen groter waren en de kinderen meer aan deze gevaren waren blootgesteld. Deze stelling gaat in elk geval voor de hier beschreven periode niet op, maar zal ook in zijn algemeenheid moeilijk door cijfers zijn te staven. Hoe zou zij dan moeten verklaren, waarom in Drenthe de jongemannen in de vorige eeuw het meest in groei achterbleven en juist nu tot de “reuzen” van Nederland behoren?

Terug naar ons uitgangspunt rijst de vraag of dit gegeven ons ten aanzien van de gezondheidstoestand van de Limburgse bevolking verder helpt. Wij staan hier uitvoerig bij stil, omdat in de literatuur thans weer veel interesse bestaat voor het verband tussen het (empirisch gemeten) menselijk groeipatroon en de invloeden van zijn sociale omgeving.¹⁰¹

De aandacht gaat vooral uit naar de seculaire groeiverschuivingen, die afhankelijk van tijden van welvaartstoename of -contractie zich naar boven of beneden kunnen wijzigen. Het is derhalve een welstandsfactor, die hier de voornaamste rol speelt en slechts in heel geringe mate een genetische oorzaak. De moeilijkheid is echter, dat het begrip welstand, welzijn of sociale omgeving zo veelzinnig kan zijn, zoals wij hebben uiteengezet. Welke factoren zijn er doorslaggevend voor de lengtegroei in de eerste 18 à 19 levensjaren? Zijn het de materiële omstandigheden, de kwaliteit van de voeding, de woonomstandigheden of de algemene hygiëne? Het onderzoek in deze is nog niet afgesloten, maar vooral het proteïnerijk voedsel in de eerste levensjaren schijnt voor de groei van doorslaggevende betekenis te zijn.

Die groeiveranderingen kunnen statistisch worden vastgesteld door middel van een cumulatieve frequentieverdeling van de lengte van de dienstplichtigen, zoals hier aangeduid. De verschuivingen in de lichaamslengte kunnen worden beschouwd als een belangrijke graadmeter.¹⁰²

Langs deze omweg zijn wij een maatschappelijk gegeven op het spoor gekomen, dat zich anders kwantitatief niet zo gemakkelijk laat benaderen. Via deze lengtemetingen hebben wij tenslotte een maatstaf gevonden, die in meerdere opzichten significantief is, zowel voor de ongunstige welvaartsverhoudingen, voor de stagnerende levensstandaard als voor de achterblijvende gezondheidstoestand van de Limburgse bevolking. Dit hulpmiddel gaf ons een dankbaar aanknopingspunt om het verband tussen welvaart en gezondheid wat meer te ontrafelen. Maar ook met deze sleutel kunnen wij ons probleem niet helemaal tot een oplossing brengen, hoewel wij dit misschien wel kunnen nuanceren in een verbeterde vraagstelling; waarom ging de gezondheidstoestand in Limburg niet achteruit ondanks dat de welvaart in de tweede helft van de vorige eeuw tekenen van neergang vertoonde?

¹⁰¹ Brinkman, Drukker en Slot, o.c. Deze auteurs grijpen onder meer terug op beschouwingen van Villermé en Quetelet uit het begin van de vorige eeuw. Een samenvatting bij: J.C. van Wieringen, *Seculaire groeiverschuiving. Lengte en gewichtssurveys in Nederland in historisch perspectief*, Leiden 1972.

¹⁰² Van Wieringen, o.c., pag. 180.

Een kwantitatieve bewijsvoering zal ons inziens moeilijk zijn te leveren, omdat hier geen heldere begrippen in het spel zijn, die zich in één operationeel concept laten vatten. De verschillende deelfacetten, die door Brinkman en anderen zo gemakkelijk onder de paraplu van het reëel nationaal inkomen worden samengevat, zijn niet volkomen congruent en hebben waarschijnlijk alle met een andere weging tot die lengteverschillen bijgedragen. Wij noemen hier een aantal factoren afzonderlijk, zoals de kwaliteit van het dagelijks voedsel en van het drinkwater, de invloed van het hygiënisch gedragspatroon, de demografische component, de betekenis van de economische structuur van land en streek, zoals de belastingdruk, de infrastructuur, de beroepsverdeling enzovoort. Deze elementen hebben waarschijnlijk hun eigen ritme en kunnen niet volledig met het nationaal inkomen worden vereenzelvigd.

“La civilisation ... n'est pas terminée”

Met die woorden begint Norbert Elias zijn veelbesproken standaardwerk,¹⁰³ waarin hij de stelling ontwikkelt, dat op lange termijn in de affect- en de controlestructuren van de mens veranderingen optreden in de richting van een toenemende versterking en differentiatie van controles. Die veranderingen lopen parallel aan de maatschappelijke structuurveranderingen, die seculair in dezelfde richting van differentiatie en integratie verlopen. Die opmerkelijke samenhang, die al eerder was onderkend, toont hij aan met behulp van zijn civilisatietheorie.

De beleving van de menselijke affecten is in de loop van de tijd onderworpen aan een sterkere en meer gelijkmatige beheersing. Dit zien wij onder meer optreden in het opschuiven van de schaamte- en pijnlijkhedsthreshold. Dit uit zich ook in het uiterlijk gedrag. Het zijn sociale processen, die onderhevig zijn aan een eeuwenlange golf van figuratieve verandering. Elias verklaart dit aan de hand van zijn theorie over de toenemende sociale vervlechting en over de staatsvorming.

De onderlinge vervlechting wordt groter, aldus Elias, aangezien het netwerk van de menselijke betrekkingen zich sterk had uitgebreid, waardoor de mensen in hun relaties zijn gedwongen meer met anderen rekening te houden. Een voorbeeld van zijn opvattingen ontleent Elias

¹⁰³ Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoekingen*, twee delen, Utrecht/Antwerpen 1982, vertaling uit het Duits (de eerste uitgave verscheen in 1939 te Basel).

aan de beginnende negentiende eeuw, toen er geluiden klonken, die een nieuw geloof vertolkten, een hoop op een betere toekomst voor de opkomende industriële klassen.

Het was een geloof, dat revolutionair was, dat wil zeggen dat indruiste tegen de denkbeelden van de gevestigde aristocratische of patricische machtselites. Het hing er maar van af of men zijn ideaalbeeld in het verleden of in het heden legde: verandering dan wel instandhouding van de bestaande maatschappelijke orde. Transformatie stond hier tegenover traditie. De opkomende industriële klassen hadden grote verwachtingen over wat de vooruitgang zou brengen.

Dat vooruitgangsgeloof werd door velen gedeeld, niet alleen door de bourgeoisie, maar ook door de boeren en de stedelijke handwerksbevolking, later zelfs door de industrie-arbeiders. Hoewel de praktische invulling van hun ideaal erg uiteen liep, allen verwachtten zij een verbetering van het menselijk bestaan. Het waren alleen de gevestigde machten, die dit rationele denken moeilijk accepteerden, omdat zij daarin een bedreiging zagen van de traditionele waarden, die hun machtspositie moesten legitimeren.

De nieuwe ideeën werden voornamelijk vanuit Frankrijk verspreid en drongen via het Luikse door in het hele Maasland, dat vanouds sterk op het prinsbisdom was georiënteerd. Dit had tot gevolg, dat de Verlichting in deze streken intensiever en anders werd beleefd dan in het noorden van Nederland, waar met name deze opvoedings- en onderwijsidealen in een meer christelijke jas werden gestoken. De meningen waren ook hier meer verdeeld ten aanzien van de vraag, in hoeverre het verleden in het hervormingsproces moest worden betrokken. In republikeinse kringen ontmoette het historisch gegroeide doorgaans weinig waardering en werd dit eerder als een rem beschouwd voor de vooruitgang.

De gepropageerde rationele denkhouding sprak vooral de burgerij aan, die graag de hele wereld langs rationele methoden wilde verklaren. Uitgangspunt was het geloof in de mogelijkheden van de mens en de menselijke rede, wat de toetssteen en maatstaf werd voor alle dingen. Aan de verlichte burgers, die vertrouwen stelden op eigen verstandelijk inzicht, was het overgelaten door middel van opvoeding en onderwijs andere maatschappelijke groepen tot hetzelfde inzicht te brengen.

Tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw kreeg de liberale bourgeoisie in de samenleving de overhand. Hun gedachtenwereld rustte op het fundament van deze basisideeën van de Verlichting: het vooruitgangsgeloof en het rationalisme, die sindsdien tot het geestelijk erf-

deel van dit tijdvak behoren. Eerst binnen dit cultuurbeeld kon de moderne geneeskunde en de opkomst van de persoonlijke en sociale hygiëne tot een nieuwe ontwikkeling komen.

Naarmate deze Verlichtingsdenkbeelden meer aanhang vonden – of om met Hofstee te spreken: naarmate het modern-dynamisch cultuurpatroon algemeen werd aanvaard – impliceerde dit tevens, dat op verschillende terreinen naar hervorming werd gestreefd. Een van de praktische consequenties was bijvoorbeeld de aandacht, die werd opgeëist voor wat men zelf voor zijn gezondheid kon doen.¹⁰⁴

Het was om deze reden ook, dat het onderwijs in die jaren zoveel betekenis kreeg, omdat hier één van de instrumenten lag om de maatschappij te veranderen. Geleidelijk hebben ook de confessionele groepen deze ideologie in hun programma overgenomen. Ieder mens moest mee profiteren van de vruchten van de vooruitgang. Daarom werd er zoveel waarde gehecht aan populariserende en pedagogische activiteiten, die wij met name in de steden aantreffen.

Op de civilisatietheorie van Elias zijn wij uitvoerig ingegaan, omdat die ons een instrument aan de hand doet om de situatie in Limburg te verhelderen. Het gaat in zijn benadering niet om de maatschappelijke factoren als zodanig, maar om de mentale processen en percepties, dat wil zeggen de manier waarop mensen die veranderingen waarnemen en beleven. Elias beschikt namelijk over een model om met behulp van zijn gedragsobservaties bepaalde trends en trendbreuken op het spoor te komen, die tijdgenoten niet zagen en uit de archieven niet direct zijn af te leiden.

Elias heeft met zijn genese onder meer willen aantonen, hoe hygiënische motieven pas heel vertraagd een rol zijn gaan spelen in de dagelijkse levensgewoonten. Aanvankelijk zijn de mensen zich om heel andere redenen (vanwege hun grotere onderlinge vervlechting) anders ten opzichte van elkaar gaan gedragen. Eerst later heeft men ingezien, dat die gedragscode ook hygiënisch verantwoord was. Maar die verklaring was natuurlijk een rationalisatie achteraf.¹⁰⁵

Elias heeft zijn uitgangspunt toegelicht aan de hand van de houding, die mensen hebben aangenomen in een tijd, dat gevaarlijke epidemieën uit-

¹⁰⁴ E.J. Hobsbawm, *The age of empire, 1875-1914*, New York 1988. Zie ook James C. Riley, *The eighteenth century. Campaign to avoid disease*, New York 1987; François Lebrun, *Médecins, saints et sorciers aux 17e et 18e siècles. Se soigner autrefois*, Paris 1983, pag. 155 e.v.

¹⁰⁵ J. Goudsblom, Openbare gezondheidszorg en het civilisatieproces, in: *De sociologie van Norbert Elias*, Amsterdam 1987, pag. 183-210.

braken. Zo bleek tijdens de cholera-epidemieën dat de bestrijdingsmaatregelen en de zorg voor meer hygiëne eigenlijk waren ingegeven door een schrikreactie. Het was vooral de vrees voor besmetting, die de “gevaarlijke klassen” in de sloppenwijken verspreidden, die tot handelen aanzette. Deze epidemieën heeft men in eerste instantie als een technisch probleem aangepakt, want uit medisch oogpunt stond men er machteloos tegenover. Door middel van een soort van “hygiënificatie” moest het gevaar worden geweerd.¹⁰⁶

Een soortgelijke houding nam men ook in Limburg aan. Met enige illustratieve voorvallen kunnen wij dit verifiëren. Zo werden er maatregelen uitgevaardigd om de huizen met kalk te witten. Speciale stoffen werden gebrand om de lucht te zuiveren. Aan de huizen moest worden kenbaar gemaakt, waar een besmettelijke ziekte heerste. Het alcoholgebruik werd aan banden gelegd.¹⁰⁷ Vanwege het pokkengevaar werd in de zomer van 1849 in Maastricht de kermis afgelast en werden alle danspartijen verboden.¹⁰⁸ Op zulke momenten was de burgerij doodsbang met sommige risicogroepen in contact te komen.

Zulke paniekreacties waren uiteraard niet de aangewezen weg om de bevolking een groter hygiënisch besef bij te brengen. Hun gedrag was dan ook voornamelijk ingegeven door een houding van verweer, door een gevoel van afkeer ten opzichte van alle stank en vuil. Dat probleem moest voor alles worden opgelost, want daarin zag men de ziekteverwekkers geconcentreerd.

Deze denkhouding en mentale instelling wijzen op een versneld civisatieproces in de termen van Elias: het vormt de brug naar een niveau van zelfbewustzijn, waarin de affectcontrole sterker wordt en de reflectieve

¹⁰⁶ W. Frijhoff, Impasses en beloften van de mentaliteitsgeschiedenis, in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 10, 1984, pag. 416. Hij wijst er op, dat de civisatiethorie eigenlijk meer is toegespitst op de pre-industriële samenleving. Het is een moderniseringstheorie in dezelfde zin als Hofstee die geeft. In dit artikel maakt Frijhoff enige fundamentele opmerkingen over de heuristische waarde van de theorie van Elias.

¹⁰⁷ Johan Scholtes, *Kerkrade in de schaduw der eeuwen*, dl. 1, Kerkrade 1980, pag. 52-53.

¹⁰⁸ R.A.L., Provinciaal archief, verbaal 21 augustus 1849. In Heer verbood men eveneens alle danspartijen. Zie J.M. van de Venne, *Geschiedenis van Heer*, z.pl. 1975, pag. 251. Soortgelijke reacties waren te bespeuren tijdens de epidemieën van 1855 en 1859. Zie R.A.L., Provinciaal archief, verbaal 31 augustus 1855 (cholera Venlo), 15 december 1859, nr. 24, 18 januari 1860, nr. 7, 30 en 31 januari 1860, nr. 2 en 3, 6 februari 1860, nr. 9 (cholera in Limburg). Zie verder voor wat men in 1859 en 1860 ondernam: in Ambij: verbaal 26 maart 1859 en in Sint-Pieter: verbaal 29 oktober, nr. 22, 31 oktober, nr. 3, 7 november, nr. 2, 10 november, nr. 3 en 12 november, nr. 7.

distantie groter. Daarmee was de voorwaarde geschapen voor een doelmatiger beheersing van de essentiële levensfuncties. Zo gaat men zich realiseren, dat de externe gezondheidsgevaaren meer berekenbaar waren geworden en dat er daadwerkelijk maatregelen moesten worden genomen om die gevaren af te wenden.

In de loop van de negentiende eeuw had er een civilisatie en maatschappelijke normering plaats met vormen van sociale controle, die bevorderend hebben gewerkt op de vraag, hoe de mens op gezondheid en ziekte reageerde. In de eerste plaats wat de persoonlijke hygiëne betreft, die net als andere terreinen van gezondheidszorg een cultuurgewoonte is, dat wil zeggen iets aangeleerds. Ten gevolge van het beschavingsproces, dat hem in zijn jeugd was bijgebracht, raakte de mens in de greep van het "Ueber-Ich" van een soort geweten, waarin de maatschappelijke code een belangrijke inbreng had.

Het was onder dwang van dit soort mechanismen, dat andere gewoonten ontstonden op het terrein van de lichaamsverzorging, het wassen en kleden, gedragscodes op het gebied van eten en drinken enzovoort. Bessissend was het feit, dat men zijn vroegere angst meester werd, dat men zich tegen besmettingsgevaaren te weer stelde en in geval van ziekte doelbewust naar remedies ging zoeken.

Concrete omstandigheden hebben die mentaliteitsverandering soms krachtig bevorderd. Zo was met name het uitbreken van de cholera-epidemie in 1866 een stimulans om eindelijk ernst te maken met de verbetering van de leefomstandigheden van de behoeftige klasse. De meeste artsen hadden zich voordien van deze problemen gedistantieerd evenals de overheid, maar nu kwamen zij er niet langs om naar concrete verbeteringen te streven vanuit het motief, dat die gevaarlijke epidemieën in de toekomst eindelijk moesten worden voorkomen.

Het was sinds deze tijd, dat in Limburg schoorvoetend de openbare gezondheidszorg op gang kwam. Eén van de bekendste pioniers op het terrein van de milieuhygiëne was de Venlose apotheker H.B.J. van Rijn, die als geen ander de beginselen van de wetenschappelijke gezondheidsleer van Pettenkofer c.s. hielp verbreiden. Als secretaris van de gezondheidscommissie was hij bijzonder actief. In zijn geneeskundige plaatsbeschrijving wees hij concreet alle tekorten aan, die direct of indirect tot het ontstaan van ziekten konden voeren.¹⁰⁹

In veel geschriften uit het midden van de negentiende eeuw klinkt door,

¹⁰⁹ C. van den Berg, *H.B.J. van Rijn, burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne*, Assen 1970.

hoe de opvattingen aan het kenteren waren. De geneeskunde had tenslotte een boodschap te brengen, namelijk dat de mens zich tegen ziekte kon beschermen door preventieve maatregelen en dat hij door hygiënisch gedrag ziekten kon voorkomen. Zuiverheid, netheid en reinheid werden als deugden aangeprezen. In tijden van epidemieën werd er op gehamerd, dat de bevolking zich regelmatig zou wassen en hun huizen en slaapsteden zuiver zou houden uit angst voor besmetting. Hygiëne werd een ruim begrip, wat men treffend ziet in het Franse taalgebruik, waar gesproken wordt over “l’hygiène physique” en “l’hygiène morale”.

De Kerk en het onderwijs kregen een grote taak toebedeeld in de gezondheidsopvoeding. In de pers werd de medische kennis gepopulariseerd. In de plaatselijke gezondheidscomité's, zoals die van Maastricht,¹¹⁰ werd naar praktische toepassingen gezocht. Ziekte en invaliditeit zag men bijna als een straf, als het onvermijdelijk gevolg van een gebrek aan reinheid en als uitvloeisel van geregelde uitspattingen. Vanuit diezelfde houding verweet de burgerij aan de pauper zijn bandeloosheid, zijn drankzucht en onzindelijkheid en zijn gebrek aan spaarzaamheid, de burgerdeugden bij uitstek.

Veel van deze uitingen zijn terug te voeren tot een fundamenteel ander ziektebegrip. De opvatting kreeg ingang, dat alle ziekten primair een gevolg zijn van evenwichtsstoornissen, die optreden in de functionele werking van de diverse lichaamsorganen. Later is men zelfs gaan spreken over een ziektebalans, een soort zelfregulerend mechanisme, dat er voor zorgt dat die balans in het organisme niet helemaal naar één kant doorslaat. Sommigen zijn van mening, dat de teruggang van sommige ziekten weer andere heeft opgeroepen.¹¹¹ Door een beter inzicht in het

¹¹⁰ In Maastricht dateren de plannen tot oprichting van een plaatselijke gezondheidscommissie al uit 1861. Zie R.A.L., Provinciaal archief, verbalen Gedeputeerde Staten 14 januari en 7 augustus 1861.

¹¹¹ Hieraan ligt min of meer de gedachte ten grondslag, dat ten gevolge van het verdwijnen van vroegere ziekten, bijvoorbeeld de epidemieën van infectieziekten, andere worden opgeroepen of minstens bevorderd zoals de hart- en vaatziekten en de carcinomen. Die verschuiving zou voornamelijk door een wijziging van de eet- en leefgewoonten worden opgeroepen, tegelijk met het ontstaan van de moderne welvaartsmaatschappij. Zie J. van der Zee e.a., Hyperthermie, in: *Tijdschrift Kanker*, 4, 1980, pag. 4, 17, en I. Wolffers, *Zelfhulpgroepen; een nieuw fenomeen in de gezondheidszorg*, Amsterdam 1978. Eerst recent heeft de sociale geschiedenis aandacht gekregen voor de nauwe samenhang tussen de gedragingen en attitudes van de mens en zijn omgeving en het ziektegedrag als existentieel probleem. Zie J.Ch. Sournia, *Histoire et médecine*, Paris 1982; A.E. Imhof (red.), *Mensch und Gesundheit in der Geschichte*, Hussum 1980.

functioneren van het lichaam vond de idee van de preventie ingang, hetgeen betekende een rationeel gedrag op het gebied van voeding, kleding, lichaamsbeweging enzovoort, beheerst door de beginselen van de gezondheidsleer. Die opvatting liep parallel met een stroming in de geneeskunde, die tot dezelfde slotsom kwam.

Na 1850 beleefde de miasme-theorie een opleving. Veel artsen waren van oordeel, dat de infectieziekten voornamelijk het gevolg waren van invloeden van het milieu (water en lucht). De klinisch gerichte geneeskunde stond voor deze opvatting niet open, terecht naar achteraf bleek. Maar de praktische politiek was hiervoor wel toegankelijk, hetgeen als gunstig effect met zich meebracht, dat veel voorstellen van deze artsenhygiënisten door de politieke praktijk werden overgenomen.

Het zou te ver voeren hier in concreto te beschrijven, hoe het gezondheidsgedrag van de bevolking langzaam ging veranderen en de gezondheidstoestand en de hygiënische voorzorg geleidelijk evolueerden.¹¹²

Een ruim terrein voor plaatselijk onderzoek ligt hier nog braak, dat tot boeiende conclusies kan voeren. Wij beperken ons hier tot enige illustratieve kanttekeningen over de voortschrijdende medicalisering en de wijzigingen in het gedragspatroon, die aantonen hoe in Limburg al vóór 1870 positieve resultaten werden geboekt.

De stand van de volksgezondheid in Limburg heeft ontegenzeggelijk geprofiteerd van de uitbreiding van de medische zorg, waarvan in de negentiende eeuw ook het platteland in ruimere mate gebruik ging maken. In deze provincie werd de gezondheidszorg na 1850 eerder op een lager niveau teruggeschroefd.

Het was een grote vooruitgang, dat de medische praktijk dichterbij de mensen kwam te staan. Het werk van de geneesheer won aan invloed en betekenis. In enige plaatselijke monografieën wordt dit met voorbeelden aangetoond. Een mooi voorbeeld is beschreven in een historische bundel over Nederweert, waar wordt verhaald over de moeilijkheden in de plattelandspraktijk van geneesheer J.G. Tielemans, die zich daar in 1822 als officier van gezondheid had gevestigd.¹¹³ Het was niet vreemd, dat de meeste inwoners toen een afwachtcnde houding aannamen. De

¹¹² Rutten, *Mortaliteit en medicalisering*, o.c., pag. 131-160; Karel Velle, *Geneeskunde en samenleving. Medicalisering in België in de 19de en 20ste eeuw*, R.U. Gent 1988; Dezelfde, *Medicalisering in historisch perspectief*, een inleiding, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, LXIV, 1986, pag. 256-285.

¹¹³ Mathieu Hermans, *Gezondheidszorg in het begin van de negentiende eeuw: Johannes Gommarus Tielemans, dokter en herbergier te Nederweert*, in: *Nederweerts Verleden. Het dorp en zijn heerschappen*, Nederweert 1985, pag. 75-86.

gewone mensen waren zo gewend zelf hun kwalen en ongemakken te bestrijden, dat zij een dokter bij voorbaat met wantrouwen tegemoet traden. Hij moest dan ook optornen tegen allerlei vormen van kwakzalverij, die hoogtij vierden.

Een ruim bestaan was voor deze plattelandsgeneesheer niet weggelegd. Daarom was hij gedwongen om tevens herberg te houden. Bovendien verrichtte hij zoals de meeste inwoners nog wat boerenwerk om in zijn bestaan te voorzien. Die merkwaardige combinatie van functies kon soms wel eens problemen geven, als er bijvoorbeeld in de herberg ruzie was ontstaan. Maar het heeft zijn reputatie als geneesheer geenszins kunnen aantasten. De provinciale geneeskundige commissie was zeer te spreken over zijn verdiensten voor de pokkenbestrijding. Blijkbaar genoot hij zoveel vertrouwen bij de bevolking, dat hij hen tot een massale koepokinenting wist te overreden.

Zijn leven werd uiteindelijk vergald door een hooglopende ruzie met het gemeentebestuur, die beslist een vroedvrouw voor het dorp wilde aanstellen, ofschoon hij als heel- en vroedmeester de eerst aangewezen en bevoegde was. Dat leidde tenslotte tot zijn ontslag. Het optreden van deze dorpsarts staat niet alleen, maar geeft een idee hoe geleidelijk de medische zorg ingang moest vinden. Het is overigens pas rond de eeuwwisseling, dat de dokterstarieven lager werden en hun hulp vaker werd ingeroepen.¹¹⁴

Van minstens even grote (indirecte) betekenis voor de gezondheidstoestand was het gedragspatroon van de bevolking, waaronder wij met name verstaan de voeding, de kleding, de behuizing enzovoort, kortom de dagelijkse leefomstandigheden.¹¹⁵

Er bestond wel enige notie voor wat als beschaafd gedrag werd aangezien. De levensstijl van de adel, de clergé en de rijke burgerij was voor de gewone man het referentiekader, waarop men zich oriënteerde, bijvoorbeeld als men zich op hoogtijdagen enige uitbundigheid in eten en drinken kon permitteren. In behuizing en leefwijze konden zij echter deze groepen niet navolgen. Hier gaapte een diepe klassekloof, die ook

¹¹⁴ De geneesheer Hustinx te Heerlen werd aangezocht om geneeskundige bijstand aan de armen van Hoensbroek te geven, waarvoor hij uit de gemeentelijke armenkas voor iedere visite 1,50 gulden ontving (dat wil zeggen een royaal dagloon). J.M. van de Venne, J.Th.H. de Win en P.A.H.M. Peeters, *Geschiedenis van Hoensbroek*, Hoensbroek 1967, pag. 596. In 1914 bedroeg het gewone spreekuurtarief 60 cent en werd voor een visite in de laagste klasse 90 cent in rekening gebracht.

¹¹⁵ Over de leefgewoonten in relatie tot de persoonlijke gezondheidszorg, zie Philips, o.c., pag. 190-196.

het gezondheidsideaal – zo men daaronder al iets concreets verstond – tot een onbereikbaar cultuurgoed maakte.¹¹⁶

Had het normale gedragspatroon in de negentiende eeuw enige verandering ondergaan? Hoewel het er op lijkt, dat in de eerste zes decennia van de negentiende eeuw de reële koopkracht niet veel was gestegen, zijn er toch voldoende indicaties die er op wijzen, dat het gewone leefpatroon wel degelijk een verbetering had ondergaan. Op enige aspecten proberen wij iets nader in te gaan.

Voor onze begrippen schoot de dagelijkse voeding op bijna alle wezenlijke punten tekort: het eten was onvoldoende en eenzijdig, het was slecht geconserveerd, meestal zwaar gezouten, veel te vet en miste de noodzakelijke voedingswaarde. Met melk en vlees werd op grote schaal geknoeid. Maar in vergelijking met de achttiende eeuw was er van enige vooruitgang sprake, vooral door de invoering van de aardappel. Het zou de moeite lonen na te gaan of het verbruik van groenten, vlees en zuivelproducten in deze periode reeds enigszins begon toe te nemen. Het is moeilijk ten aanzien van de massale consumptiegewoonten vooralsnog concrete uitspraken te doen, aangezien deze sterk uiteenliepen tussen bijvoorbeeld de agrariërs en het werkvolk in de stad.¹¹⁷

Opmerkelijk is een uitspraak van kapelaan P.J. Savelberg, die in 1865 verklaarde: “Veel behoeftigen hebben geen gebrek aan voedsel, maar vooral aan kleding, beddegoed en brandstof”.¹¹⁸ Die uitlating staat niet op zichzelf, want veel armbesturen in de steden en dorpen gaven uitdelingen in de vorm van kleding en brandstof. Dat is niet zo vreemd, want de gewone kleding was duur, zodat die aanschaf een zware uitgavenpost was, die het normale budget ver te boven ging. De gewone mensen droegen vrij uniforme kleding, die niet aan mode onderhevig was en moest dienen voor het leven. Die kleren waren meestal gemaakt van zware katoenen stoffen, die in meerdere lagen over elkaar werden gedragen.

Het gebrek aan persoonlijke hygiëne was doorgaans te wijten aan deze gebruikelijke dracht en aan het probleem van de bewassing. Het is niet

¹¹⁶ *Lichaam en hygiëne. Naar de wortels van de huidige gezondheidscultuur*, Catalogus tentoonstelling 1984/85 van het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, Gent 1984.

¹¹⁷ Haakma Tresling, Onderzoek naar de volksvoeding in Nederland, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 1876, II, pag. 1.

¹¹⁸ Deze uitspraak van P.J. Savelberg d.d. 22 februari 1865 wordt aangehaald in een artikel van J.J. Jongen, Een St. Vincentiusvereniging te Schaesberg voor honderd jaar, in: *Het Land van Herle*, 15, 1965, pag. 44.

overdreven te beweren, dat wassen een luxe was. Water was immers schaars en zeep duur. Men behielp zich met potassen, die men over het wasgoed strooide vanwege de daarin aanwezige kalibestanddelen. Het aftreksel, de loog, werd telkens opnieuw gebruikt. Het wit- en linnengoed werd hooguit eens in de maand gewassen; het beddegoed eens in de twee maanden; de betere kledingstukken slechts één keer per jaar. Zo wordt verklaarbaar, waarom maar spaarzaam van kleding werd gewisseld. Men baadde zich evenmin, maar verschoonde zich door het wisselen van een stuk onderkleding of het hemd; bij de vrouwen door het wisselen van één van de onderrokken, die zij onder de bovenrok droegen. Economische en sociaal-psychologische gedragsmotieven waren van invloed op de lichaamscultuur.¹¹⁹ Het was nog uitzondering om geregeld zijn lichaam te wassen. Badhuizen waren in het laatste kwart van de vorige eeuw pas in opkomst en uitdrukkelijk bedoeld om het gebruik van het vaste lichaamsbaden te stimuleren.¹²⁰

Uit hygiënisch oogpunt moeten wij de behuizing evenmin hoog aanslaan. Afgezien van de arbeiderskwartieren in de steden, die volledig benedenmaats waren, ging ook van de huisvesting in het algemeen geen positieve invloed uit. De meeste huizen waren bekrompen, vochtig en duf, waar nauwelijks echte slaapvertrekken aanwezig waren. In de kamers werden bedsteden daarvoor ingeruimd. Van enige waterbeschaving was geen sprake. Ten aanzien van vuilnisafvoer, verwijdering van faecaliën en afvalstoffen moesten in het hier besproken tijdvak de eerste maatregelen nog worden genomen.

Het meest gunstig effect op de volksgezondheid is in het hier besproken tijdvak waarschijnlijk uitgegaan van de verbetering in de drinkwatervoorziening. Deze factor wordt meestal over het hoofd gezien, omdat vaak onbelicht is gebleven, hoe problematisch de watertoevoer van oudsher in deze streken was. Niet alle dorpen en buurtschappen waren in staat geweest eigen waterputten te slaan, zeker niet als zij op de hogere plateau's van Zuid-Limburg waren gelegen. Deze mensen moesten het water van elders halen. Dit past misschien in het beeld van landelijke eenvoud en soberheid, waarvoor dit gebied bekend stond, maar was allerm minst bevorderlijk voor de algemene hygiëne. Het is nooit onderzocht of deze gebrekkige watervoorziening op die dorpen tot hogere ziektecijfers heeft geleid. Zulk een studie zou wel eens tot verrassingen kunnen leiden.

¹¹⁹ Georges Vigarello, *Le propre et le sale. L'hygiène du corps depuis le Moyen-Age*, Paris 1985, pag. 202 e.v.

¹²⁰ Cillekens, Van den Boogard en Gales, o.c., pag. 57 e.v.

Water van elders halen, wat betekende dat voor het leven van alledag? Het kwam er op neer, dat het water moest worden gehaald uit bronnen of beekjes in de nabijheid of uit één van de grotere regenrivieren. Het moest dan dagelijks in emmers met de puthaak worden opgehaald. Het kon ook zijn, dat men zich met regenwater tevreden moest stellen of met water, dat uit poelen werd geschept. Dat deze toestand het besmettingsgevaar in tijden van epidemieën in de hand werkte, was aan de tijdgenoten niet onbekend. Maar de financiële toestand van de gemeenten liet een versnelde aanleg van putten niet toe. Alleen de grote boerenhoeven konden zich zulk een uitgave permitteren. Daarnaast was er nog een aantal welgestelden, dat goed water van elders liet komen om thuis op te slaan.

De bevolking, die van een redelijke watervoorziening was verstoken, moest noodgedwongen wel bier drinken, niet als genotmiddel, maar als enig bruikbaar alternatief, tenzij men zelfs te arm was om die betrekkelijk goedkope drank te betalen. In de eerste helft van de negentiende eeuw zijn op veel plaatsen waterputten aangelegd. De gemeenten ontvingen een subsidie in de kosten, zodra meer dan 30 huisgezinnen daarop waren aangewezen. In dit bestek kunnen wij hierop slechts terloops ingaan, maar wij willen niet verzuimen een aantal nieuwe waterputten op te sommen: Nieuwenhagen,¹²¹ Beek, Oirsbeek, Wahlwiller,¹²² Heer,¹²³ Vilt,¹²⁴ Trintelen en Eijserheide,¹²⁵ voornamelijk secundaire kernen. Deze lijst is zeker nog uit te breiden, want die aanleg ging voort tot de tijd van de centrale drinkwaterleiding toe. Heerlerheide moest tot 1900 wachten, voordat daar een pomp werd aangelegd.

De verbetering van het drinkwater is niet zonder resultaat gebleven. De constatering, dat in Limburg naar verhouding minder mensen stierven aan ziekten van de spijsverteringsorganen, is hieraan in hoofdzaak te danken.¹²⁶

¹²¹ W. van Mulken, Enkele gegevens uit het verleden van Nieuwenhagen, in: *Het Land van Herle*, 23, 1973, pag. 56. De gemeentelijke waterput dateert uit 1819. Voordien was hier geen zuiver drinkwater beschikbaar.

¹²² J.C.G.M. Jansen, Agrarische vernieuwingen in een revolutionair tijdperk, 1750-1815, in: *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, Assen 1965, pag. 104-105.

¹²³ Van de Venne, o.c., pag. 251. Dit betrof een tweede put. Heer en Keer bezaten elk reeds een gemeenteput. In 1862 werden nog drie nieuwe gemeenteputten aangelegd.

¹²⁴ V.Th.J. Claessens, A.H.H. Houben en H.L. Raeven, *Berg en Terblijt. Van twee heerlijkheden naar een gemeente*, Valkenburg aan de Geul 1981, pag. 270. De waterput van Vilt dateert uit 1843. Voordien hadden veel inwoners dagelijks naar de Geul moeten gaan om water te halen en met emmers naar het dorp omhoog te slepen.

¹²⁵ H. Maassen, *Maassen (genealogie) in Eijs*, z.pl. z.j., pag. 10 en 26.

¹²⁶ Jansen en De Meere, o.c.

Het beeld van het verroeste scharnier

Het merkwaardig verloop van het sterftcijfer, waarachter zoveel verborgen ligt, heeft menigeen al geïntrigeerd. Wat kan toch de reden zijn geweest, dat in de tweede helft van de vorige eeuw de sterfte reeds bezig was te dalen, nog voordat de medische zorg aan zijn zegetocht was begonnen?

Eén van de eersten, die met zijn medisch-historische studie over Amsterdam op dit verschijnsel heeft geattendeerd, was Verdoorn,¹²⁷ die met zijn probleemstelling de discussie op gang bracht. Een veelzijdig en overtuigend antwoord kwam van Hofstee,¹²⁸ die met zijn theorie van het moderne dynamische cultuurpatroon hiervoor een integrale demografische verklaring wist te bieden. Hoewel men van mening kan verschillen over wat men onder dat cultuurpatroon heeft te verstaan – zelf kon ik destijds niet aan de verleiding ontkomen dit voor Limburg anders te formuleren –, de grote verdienste van Hofstee blijft dit verschijnsel in zijn volle omvang en spreiding te hebben onderzocht.

Moeilijker is het een verklaring te geven van de mortaliteitsverschillen voor de periode, dat de verschillende delen van Nederland nog niet in de ban van dit moderne cultuurpatroon waren geraakt. Daartoe zou men eigenlijk moeten beschikken over gestandaardiseerde sterftcijfers naar geslacht, burgerlijke staat en beroepsgroep, maar ook over een verdeling naar doodsoorzaken.¹²⁹ In onze beschouwingen hebben wij van deze meer verrijnde, maar moeilijk te berekenen gegevens moeten afzien. Alleen in Amsterdam kan men over een tijdvak van meer

¹²⁷ J.A. Verdoorn, *Volksgesondheid en sociale ontwikkeling. Beschouwingen over het gezondheidswezen in Amsterdam in de 19e eeuw*, Utrecht/Antwerpen 1965.

¹²⁸ E.W. Hofstee, De groei van de Nederlandse bevolking, in: *Drift en Koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen 1961, en vele volgende publikaties. Hij gaf toen impliciet reeds het antwoord op de latere probleemstelling van Verdoorn.

¹²⁹ Er bestaan gestandaardiseerde sterftcijfers naar geslacht en leeftijd voor het tijdvak 1850-1960 voor het zuiden van Nederland (Noord-Brabant en Limburg) met een onderscheid naar steden en platteland, gepubliceerd door F.W.A. van Poppel, *Stad en land in demografisch perspectief*, in: *Holland: regionaal-historisch tijdschrift*, 17, 1985, pag. 161-180. De heer Rutten zeg ik graag dank, dat hij mij hierop attent heeft gemaakt. Van Poppel behandelt hierin de zogenaamde stedelijke oversterfte en komt tot de slotsom, dat de urbaan-rurale tegenstelling niet zo fundamenteel is als tot nu toe werd aangenomen. Regionale gewoonten en cultuurelementen speelden een cruciale rol in de demografische ontwikkeling. De cijfers van Van Poppel, met name de "standardized mortality ratios" die hij voor Maastricht geeft, be-

dan anderhalve eeuw de volledige evolutie van het sterfjepatroon na-
gaan.¹³⁰

Uit de bestudering van deze stedelijke doodsoorzaken zijn wel gevolg-
trekkingen te maken, die laten zien, hoezeer het gezondheidspeil in
Limburg daarvan verschilt, maar die afwijking verklaren kan deze stu-
die natuurlijk niet. Met meer resultaat hebben wij daarom een beroep
gedaan op het klassiek geworden werk van J. A. de Jonge,¹³¹ die aan de
hand van zijn economische analyses voor het eerst duidelijk heeft aan-
getoond, dat de opgetreden sterftedaling primair samenhang met de toe-
name van het reële inkomen per hoofd van de bevolking.

Die grotere koopkracht betekende voor het gros van de bevolking meer
en beter voedsel, ten gevolge waarvan de vatbaarheid voor allerlei ziek-
ten belangrijk verminderde. De daling van het sterftcijfer, die in de ja-
ren zestig inzette, kan derhalve op grond van zuiver economische oorza-
ken worden verklaard. Het is uitgerekend deze daling, die rond 1870 de
demografische revolutie op gang heeft gebracht.

De uitwerking van zijn betoog heeft De Jonge voornamelijk toegespitst
op twee factoren, die exact meetbaar waren: de voedingstoestand van
de bevolking en de daling van de tuberculosesterfte. Op het einde van
de jaren zestig begon in Nederland de consumptie van eerste levensmid-
delen toe te nemen, wat in de jaren zeventig tot een teruggang van de
tuberculose leidde, aldus zijn conclusie op grond van de berekende cor-
relatie tussen deze twee data.

Nadat dit proces eenmaal in gang was gezet, werd dit verloop rond 1880
aanmerkelijk versneld dank zij de totstandkoming van een heel complex
hygiënische voorzieningen, die een verdere daling van de sterfte be-
werkten. De Jonge doelt hier onder meer op de gevolgen, die de aanleg

vestigen onze conclusies. De indexcijfers voor Maastricht luiden (basis Nederland
1899-1901 = 100):

	mannen	vrouwen
1848-1850	177,1	156,3
1859-1861	153,4	132,2
1868-1870	154,0	138,8
1879-1881	173,6	148,0

¹³⁰ Jansen en De Meere, o.c., pag. 180-223.

¹³¹ J. A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam
1968, passim.

van waterleiding en riolering meebracht en de gunstige invloed, die uitgang van de uitbreiding van de ziekenzorg en van andere voorzieningen, die de medische zorg en de persoonlijke en sociale hygiëne ten goede kwamen.

Deze tweede fase valt samen, als wij het goed zien, met wat Hofstee op het oog heeft, als hij spreekt over een algemene verbreiding van het hygiënisch besef. Hij doelt kennelijk op een bewustwordingsproces, dat hij tegen 1880 signaleert, als in ons land de bereidheid aanwezig is van de verworvenheden van het modern dynamisch cultuurpatroon volop profijt te trekken.

In hun studie over het sterfjepatroon van Amsterdam hebben Janssen en De Meere deze twee motieven eveneens onderscheiden. De primaire daling van de sterfte schrijven zij vooral toe aan de grotere bereikbaarheid van voedsel, waaronder we zowel kwalitatief beter als goedkoper voedsel zullen hebben te verstaan. Pas in tweede instantie ruimen zij een (ondergeschikte) plaats in voor het effect, dat optrad ten gevolge van de vermindering van het besmettingsgevaar.¹³²

Met deze verklaringsmodellen als uitgangspunt kunnen wij onze conclusies aan de hand van de ontwikkeling, zoals wij die voor Limburg in de eerste zes decennia van de vorige eeuw hebben geschetst, iets concreter formuleren:

1. Een analyse van het sterfteniveau in Limburg heeft aangetoond, dat daarin vóór 1870 nog geen enkele verandering plaats had. Deze provincie liep volledig uit de pas, omdat elders al wel beweging in het sterftecijfer was gekomen. Voor de meeste provincies en gebieden lag het scharnierpunt van deze ontwikkeling rond 1870, toen in ons land de demografische verhoudingen op drift raakten. In Limburg wordt men dan nog niets gewaar van een scharnierbeweging; het lijkt er eerder op, dat het scharnier, door welke oorzaken ook, is verroest!

Pas in de jaren tussen 1875 en 1880 scheen Limburg op weg het landelijke voorbeeld te volgen. Maar de kortstondige daling, die zich toen begon af te tekenen, was in 1880 al weer voorbij. Het duurde daarna tot na 1900, voordat in Limburg de sterfte een aanmerkelijke daling ging vertonen.

Uit deze voorbeelden van de verschillende tijdstippen, waarop de mortaliteit op een keerpunt was gekomen, zouden wij kunnen leren, dat er nooit een zuiver causaal verband bestaat tussen welvaart en gezondheid. Dat had Limburg in de eerste helft van de negentiende eeuw be-

¹³² Jansen en De Meere, o.c., passim.

wezen, toen het arm én gezond was. De situatie in de jaren 1865-1870 kan ons gemakkelijk tot een optisch bedrog verleiden, alsof uitsluitend in Limburg alle verbeteringen ten gunste van de volksgezondheid waren uitgebleven. De werkelijkheid was, dat zich elders in Nederland veranderingsprocessen hadden voorgedaan in een voortvarender tempo dan in Limburg, waar meer remmingen waren te overwinnen.

2. Waar De Jonge spreekt over een ruimer aanbod en een stijgend verbruik van de eerste voedingsmiddelen, zijn wij geneigd te betwijfelen of dit voor Limburg wel in diezelfde mate het geval was. In verhalende bronnen over deze regio zien wij die veronderstelling nergens geopperd, maar helaas ontbreekt ons het kwantitatieve bewijs voor het tegendeel. Eveneens moeten wij (weer zonder bewijs) twijfel uitspreken over een mogelijke daling van de tuberculosesterfte in Limburg. Weliswaar was in Maastricht met die daling een begin gemaakt, maar voor Limburg als geheel was het verloop eerder omgekeerd.¹³³ Gezien de bedreevende toestand op het Limburgse platteland tijdens de agrarische depressie komt ons een stijging van de tuberculosesterfte geloofwaardiger voor.

3. Met betrekking tot de economische ontwikkeling van Limburg moeten wij in de negentiende eeuw uitgaan van een langdurige stagnatie, die al vóór 1870 was begonnen en de voorsprong op grond van de vroege industrialisatie verloren deed gaan. Het lijdt geen twijfel, dat Maastricht mede aan deze depressie debet was. De stagnatie in de steden is overigens moeilijk meetbaar. Veel ernstiger was sedert 1880 de situatie op het platteland, waar de agrarische depressie een desastreuze uitwerking had. De verslechtering van de materiële omstandigheden werd in alle duidelijkheid in de mortaliteitscijfers weerspiegeld.

Omdat het gemiddeld provinciaal inkomen in Limburg sedert 1870 achterbleef bij de groei van het nationaal inkomen, ligt het voor de hand, dat het gedrags- en leefpatroon van de Limburgers veel langzamer veranderde. Deze zelfde timelag werkt door in de gezondheidstoestand van de inwoners. De gebrekkige levensomstandigheden verzwakten

¹³³ Philips, o.c., pag. 320 e.v. De tuberculosesterfte, voor zover uit de bronnen af te leiden, had in Limburg het volgende verloop (de specifieke sterfte omgerekend in vijfjaarlijkse perioden per 100.000 van de gemiddelde bevolking):

1876-1880	25,1
1881-1885	26,0
1886-1890	35,7
1891-1895	29,0
1896-1900	21,9

hier meer dan elders de weerstandskracht van de bevolking. Moderne hygiënische voorzieningen waren onbetaalbaar en werden dus ondergewaardeerd.

Voor de plattelandsbewoners kunnen wij in die jaren beslist niet spreken van een verbetering in de voedselvoorziening. Met het oog hierop is het zelfs opmerkelijk, dat desondanks nog enige vooruitgang in de volksgezondheid werd geboekt.

Sociaal-hygiënische maatregelen kwamen amper tot stand. In de dorpen waren de bewoners nauwelijks bevattelijk voor nieuwe maatschappelijke ideeën (een modern cultuurpatroon), maar verlangden zij eerder terug naar de goede oude tijden van weleer. Tegen die achtergrond is het verklaarbaar, waarom in die periode zo weinig van een groeiend hygiënisch besef is te merken. Dit idee was zeker nog niet algemeen. Een winstpunt zou men hoogstens kunnen noemen, dat rond 1870 onder artsen, bestuurders, onderwijskrachten en geestelijkheid iets van deze denkbeelden begon te rijpen, die zij later aan anderen konden doorgeven.¹³⁴

4. De persoonlijke gezondheidszorg, die ooit het privilege was van de heersende elite, is tijdens de negentiende eeuw onder invloed van de individualisering en democratisering van de maatschappij binnen het bereik van velen gekomen. Maar dit proces van verdichting en spreiding ging aan de grenzen van Limburg voorbij. In elk geval is er vóór 1870 niets, wat er op wijst, dat in deze randprovincie tegen de traditionele leefpatronen werd gerebelleerd of dat deze levensgewoonten op zijn minst als ongunstig werden ervaren. Integendeel, deze maatschappij leek in alle opzichten met de civilisatietheorie in strijd.

Zelfs met het vergrootglas van Elias in de hand kunnen wij nog niets van een hygiënisch bewustzijn bespeuren. Het klimaat moest volgens zijn theorie rijp zijn geweest voor een omslag in de gezondheidsgedragingen: een homogeen leefpatroon en een sterke onderlinge vervlechting. Maar het resultaat bleef uit. Noch de sociaal-psychologische voorwaarden noch de beschikbare medische voorzieningen waren blijkbaar in voldoende mate aanwezig om een daadwerkelijke verbetering in de algemene gezondheidstoestand te bewerkstelligen.

5. In het algemene beeld mogen wij niet de invloed over het hoofd zien, die uitging van de bevolkingsopbouw en de beroepsstructuur. Zij geven aanleiding enige nuanceringen in de conclusies aan te brengen. Zij treden namelijk op als onafhankelijke variabelen, die elk op zichzelf een gunstige of ongunstige invloed op de gezondheidstoestand uitoefenden.

¹³⁴ Philips, o.c., pag. 292-293.

In de eerste plaats moet worden gewezen op het grotere kindertal in Limburg, behalve in de steden waar de gezinnen kleiner waren. De huwelijksvruchtbaarheid op het platteland was hoog.¹³⁵ Bijgevolg was het aandeel van de jeugdige leeftijdsgroep groter dan elders ondanks dat veel mensen laat trouwden of ongehuwd bij hun familie bleven wonen. Dit werd mede veroorzaakt door het feit, dat in de zuidelijke provincies de zuigelingensterfte veel geringer was. Des te meer verwonderlijk is het, dat in Limburg minder infectieziekten voorkwamen, waarvoor toch vooral kinderen bevattelijk waren.

6. Een tweede factor van demografische aard is het migratieverloop. De natuurlijke groei van de bevolking werd regelmatig afgeroomd door een permanent vertrekoverschot. Het is niet precies bekend, welke groepen uit Limburg vertrokken, maar zeker bevond zich daaronder een overwicht aan lagere inkomensgroepen en sociaal zwakken, die anders wellicht uit gezondheidsoogpunt de sterftebalans meer negatief hadden doen uitslaan. Die mobiliteit had niet alleen betrekking op de sociaal ontwortelden van autochtone herkomst, maar ook op kwetsbare groepen uit andere streken, die hier hun toevlucht kwamen zoeken. Het was een oude plaag, dat rondtrekkende zwervers en bedelaars, telkens als de levensmiddelen duur waren, het platteland overstroonden. Dit probleem trachtte men in deze jaren uit de wereld te helpen.

De openbare orde trad streng op tegen de overlast van bedelaars, zwervers en landlopers, die naar de koloniën van weldadigheid werden verbannen. Ingevolge een wettelijke regeling werden in 1849 alle buitenlandse zwervers het land uitgewezen. Ontegenzeglijk hebben deze maatregelen indirect een gunstig effect op de volksgezondheid gehad.

7. Er is nog een andere factor, waarom de sterfte veel gelijkmatiger over het jaar verdeeld was en minder uitschieters vertoonde. Die oorzaak was hoofdzakelijk gelegen in de inkomensverdeling van de bevolking. De provincie Limburg had in het betrokken tijdvak een hoge bevolkingsdichtheid, niet alleen in de oude vestingsteden, maar ook op het platteland van Zuid-Limburg. Die hoge dichtheid was daar een gevolg van de expansie van de huisnijverheid en de hoge landbouwproductiviteit. Dit leidde in het zuiden van de provincie er tevens toe, dat de sociale tegenstellingen groter werden dan vroeger.¹³⁶

¹³⁵ Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit. De vruchtbaarheidsdaling in Nederlands Limburg, 1850-1960*, Maastricht/Assen 1987; *Algemeene Statistiek van Nederland*, dl. 2, o.c.

¹³⁶ J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg, 1250-1800*, Assen 1979.

Dit verschijnsel duidde weliswaar op een werkgelegenheidstekort, maar leidde niet tot een massaal pauperisme. Vanwege het grote aanbod van arbeidskrachten bleven in deze streek de lonen laag. Daarvan werd een aantal groepen als dagloners en handwerkslieden het slachtoffer. Zij begonnen buiten de provincie naar nieuwe werkgelegenheid uit te zien. Omgekeerd begonnen rondtrekkende arbeiders uit andere streken Limburg te mijden vanwege de lage lonen, die hier werden betaald. Op die manier leidde deze bevolkingsverdichting tot een toenemende economische nivellering. Een voordelige bijkomstigheid van deze situatie was, dat het de provincie een omvangrijk pauperdom bespaarde, dat anders tot hoge uitschieters in de mortaliteit aanleiding had kunnen geven.

8. Bestudering van de gezondheidstoestand van een bevolking kan nooit vanuit één invalshoek gebeuren, maar zal eerst vruchtbaar worden vanuit meer niveau's. In dit artikel hebben wij gepoogd deze benaderingen met elkaar te verenigen. Weinig is gesproken over de geneeskundige hulp als zodanig, die in dit tijdvak eerst in opkomst was. Onze kennis van de gangbare ziektebeelden, die in Limburg optraden, moeten wij ontleen aan de opgesomde doodsoorzaken en de epidemiologische beschrijvingen van tijdgenoten.

Fragmentarisch was er enig verband te leggen tussen de gezondheidstoestand van de bevolking en de dagelijkse levensomstandigheden, maar dit zijn geen sluitende clusters. Teleurstellend was de poging een relatie te leggen met de mentaliteit of het cultuurpatroon, dat een provincie eigen is. Nog veel moeilijker was het de kluwen te ontwarren, die de economische voorwaarden, de leefomstandigheden en de sociaal-psychologische constellatie met de persoonlijke en algemene gezondheidszorg verbindt.

Begrippen als ziekte en gezondheid veranderen regelmatig van inhoud, afhankelijk als deze zijn van de interdependentie tussen de structuur- en de cultuurelementen van de samenleving. Ten aanzien van Limburg in de vorige eeuw konden wij een samenhang constateren tussen ziektepatroon, geneeskundige zorg en maatschappelijk gedrag, een precair evenwicht, dat in stand werd gehouden op grond van de feitelijke gedrags- en leefpatronen en gedragen door de visies en idealen, die de overhand hadden.

BEDREIGD MAASTRICHT

**De dreiging van het Limburgs separatisme
en de reactie van de Maastrichtse bevolking**

Inleiding

De geschiedenis van het Limburgs separatisme is reeds veelvuldig onderwerp van onderzoek geweest. Regionale en lokale studies over de gebeurtenissen in Limburg tijdens het revolutiejaar 1848 zijn nauwelijks gepubliceerd. Er is een aantal algemene studies gepubliceerd. Bovendien zijn er scripties over een aantal Limburgse regio's. André J. Geurts bestudeerde de separatistische beweging in oostelijk Noord- en Midden-Limburg.¹ Jan Hesen wijdde zijn studie voor een belangrijk deel aan de afscheidingsbeweging in westelijk Noord-Limburg en Midden-Limburg.² Theo Gorissen beschreef het separatisme van 1848 in Sittard, Reg van Loo in zuidoostelijk Zuid-Limburg en Rob van der Heijden in Maastricht.³ Er werden alleen detailstudies gepubliceerd over Roermond en Horst in het revolutiejaar. André J. Geurts beschreef de gebeurtenissen te Roermond en Jan Hesen die te Horst.⁴

De provincie Limburg heeft in de jaren 1838-1848 wellicht één van de meest bewogen perioden van haar geschiedenis beleefd. In 1838 teken-

¹ A.J. Geurts, *Revolutionair rumoer en separatistische symbiose. Oostelijk Noord- en Midden-Limburg in het voorjaar van 1848*, Nijmegen [doctoraalscriptie K.U. Nijmegen] 1979.

² J. Hesen, *De separatistische beweging in Limburg. Achtergronden en geschiedenis, met nadruk op het jaar 1848 en in hoofdzaak gericht op het westelijk deel van Noord-Limburg*, Nijmegen [kandidaatscriptie K.U. Nijmegen] z.j.; J. Hesen, *Het separatisme in het westelijk deel van Midden-Limburg, 1848-1849. C'est malgré lui que le Limbourg est devenu hollandais*, Nijmegen [doctoraalscriptie] 1981.

³ Th.M. Gorissen, *Sittard 1848. Separatisme, vlag voor een gevarieerde lading*, Nijmegen [doctoraalscriptie K.U. Nijmegen] 1985; R.L.Th. van Loo, *Rood-wit-blauw, zwart-rood-geel of zwart-geel-rood. De separatistische beweging in Limburg in 1848, gezien in het licht van de ontwikkelingen in Zuidoost-Limburg*, Nijmegen [doctoraalscriptie K.U. Nijmegen] 1979; Rob P.W.J.M. van der Heijden, *Maastricht en de separatistische dreiging: de reacties van de inwoners van Maastricht op het Nederlandse gezag en het Limburgs separatisme in de jaren 1839-1848*, Heerlen/Utrecht [doctoraalscriptie R.U. Utrecht] 1988.

⁴ A.J. Geurts, Politieke commotie te Roermond in het voorjaar van 1848, in: *Roermond stad met verleden*, Roermond 1985, pag. 177-200; J. Hesen, Een rustige gemeente in een woelige provincie. Schetsen van Horst in het revolutiejaar 1848, in: *Horster historiën*, Horst 1986, pag. 140-154.

den de Limburgers, die deel uitmaakten van het Belgische staatsverband, onder meer via de “Protestation du Limbourg” protest aan tegen een eventuele overdracht van het oostelijk deel van het gewest aan Nederland. De toenmalige grote mogendheden scheidten Oost-Limburg desondanks van België af. Oost-Limburg keerde terug onder de soevereiniteit van Willem I. Deze bracht het gewest in 1839 – met uitzondering van de beide vestingsteden Maastricht en Venlo en hun respectieve strategische kringen – in de Duitse Bond in. Vervolgens werd het hele gewest in 1840 met Nederland verenigd. In de daaropvolgende jaren heeft de Limburgse bevolking tot tweemaal toe duidelijk te kennen gegeven de band met Nederland opnieuw te willen verbreken. De eerste afscheidingspoging in 1844 mislukte. Vier jaren later probeerden de hollandofobe Limburgers het opnieuw. De revolutie van 1848 bood hen een perspectief om de banden met het noorden te verbreken.

Deze bijdrage, die een uitwerking is van een detail uit een brede studie naar het Limburgs separatisme van de jaren 1840, handelt over de reactie van de Maastrichtse bevolking op die afscheidingspoging. Indien de Limburgse afscheidingspoging slaagde, zou de Limburgse hoofdstad in een bijzonder moeilijke positie kunnen komen te verkeren: een ver van de Nederlandse grenzen in Duitsland gelegen exclave zonder enig toekomstperspectief.

Europa werd sinds 1845 geteisterd door sociaal-economische problemen. Meervoudige internationale misoogsten van de voornaamste componenten van het volksvoedsel en speculatie dreven de prijzen van eerste levensbehoeften tot ongekende hoogten, terwijl het aantal bedeelden evenredig toenam. Er waren enkele kleinere relletjes in Venlo en Roermond, terwijl op 9 maart in Maastricht een met bloed bevuurd plakbiljet werd aangetroffen “... waarop met de pen doodshoofden waren geteekend en waarop onder anderen de woorden voorkwamen: het brood aan (vijf frank of aan ...) 25 cents of [neem] de dood; ...”. Desondanks bleef het rustig in de Limburgse hoofdstad. In veel gemeenten probeerde men de moeilijke positie van de armste gemeentenaren te verlichten door “buitengewone bedelingen” te verstrekken. Zo bedaarden de gemoederen in Roermond na subsidiëring van de broodprijzen. Deze protesten waren spontaan en hadden enkel verlaging van de voedselprijzen tot doel. De hongerprotesten stonden niet in verband met de activiteiten van baron Van Scherpenzeel, die het separatisme nieuw leven wilde inblazen.⁵

⁵ S. Derks, H. Marcelis en R. Straatman, *De misoogsten in de jaren 1845-1848 in het toenmalige hertogdom Limburg. Een subsistentiecrisis*, Nijmegen | kandidaatscriptie

In de literatuur wordt nauwelijks en dan nog onvoldoende gemotiveerd aandacht besteed aan de band tussen de separatistische agitatie van 1848 en de subsistentiecrisis.

Baron Van Scherpenzeel-Heusch was één van de radicale leiders van de afscheidingspoging uit de eerste helft van de jaren 1840. Voor zover bekend, is hij de enige afscheidingsgezinde voorman die ook tijdens de subsistentiecrisis na het separatistisch echee van 1844 voor de afscheiding ijverde. Zijn activiteiten waren echter grotendeels onbekend. Alleen de Utrechtse hoogleraar J.C. Boogman memoreerde een onvindbare brochure van baron Van Scherpenzeel uit 1847. De baron schijnt echter reeds in de zomer van 1846 zijn separatistische connecties te hebben geraadpleegd over een verzoek aan de Koning om Limburg administratief van Nederland af te scheiden. Hij zou daarvoor echter onvoldoende steun hebben gekregen. Een half jaar later vestigde hij opnieuw de aandacht op zich door er bij Provinciale Staten op aan te dringen, dat het hertogdom van Nederland zou worden afgescheiden. Volgens de gouverneur steunde de baron daarbij op de publieke opinie. Alleen het besef dat de Nederlandse regering daaraan nooit zou toegeven, zorgde zijns inziens voor rust. Gouverneur Van Meeuwen adviseerde om waar mogelijk op een verzoenende manier tegemoet te komen aan Limburgse desiderata. Op die wijze zouden de Limburgers voor Nederland kunnen worden gewonnen. Omstreeks begin juli 1847 zette Van Scherpenzeel zijn ideeën uiteen in de brochure "Een woord over de tegenwoordigen toestand van het hertogdom Limburg". In deze brochure sprak de baron zich uit voor de "finale" afscheiding van het hertogdom. Enig teken van een wezenlijk pro-Duitse gezindheid kan men in de tekst niet vinden. Ondanks onvrede in brede kringen werd daarna niets meer ver-

K.U. Nijmegen] 1985, aldaar pag. 26, 34, 36-37, 65, 90, bijlage iii; J.C.G.M. Jansen, De relaties tussen stad en platteland rond Maastricht in de 18e en in het begin van de 19e eeuw. Een terreinverkenning, in: *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek* (ESHJ), 38, 1975, pag. 73-95; Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief van het kabinet des konings, 1841-1897 (AKdK), inv.no. 4481, Gouverneur (Gouv.) aan Koning (Kon.), 15 januari 1847, Veertiendaagse geheime rapporten (VGR) 18, expeditie, 1 april 1847, VGR 22, 1 april 1847, expeditie, en VGR 25, 15 mei 1847; ARA, Kabinetsarchief van de minister van binnenlandse zaken, 1814-1897 (ABiZK), inv.no. 249, dos.no. 78, Gouv. aan Minister van binnenlandse zaken (MvBiZ), 15 maart 1847, expeditie; ARA, Archief van het ministerie van justitie, 1813-1876 (AJust.), inv.no. 4668, dos.no. 13 maart 1847, no. 12, Procureur-generaal (PG) aan Minister van justitie (MvJ), 9 maart 1847, no. 240, geheim, expeditie; Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht (GAM), Archief van het gemeentebestuur 1814-(1981)(AGB), inv.no. 76, Raadsnotulen 13 maart 1847; GAM, Archief van de gemeentepolitie, 1816-1976 (AGPol.), inv.no. 65, Proces-verbaal (P-V) 9 maart 1847, no. 63.

nomen van het initiatief van baron Van Scherpenzeel-Heusch. Toch waren de separatistische aspiraties verre van dood. Het bleef echter uiterlijk rustig in het gewest.⁶

Limburg 1848

De eerste fase van de afscheidingspoging

Begin 1848 woei een revolutionaire stormwind over het continent. Sociale grieven, voor een belangrijk deel een gevolg van de subsistentiecrisis en de gelijktijdige economische depressie, het verlangen naar een meer liberale regeringsvorm en nationalistische gevoelens waren de drijfveren van de revolutionairen van 1848. Eind februari ontstond na de val van de Franse monarchie een kettingreactie die uitmondde in een Europese revolutie. De afzetting van de Franse Koning deed de mensen onwillekeurig terugdenken aan 1789 en de gevolgen daarvan. De gegoeide burgerij in Limburg vreesde dan ook de komst van Franse revolutionairen en hun bestrijding door troepen van de Duitse Bond. Ondanks veelal spontane incidentjes, zoals het roepen en schrijven van kreten als "vivent les Français, vive la république", bleef het net als in België relatief rustig in het Limburgse land.⁷

Sinds eind februari werden de ontwikkelingen in het buitenland met meer dan gebruikelijke aandacht gevolgd. In de tweede helft van maart richtte men de aandacht echter alweer meer noordwaarts. Willem II be-

⁶ J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond, 1815-1851*, 2 dln., Groningen/Djakarta 1955, aldaar pag. 235, 334, 339; J.L. baron van Scherpenzeel-Heusch, *Een woord over de tegenwoordigen toestand van het hertogdom Limburg*, Roermond z.j. [1847], aldaar pag. 24, 26, 30-32; Van der Heijden, o.c., bijlage 4, pag. 211-212; ARA, AKdK, inv.no. 4481, Gouv. aan Kon., 15 september 1846, VGR 10, expeditie, Gouv. aan Kon., 1 juli 1847, VGR 28, expeditie; ARA, ABiZK, inv.no. 56, dos.no. 1594, Directeur Kabinet des Konings (KdK) aan MvBiZ, 9 april 1847, no. X12, geheim, expeditie; ARA, ABiZK, inv.no. 56, dos.no. 1594, MvBiZ aan Gouv., 14 april 1847, no. 1594, zeer geheim, minuut; ARA, ABiZK, inv.no. 56, dos.no. 1594, Gouv. aan MvBiZ, 20 april 1847, no. 1635, geheim, expeditie; ARA, ABiZK, inv.no. 56, dos.no. 1594, MvBiZ aan Kon., 20 juli 1847, no. 1594, geheim.

⁷ J.C. Boogman, o.c., pag. 334; A.J. Geurts, *Commotie*, o.c., pag. 177-200, aldaar pag. 179-180; ARA, AJust., inv.no. 4670, dos.no. 10 maart 1848, no. 32, Ingekomen berichten Commandant (Com.) Koninklijke Marechaussée (KM), 1 maart 1848, afschrift.

⁸ ARA, AJust., inv.no. 4671, dos.no. 24 maart 1848, no. 191, PG Limburg aan MvJ, 22 maart 1848, no. 36, geheim, expeditie; Van der Heijden, o.c., bijlage 5, pag. 213-218.

keerde zich in dat tijdsgewricht tot het liberalisme. De grondwetsherziening sprak tot de verbeelding. Sommigen uitten onbezorgd de meest vrijzinnige denkbeelden en tal van – veelal liberale – petities zagen daaropvolgend in Limburg het levenslicht. Deze verzoekschriften hadden slechts voor een deel een specifiek Limburgs karakter. In een aantal petities verzocht men om beëindiging van de discriminatie van Limburgers bij het verdelen van ambten, terwijl enkele andere adressen betrekking hadden op het separatisme en één verzoekschrift verzocht om de Limburgse miliciens niet meer buiten het gewest te legeren. De Limburgse petities handelden voor het overige over belastingvermindering, liberale vrijheden, het kiesstelsel, het staatsbestuur en andere onderwerpen.⁸ Eind maart/begin april kwam de Limburgse politiek in beweging. Het werd tegelijkertijd steeds onrustiger op het platteland.⁹ Baron Van Scherpenzeel speelde daar met zijn “Project eener petitie te rigten aan Zijne Majesteit den Koning” handig op in. Hij pleitte daarin voor losmaking van Limburg uit het Nederlandse staatsbestel. Als “integrant deel van Duitschland” kon de band met Nederland slechts van administratieve aard zijn. Bovendien pleitte de baron voor een aantal liberale vrijheden.¹⁰ In deze periode werden voor het eerst weer separatistische petities ter tekening aangeboden.¹¹

Baron Van Scherpenzeel-Heusch kreeg steun van het Limburgse Tweede Kamerlid J.J.F.M.H. Corneli en van Alexander Schoenmaeckers, die beiden ook reeds in de vorige afscheidingspoging een belangrijke rol speelden. Van Scherpenzeel had echter niet de steun van het volledige separatistische kader van 1844. Een deel van de voormalige leiders bleef afzijdig uit argwaan ten aanzien van de revolutionaire ontwikkelingen in Frankrijk en Duitsland, terwijl de separatisten van 1848 die juist exploiteerden. In het Zuidlimburgse Schimmert (2 april) en het Middenlimburgse Neer (11 april) werden separatistische massabijeenkomsten georganiseerd. De bijeenkomst te Schimmert was een succes. De verzamelde Zuidlimburgse notabelen zouden met algemene stemmen hebben besloten dat iedere gemeente een petitie zou inzenden.¹² De animositeit nam vervolgens toe.

⁹ ARA, AJust., inv.no. 4671, dos.no. 30 maart 1848, no. 225, Gouv. aan MvJ, 27 maart 1848, no. 1975, geheim, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 3 april 1848, no. 21, Gouv. aan MvJ, 1 april 1848, no. 2010, expeditie.

¹⁰ J.L. baron van Scherpenzeel-Heusch, *Project eener petitie te rigten aan Zijne Majesteit den Koning*, Roermond [27 maart] 1848.

¹¹ *Journal du Limbourg*, 1 april 1848, pag. 2, kol. 1-2, passim.

¹² W.F. Prins, *De Limburgsche afgevaardigden in de Nederlandsche Staten-Generaal*, 1848, pag. 100.

De Limburgse publieke opinie was volgens de Limburgse media en volgens de gouverneur verdeeld. Er was een kleine groep hollandofielen en er waren hollandofoben. Deze laatste groep was onderling verdeeld. Volgens de twee Maastrichtse kranten “De Limburger” en het “Journal du Limbourg” waren de Limburgers in meerderheid niet Duits- maar Belgischgezind. “De Limburger” geloofde niet “dat de Limburgers zoo zeer alle nationaliteit zouden hebben afgeworpen om Duitschers te kunnen worden”. Zij zouden volgens de gouverneur in het algemeen niet graag in “de Duitschen warwinkel” betrokken raken. De afkeer van Duitsland was volgens hem zelfs groter dan die van Nederland.¹³ De verdeeldheid in het anti-Nederlandse kamp was volgens de gouverneur bevorderlijk voor rust en vrede.¹⁴

Limburg tussen hoop en vrees

Het Bondsdagbesluit om verkiezingen ten behoeve van een Duits nationaal parlement uit te schrijven, had consequenties voor Bonds-Limburg. Hier zouden ook afgevaardigden voor de nieuwe Duitse volksvertegenwoordiging moeten worden gekozen. Onder druk van de omstandigheden – revolutionaire Duitsers dreigden de verkiezingen in Limburg zelf te organiseren – nam de Nederlandse regering pas een maand na dato het besluit tot het organiseren van deze verkiezingen. Willem II benoemde op 28 april L.F.H. Beerenbroek tot “hertoglijk Limburgsche commissaris voor de Duitse Bondzaken”.¹⁵ Via getrapte verkiezin-

raal 1840-1880, in: *De Gids*, 100, 1936, I, pag. 341-356, aldaar pag. 349 n2, II, pag. 74-96; Geurts, *Commotie*, o.c., pag. 186, 190; Boogman, o.c., pag. 337-338; Van Loo, o.c., pag. 52-53; Th. Dorren, *Het hertogdom Limburg in zijn verhouding tot den Duitschen Bond*, in: *Limburg's Jaarboek*, 19, 1913, pag. 92-113, 146-197, aldaar pag. 156-157; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 3 april 1848, no. 21, Gouv. aan MvJ, 1 april 1848, no. 2010, expeditie; Rijksarchief in Limburg (RAL), Provinciaal archief (PA), inv.no. 494, dos.no. 2198, Officier van justitie (OfvJ) aan PG, 9 mei 1848, no. 152, afschrift; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 3 april 1848, no. 21, Gouv. aan MvJ, 1 april 1848, no. 2010, expeditie.

¹³ *De Limburger*, 5 mei 1848, pag. 1, kol. 1-3, met name kol. 3; *Journal du Limbourg*, 2 mei 1848, pag. 3, kol. 2.

¹⁴ RAL, PA, inv.no. 493, dos.no. 2108, Gouv. aan MvJ, 31 maart 1848, no. 2108, minuut; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 3 april 1848, no. 21, Gouv. aan MvJ, 1 april 1848, no. 2010, expeditie; ARA, AKdK, inv.no. 4477, Gouv. aan Kon., 4 mei 1848, no. 2174, expeditie.

¹⁵ C.B. Wels (ed.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919. Eerste periode 1848-1870. Eerste deel 1848*, Den Haag 1972, aldaar no.

gen zou Bonds-Limburg twee vertegenwoordigers afvaardigen naar Frankfurt. Toen dit bekend werd, nam de animositeit in Bonds-Limburg verder toe. De separatisten namen de hen geboden mogelijkheden te baat. Velen beschouwden de benoeming van Beerenbroek als de eerste stap tot afscheiding van Nederland. Op 12 mei kozen via algemeen mannenkiesrecht 16.559 stemgerechtigden 308 kiesmannen. Die kiesmannen kozen vervolgens op 16 mei zowel in Roermond als in Valkenburg baron Van Scherpenzeel-Heusch. Deze kreeg 290 van 303 uitgebrachte stemmen. De Baarlose baron opteerde voor het district Roermond. Vervolgens kozen de Zuidlimburgse kiesmannen op 27 mei Alexander Schoenmaeckers met 120 van 132 uitgebrachte stemmen tot tweede Bondslimburgse afgevaardigde.¹⁶

Velen zagen de afscheiding reeds als een voldongen feit. Men hoefde blijkbaar nog slechts te wachten op een uitspraak van het Duitse parlement. Daarna zou het afgelopen zijn met het Hollandse bestuur en de Nederlandse schuldenlast. Burgerlijke ongehoorzaamheid, opstootjes, belastingweigering en het hijsen van Duitse vlaggen op openbare gebouwen waren aan de orde van de dag.¹⁷

Ondanks de verkiezingsoverwinning waren de separatistische geleerden nog niet gesloten. Belgischgezinden en germanofielen stonden nog steeds tegenover elkaar.¹⁸ De overige tegenstanders van baron Van Scherpenzeel hadden zich stil gehouden. Alleen de Limburgse kranten,

119, 125, 127, 151, 156, 178, 186, 193; Boogman, o.c., pag. 310-320, 345-350; H. Grochtmann, *Die niederländische Provinz Limburg im Deutschen Bund*, Köln 1937, aldaar pag. 46.

¹⁶ Dorren, o.c., pag. 110, 120-125, 161; Grochtmann, o.c., pag. 53-55; Boogman, o.c., pag. 350; *Journal du Limbourg*, 9 mei 1848, pag. 3, kol. 2 en 29/30 mei 1848, pag. 4, kol. 3; *De Limburger*, 18 mei 1848, pag. 4, kol. 2-3 en pag. 4, kol. 3 en 29/30 mei 1848, pag. 3, kol. 3; RAL, PA, inv.no. 494, dos.no. 2168, Gouv. aan MvJ, 1 mei 1848, no. 2168, minuut; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2228, Gouv. aan MvJ, 14 mei 1848, no. 2228, minuut; Gemeente-archief Valkenburg (GAV), Archief van het gemeentebestuur van Valkenburg (AGBVb), inv.no. 6659, P-V, 16 mei 1848, zonder nummer, duplicaat; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 2 juni 1848, no. 8, Gouv. aan MvJ, 31 mei 1848, no. 2306, expeditie.

¹⁷ A.J. Geurts, *Historische aspecten van de provincie(s) Limburg 1815-1848*, in: *De Maasgouw*, 105, 1986, pag. 49-78, aldaar pag. 69; Boogman, o.c., pag. 352, 359; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 19 mei 1848, no. 60, Gouv. aan MvJ, 17 mei 1848, no. 2250, expeditie.

¹⁸ P.L.J.M.A. Müller, *Het hertogdom Limburg en zijn verhouding tot den Duit-schen Bond*, in: *De Nedermaas*, 14, 1936-1937, pag. 113-116, 129-132, 155-159, aldaar pag. 132; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 2 juni 1848, no. 8, Gouv. aan MvJ, 31 mei 1848, no. 2306, expeditie; ARA, AKdK, inv.no. 4481, Gouv. aan Kon., 1 juni 1848, VGR 48, expeditie.

de Kamers van Koophandel te Maastricht, Venlo en Roermond en een groep anti-separatistische kiezers in laatstgenoemde plaats hadden zich tegen het separatisme verzet.¹⁹

De Nederlandse regering volhardde tot na de mei-verkiezingen in een op besluiteloosheid lijkende politiek van afwachten. Deze houding speelde de separatisten in de kaart. Een door Den Haag gesouffleerde proclamatie beoogde herstel van de rust. Omtrent de mate van succes verschillen de meningen. Gedeputeerde Staten waren reeds terstond gereserveerd. Toezeggingen van overheidswege maakten volgens dit college niet veel indruk op de Limburgers. Ze werden als loze toezeggingen afgedaan.²⁰

Na hun uitverkiezing waren de beide Limburgse afgevaardigden naar Frankfurt afgereisd. Een direct na zijn aankomst opgestelde memorie van J.L. baron van Scherpenzeel was overigens niet pro-Duits.²¹

¹⁹ J.P. Janssen, *Maastrichtse pers 1839-1848. Een bijdrage tot de persgeschiedenis van Nederland in de 19e eeuw*, Nijmegen [doctoraalscriptie K.U. Nijmegen] z.j., aldaar pag. 119-146; D.J.J.M. Widdershoven, *Qui n'est pas avec nous est contre nous. Maastrichtse pers rond 1848*, Nijmegen [doctoraalscriptie K.U. Nijmegen] 1982, aldaar pag. 57-83; Geurts, *Commotie*, o.c., pag. 191-196; ARA, ABiZK, inv.no. 59, dos.no. 1663, Gemeenteraad (GR) Maastricht aan Kon., 11 mei 1848, zonder nummer, expeditie; GAM, Archief van de Kamer van koophandel en fabrieken te Maastricht, sinds 1922 Kamer van koophandel en fabrieken voor Maastricht, 1817-1967 (AKvK), inv.-no. 50, Kamer van Koophandel (KvK) Maastricht aan Kon., 15 mei 1848, minuut; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2318, KvK Venlo aan Kon., 7 juni 1848, zonder nummer, minuut; ARA, Archief van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1814-1944 (ATK), inv.no. 881, petitieno. 179, KvK Roermond aan Tweede Kamer (TK), 1 mei 1848, zonder nummer, expeditie; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1691, Thissen c.s. (Roermond) aan Kon., 28 juli 1848, zonder nummer, expeditie.

²⁰ Boogman, o.c., pag. 352-354, 360, 362; Wels, o.c., no. 337; Heslen, *De separatistische beweging*, o.c., pag. 30; Heslen, *Het separatisme*, o.c., pag. 52-53; *Journal du Limbourg*, 19 mei 1848, pag. 3, kol. 3; RAL, PA, inv.no. 12529; *Provinciaal verslag van Limburg 1848*, 1848, 7; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2256, Gouv. aan ingezetenen en autoriteiten, 19 mei 1848; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2256, Gouv. en Gedeputeerde Staten van Limburg (GS) aan ingezetenen, 19 mei 1848, no. 2256; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2251, MvJ aan Gouv., 16 mei 1848, no. 41, geheim, expeditie; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2288, Ministerraad (MR) aan GS, 24 mei 1848, zonder nummer, expeditie; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2288, MvJ aan Gouv., 24 mei 1848, expeditie; RAL, PA, inv.no. 11527, GS aan Burgemeester en Schepenen (B&S) der steden en gemeenten ten plattelande, 26 mei 1848, no. PP, circulaire; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2305, Gouv. aan MvJ, 31 mei 1848, no. 2305, minuut; ARA, AKdK, inv.no. 4481, Gouv. aan Kon., 1 juni 1848, VGR 48, expeditie.

²¹ O. Haussleiter, *Die Autonomie-Bewegung des Jahres 1848 im niederländischen Herzogtum Limburg und ihr wahrer soziologischer Charakter*, in: *Rheinische Vierteljahresblätter*, 1949, pag. 97-137, aldaar pag. 117; Boogman, o.c., pag. 388.

Terwijl in Limburg de rust grotendeels terugkeerde, beijverde baron Van Scherpenzeel zich voor de separatistische zaak door een voortdurende correspondentie en door het uitgeven van brochures. Hij riep de Limburgers op tot het sturen van petities en kreeg met name respons van plattelandsbewoners. Niet minder dan 85 petities zouden hem te Frankfurt worden overhandigd.²²

De Nederlandse regering slaagde er daarentegen nauwelijks in om anti-separatistische petities vanuit Bonds-Limburg naar Frankfurt te laten insturen. Er werden slechts twee anti-separatistische adressen – beide uit Roermond – opgesteld. Petitie uit Maastricht en Venlo, die niet tot Bonds-Limburg behoorden, hadden weinig propagandistische waarde. Kenmerkend voor de stemming onder de tegenstanders van de afscheidingspoging was overigens het feit dat de anti-separatistische meerderheid in Provinciale Staten geen stelling durfde te nemen tegen de separatie.²³

Medio juli was het in het overwegend agrarische Limburg nog betrekkelijk rustig. Men werkte aan de oogst en men wachtte op de aangekondigde afscheiding. Op 19 juli besloot het parlement van Frankfurt dat Limburg “ein deutsches Bundesland wie jedes andere” was en niet met Nederland verenigd kon blijven. De uitspraak van het parlement van Frankfurt maakte een diepe indruk. De twee belangrijkste anti-separatistische kranten wijzigden hun koers en beschouwden de afscheiding als definitief. Ook de vertegenwoordigers van het Nederlands gezag in de provincie waren diep onder de indruk. In Limburg ontstond commotie en de toestand werd explosief, terwijl men met name op het Zuidlimburgse platteland uitbundig feest vierde. De beide afgevaardigden riepen hun achterban via een bijlage bij “De Limburger” van 21 juli op tot rust en orde. Zij speelden daarmee de Nederlandse autoriteiten in de kaart.²⁴

²² Haussleiter, o.c., pag. 118-120; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2333, Gouv. aan MvJ, 16 juni 1848, no. 2333, minuut; RAL, PA, inv.no. 496, dos.no. 2396, Gouv. aan MvJ, 1 juli 1848, no. 2396, minuut; RAL, PA, inv.no. 496, dos.no. 2436, Gouv. aan MvJ, 12 juli 1848, no. 2436, minuut.

²³ Boogman, o.c., pag. 363-365; *Journal du Limbourg*, 5 juli 1848, pag. 3, kol. 1-2, en 6 juli 1848, pag. 3, kol. 3; ARA, AKdK, inv.no. 4481, Gouv. aan Kon., 16 juli 1848, VGR 51.

²⁴ Grochtmann, o.c., pag. 66-73; Boogman, o.c., pag. 453-482, met name pag. 476-477, 504; H.G. Kraume, *Aussenpolitik 1848. Die holländische Provinz Limburg in der deutschen Revolution*, Düsseldorf 1979, aldaar pag. 86, 123; P.A.W. Dingemans, De invoering en afkondiging van de Duitse Bonds-wetgeving. Een aspect in de verhouding Limburg-Duitse Bond, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* (PSHAL), 115, 1979, pag. 475-494, aldaar pag. 485; Dorren,

Na het besluit van de Duitse Nationale Vergadering liet de Nederlandse regering haar afwachtende houding eindelijk varen. De gouverneur kreeg opdracht tot handhaving van rust en orde. Bovendien werd minister L.A. Lightenvelt benoemd tot gevolmachtigde des Konings. Hij reisde spoorlags af naar het probleemgewest, waar hij op 26 juli te Maastricht arriveerde. Hij nam aanstonds, in overleg met de burgerlijke, rechterlijke en militaire autoriteiten, maatregelen tot behoud en herstel van rust en orde. Hij kon daarbij beschikken over een toezegging dat de regering bereid was daarbij extra militairen in te zetten. De gouverneur deelde de bevolking vervolgens mede dat het (Nederlandse) regeringsgezag zou worden gehandhaafd, waar nodig door inzet van militairen. Het aantal Nederlandse soldaten in de provincie zou daartoe worden uitgebreid. In zijn bekendmaking van 28 juli bekleemtoonde de gouverneur dat het besluit van 19 juli zeker niet de definitieve uitspraak over de afscheiding betekende. Slechts met inwilliging van de Koning en onder goedkeuring van de Staten-Generaal zou het hertogdom van de Nederlandse staat kunnen worden losgemaakt. De gouverneur riep op tot rust en onderwerping aan wet en orde. Het Nederlandse leger zou tegen elke ordeverstoring optreden. Van Scherpenzeel riep na een gesprek met Lightenvelt (30 juli) zijn achterban opnieuw op tot handhaving van rust en orde. De situatie escaleerde daarna niet verder. De welgestelden en tegenstanders van de afscheiding werden enigszins gerustgesteld, terwijl een aantal separatisten aan het twijfelen werd gebracht. Belangrijker was echter het optreden van het leger, dat op 30 juli in kolonne (400 manschappen) vanuit de Limburgse hoofdstad de provincie in trok om orde op zaken te stellen. Het contingent werd nadien ook nog uitgebreid.²⁵

o.c., pag. 167; Janssen, o.c., pag. 135-136; Widdershoven, o.c., pag. 76-78; *De Limburger*, 21 juli 1848, bijlage; ARA, AKdK, inv.no. 4203, dos.no. C26, Minister van oorlog (MvO) aan Kon., 29 juli 1848, no. L23, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 23 juli 1848, no. 80A, PG aan MvJ, 21 juli 1848, no. 602, geheim, expeditie; RAL, PA, inv.no. 496, dos.no. 2508, Com. KM brigade Heerlen, 28 juli 1844, no. Z, expeditie, geheim; RAL, PA, inv.no. 496, dos.no. 2446, Gouv. aan MvJ, 16 juli 1848, no. 2446, minuut.

²⁵ Boogman, o.c., pag. 497-499, 515-520; A.J. Geurts, *De separatistische beweging in Limburg in 1848 met name in oostelijk Noord-Limburg*. Nijmegen [kandidaatsscriptie K.U. Nijmegen] z.j., pag. 96; Van Loo, o.c., pag. 90; Grochtmann, o.c., pag. 71-75; Wels, o.c., no. 354, 355 en 361 n.l.; ARA, Archief van de eerste afdeling binnenlands bestuur, 1832-1848 van het ministerie van binnenlandse zaken (ABiZ1), inv.no. 2631, dos.no. 25 juli 1848, no. 31bis, Koninklijk Besluit (KB), 24 juli 1848, no. 78, afschrift; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1702, Gouv. aan MvBiZ, 19 oktober 1848, no. 2905, vertrouwelijk, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.-

Een maand na het besluit van de Duitse Nationale Vergadering was het separatisme weliswaar nog niet verslagen, maar wel op zijn retour. Dit was niet alleen het gevolg van het optreden van de Nederlandse regering, maar ook van het feit dat de revolutionaire Duitsers geen eigen machtsmiddelen ter beschikking hadden en de Limburgse kwestie in Frankfurt door tal van andere problemen naar de achtergrond werd verdrongen. De realisering van het besluit van 19 juli werd daardoor steeds meer afhankelijk van de Nederlandse regering, waarvan het gezag steeds nadrukkelijker in Limburg aanwezig was. Het “*Journal du Limbourg*”, dat maar kort in een separatistische overwinning had geloofd, kon dan ook op 29 augustus jubelen dat het separatisme was gestorven: “*elle est morte à jamais*”.²⁶ In de daaropvolgende maanden kregen de verwickelingen in Frankfurt nauwelijks meer aandacht. Van begin augustus tot medio oktober was de afscheidingsbeweging dan ook geen factor meer die de gezagsdragers verontrustte.²⁷ Het separatisme leefde echter nog wel degelijk bij de Limburgse bevolking. De Bondscommissaris, de gouverneur en de Nederlandse regering achtten overheidsbemoeienis noodzakelijk om te voorkomen dat separatistische kandidaten bij de verkiezingen van 1 december naar de Tweede Kamer zouden worden afgevaardigd. Men vreesde vooral voor de drie Zuidlimburgse kiesdistricten. De anti-separatistische/gouvernementele propaganda probeerde de Limburgers ervan te overtuigen, dat aansluiting bij Duitsland hun eigen materiële en immateriële belangen zou schaden. De nieuwe op 3 november afgekondigde liberale grondwet zou immers goede mogelijkheden bieden voor een vrije ontplooiing van het katholieke geloofsleven.²⁸

no. 3 augustus 1848, no. 7, Gouv. aan MvJ, 31 juli 1848, no. 2533, expeditie; ARA, AKdK, inv.no. 4203, dos.no. K26, MvO aan Kon., 1 augustus 1848, no. S23, expeditie; RAL, PA, inv.no. 496, dos.no. 2502, Gouv., 28 juli 1848, no. 2502, publicatie, minuut; RAL, PA, inv.no. 496, dos.no. 2504, MvJ aan Gouv., 24 juli 1848, no. 70, geheim; RAL, PA, inv.no. 496, dos.no. 2510, KB, 24 juli 1848, no. 78, afschrift; RAL, PA, inv.no. 496, dos.no. 2528, MvBiZ aan GR, 29 juli 1848, no. 1690, afschrift; RAL, PA, inv.no. 578, Gouv. aan Kon., 1 augustus 1848, VGR 52, minuut; Gemeente-archief (GA) Mook en Middelaar, Archief gemeentebestuur Mook en Middelaar (AGBM&M), inv.no. 33, dos.no. 413, PG aan OfvJ Roermond, 1 augustus 1848.

²⁶ Grochtmann, o.c., pag. 96; *Journal du Limbourg*, 29 augustus 1848, pag. 3, kol. 2-3, met name kol. 3.

²⁷ Boogman, o.c., pag. 672-678; Widdershoven, o.c., pag. 88-92; *Journal du Limbourg* en *De Limburger*, 15 oktober-30 november 1848; *Journal du Limbourg*, 16 oktober 1848, pag. 4, kol. 1.

²⁸ Dépêche van generaal Willmart van 12 oktober 1848, geciteerd bij Fl. de Lannoy,

De separatisten lieten zich door de Nederlandse campagne en de gebeurtenissen in Frankfurt echter niet uit het veld slaan. Ze sloten de geleerden en zelfs de voormalige Belgischgezinde adellijke separatisten van 1844 sloten zich bij de groep rond Van Scherpenzeel aan nu de revolutionairen in Duitsland steeds meer terrein verloren en hun nederlaag nog slechts een kwestie van tijd was. In Limburg werden opnieuw separatistische vergaderingen georganiseerd en de separatisten zouden bij de censuskiezers zelfs weer aan populariteit winnen.²⁹

Na twee rondes bleken de anti-separatisten in de kiesdistricten Venlo, Roermond en Maastricht te hebben gewonnen en de separatisten in Sittard en Heerlen. De separatisten verwierven in heel Limburg 40,7 procent van de uitgebrachte stemmen bij een opkomstpercentage van 74,9 procent.³⁰ In tegenstelling tot de meivervkiezingen participeerden in december ook de stemgerechtigden uit Maastricht en Venlo en hun rayons. En juist in deze plaatsen woonde een belangrijk deel van de Nederlandsgezinde kiezers, zoals protestanten, ambtenaren, industriëlen en handelslieden.³¹

De uitslag is waarschijnlijk beïnvloed door de geestelijkheid, die de besluiten van Frankfurt inzake kerkelijke aangelegenheden afwees. De uitwijzing van enkele religieuze orden uit Duitsland en het standpunt aangaande het celibaat en de zondagsrust waren voor de clerus onaanvaardbaar. Overigens zouden de katholieken bij afscheiding van Nederland aanzienlijke overheidssubsidies verliezen.³²

Le duché de Limbourg et le parlement de Francfort en 1848, in: *Mélanges d'histoire offerts à Charles Moeller à l'occasion de son jubilé de 50 années de professorat à l'université de Louvain 1863-1913*, II, Louvain/Paris 1914, pag. 564-578, aldaar pag. 568 n2; Boogman, o.c., pag. 668, 689; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1702, Beerenbroek aan ..., 19 oktober 1848, zonder nummer, afschrift; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1702, Gouv. aan MvBiZ, 19 oktober 1848, zonder nummer, expeditie; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1702, MvBiZ aan Gouv., 21 oktober 1848, zonder nummer, geheim, minuut; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1702, Gouv. aan MvBiZ, 15 november 1848, zonder nummer, expeditie; ARA, AKdK, inv.no. 4481, Gouv. aan Kon., 1 november 1848, VGR 58, expeditie; RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 2998, Gouv. aan MvJ, 16 november 1848, no. 2998, minuut.

²⁹ Boogman, o.c., pag. 585-590; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1702, Gouv. aan MvBiZ, 20 november 1848, no. 3007, expeditie; ARA, AKdK, inv.no. 4481, Gouv. aan Kon., 1 december 1848, VGR 60, expeditie; RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 3049, Gouv. aan MvJ, 1 december 1848, no. 3049, minuut.

³⁰ RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 3050, Gouv. aan MvBiZ, 2 december 1848, no. 3050, minuut.

³¹ RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 3050, Gouv. aan MvBiZ, 2 december 1848, no. 3050, minuut.

³² Hausseleiter, o.c., pag. 116; *Wenk aan de Roomsche Katholieke geestelijken in Lim-*

Begin 1849 spatte de separatistische gelegenheidscoalitie uiteen.³³ De nieuwe Nederlandse grondwet voldeed aan een aantal wensen van de katholieke Limburgers. Enkel de fiscale grieven waren overeind gebleven. De terugkeer van de rust, zowel nationaal als internationaal, bood de separatisten bovendien geen mogelijkheden meer. Morrend schikten de Limburgers zich, misschien wachtend op nieuwe kansen, in hun Nederlands lot.

De Maastrichtse reactie

De eerste fase van de afscheidingspoging

Het revolutiespook waarde sinds het bekend worden van de val van de Franse monarchie door de hoofden van de goeude burgerij. Ook de welgestelde Maastrichtenaars waren uitermate ongerust. Velen verkochten hun waardepapieren en wachtten in spanning de komende gebeurtenissen af. Al spoedig werden de eerste republikeinse kreten gehoord. Op 27 februari 1848 werd 's avonds in een koffiehuis op het Onze-Lieve-Vrouweplein "vive la république" geroepen.³⁴ Gouverneur Van Meeuwen verwachtte als gevolg van de aanwezigheid van het Nederlands garnizoen echter geen rebellie. Hij sloot incidenten in de Belgischgezinde stad echter niet uit! In verband met de onrust werd het contingent Koninklijke Marechaussee in de Limburgse hoofdstad met vijf manschappen uitgebreid. Desondanks bleef het meerdere dagen onrustig. Zo zou men in een Maastrichtse herberg hebben verklaard dat "... te Parijs eene gereformeerde revolutie was uitgebarsten, en dat in het vervolg te Maastricht de Roomschen zouden moeten begraven worden" en enkele dagen later riepen dronken lotelingen in Maastricht een republikeinse leuze. Ernstige incidenten bleven echter uit. Ook toen de Franse revolutie van 1848 uitwaaide over bijna heel Europa bleef het –

burg, Maastricht z.j., passim; RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 3098, Gouv. aan MvJ, [medio] december 1848; RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 3013, Gouv. aan MvBiZ, 21 november 1848, no. 3013, minuut; ARA, Archief van de tweede afdeling binnenlands bestuur, 1832-1877 van het ministerie van binnenlandse zaken (ABiZ2), inv.-no. 13, dos.no. 1 december 1848, no. 24, Gouv. aan MvBiZ, 29 november 1848, zonder nummer, expeditie.

³³ ARA, AKdK, inv.no. 4481, Gouv. aan Kon., 1 februari 1849, VGR 64, expeditie.

³⁴ *De Limburger*, 7 maart 1848, pag. 1, kol. 1-2, met name kol. 1; ARA, AJust., inv.no. 4670, dos.no. 10 maart 1848, no. 32, Berichten Com. KM, 1 maart 1848, afschrift.

behoudens enkele kleinere incidenten – rustig in Maastricht. In maart en begin april waren er geen noemenswaardige incidenten. De rust werd ook niet verstoord toen Petrus Regout een kwart van zijn personeel, 139 mensen, merendeels vrouwen en kinderen, ontsloeg. Door de aanleg van het kanaal naar Luik was de vraag naar arbeidskrachten echter groot genoeg om “iedere werkman, die het met ernst begeert, voldoende arbeid” te verschaffen.³⁵

Gouverneur Van Meeuwen vertrouwde de Belgischgezinde Maastrichtenaren echter niet helemaal en keerde zich dan ook tegen een voorstel tot instelling van een burgerwacht. Deze zou zijns inziens vanwege het “gebrek aan nationaliteit” wel eens contraproductief kunnen zijn.³⁶

De koerswijziging van de Koning in liberale richting kreeg veel aandacht in Maastricht. De beide plaatselijke dagbladen riepen tot petitionnement op. Waarschijnlijk speelden de kranten met hun oproep in op activiteiten die reeds in een vergevorderd stadium waren. Er werden vanuit Maastricht in totaal vijf petitieën ingezonden. Twee daarvan zijn geheel gewijd aan kerkelijke kwesties. De overige drie zijn uitermate liberaal van karakter. De belastingproblematiek, die in de meeste Limburgse petitieën zo’n vooraanstaande rol speelde, is minder prominent aanwezig. In Maastricht werd men overigens ook minder geplaagd door

³⁵ GAM, AGPol., inv.no. 119, P-V, 25 maart 1848, zonder nummer; GAM, AGPol., inv.no. 119, P-V, 31 maart 1848, zonder nummer; GAM, AGPol., inv.no. 119, P-V, 1 april 1848, zonder nummer; ARA, AJust., inv.no. 4670, dos.no. 10 maart 1848, no. 92, Berichten Com. KM, 3 maart 1848, afschrift; ARA, AJust., inv.no. 4671, dos.no. 27 maart 1848, no. 229, Gouv. aan MvJ, 25 maart 1848, no. 1965; ARA, AJust., inv.no. 4671, dos.no. 30 maart 1848, no. 252, PG Limburg aan MvJ, 26 maart 1848, no. 42, geheim, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4671, dos.no. 3 april 1848, no. 21, Gouv. aan MvJ, 1 april 1848, no. 2010, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 19 april 1848, no. 130, B&S aan Gouv., 14 april 1848, no. 909, geheim, afschrift; ARA, Archief van de commandant van de (IIe) brigade cavalerie (1841-1853) en inspecteur der cavalerie (1853-1860) belast met het toezicht op het korps koninklijke marcheaussee, 1841-1860 (AKM), inv.no. 97, Com. KM Limburg aan Com. belast met het algemeen toezicht over KM, 28 februari 1848, no. 288, expeditie; ARA, ATK, inv.no. 880, petitie no. 72; RAL, PA, inv.no. 493, dos.no. 1927, Gouv. aan MvJ, 3 maart 1848, no. 1927, minuut; RAL, PA, inv.no. 578, Gouv. aan Kon., 1 maart 1848, VGR 42, minuut. Gereformeerd was afgeleid van het woord “réformes” in de berichtgeving over Parijs, terwijl de opmerking over het begraven het gevolg was van de vrees dat de priesters de lijken in de toekomst niet meer van huis naar de kerk zouden mogen begeleiden.

³⁶ RAL, PA, inv.no. 493, dos.no. 1927, Gouv. aan MvJ, 3 maart 1848, no. 1927, minuut; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 7 april 1848, no. 61, Gouv. aan MvJ, 4 april 1848, no. 2022, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 9 april 1848, no. 72, Gouv. aan MvJ, 7 april 1848, no. 2039, expeditie.

de geadmodieerde accijnzen, enkel de accijns op de brandstoffen werd er bij admodiatie geheven. De eerste petitie werd ter tekening aangeboden aan de belangrijkste inwoners van de stad. Ze telde nadien dan ook veel handtekeningen van prominenten uit het economisch leven, veelal leden van de sociëteit Momus. Met 370 handtekeningen werd ze aan de Tweede Kamer aangeboden. Achter petitie nummer twee, die we enkel uit de krant kennen, staken de jonge advocaten P.F.E. van Wintershoven, N. Nijst en M. Wijngaard. Het is niet bekend of zij na de actie onder de Momus-leden nog een substantieel aantal handtekeningen wisten te vergaren. De ondertekenaars van de derde petitie behoren niet tot het spraakmakende deel van de stedelijke bevolking.³⁷

Een poging om het stadsbestuur een petitie bij de Koning of de Staten-Generaal te laten indienen, leed schipbreuk. Gemeentebesturen waren daartoe immers niet gemachtigd. Het liberale "Journal" suggereerde de raadsleden dat dan maar niet als gemeenteraad te doen, maar als burgers onder vermelding van hun kwaliteit als raadslid.³⁸ Separatistische geluiden werden eind maart/begin april 1848 door de uiterst verontruste en waakzame Nederlandse gezagsdragers en door de plaatselijke pers in Maastricht nog niet gesignaleerd.

Terwijl in Bonds-Limburg J.L. baron van Scherpenzeel-Heusch c.s. de publieke opinie bespeelden ten behoeve van de afscheiding van het herzogdom, werden geen bewijzen voor dergelijke activiteiten in de Limburgse hoofdstad gevonden.

De inwoners van de vestingsteden Maastricht en Venlo en hun strategische rayons, die door Willem I in 1839 buiten het verdrag met de Bond waren gehouden, behoorden niet tot Bonds-Limburg.³⁹ De Maastrich-

³⁷ *De Limburger*, 26 maart 1848, pag. 1, kol. 1-2, met name kol. 2; *Journal du Limbourg*, 27-28 maart 1848, pag. 2, kol. 3, pag. 3, kol. 1, met name pag. 2, kol. 3, 31 maart 1848, pag. 2, kol. 2-3, zie voor de Maastrichtse petitie uit 1848 bijlage 2; ARA, ATK, inv.no. 880, petitieno. 72. Dekens arrondissement Maastricht aan TK, 9 februari 1848, zonder nummer, expeditie; ARA, ATK, inv.no. 880, petitieno. 106, Broederschappen Onze Lieve Vrouwekerk aan TK, 21 maart 1848, zonder nummer, expeditie; ARA, ATK, inv.no. 880, dos.no. 107, W. Steins c.s. aan TK, 27 maart 1848, zonder nummer, expeditie; ARA, ATK, inv.no. 880, petitieno. 110, F. Verwey c.s. aan TK, april 1848, zonder nummer, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 5 april 1848, no. 47, PG aan MvJ, 3 april 1848, zonder nummer, expeditie.

³⁸ ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 5 april 1848, no. 47, PG aan MvJ, 3 april 1848, zonder nummer, expeditie; *Journal du Limbourg*, 27 en 28 maart 1848, pag. 2, kol. 3, en 1 april 1848, pag. 2, kol. 1.

³⁹ A.J. Geurts, De Limburgse meivervkiezingen in 1848: Kanttekeningen bij de interpretatie van de uitslag, in: A.J. Geurts (ed.), *Verwoord verleden. Opstellen over het*

tenaren werden dan ook niet opgeroepen voor deelname aan de verkiezing van de Limburgse leden voor het Duitse nationale parlement. Terwijl de animositeit hoog opliep, hielden de meeste tegenstanders van baron Van Scherpenzeel c.s. zich stil. Alleen de Limburgse kranten, een aantal Kamers van Koophandel en een groep Roermondse kiezers namen de handschoen op. De twee Maastrichtse kranten, het "Journal du Limbourg" en "De Limburger" waren sceptisch en wezen het separatisme af. De Maastrichtse Kamer van Koophandel deelde die mening.⁴⁰

Maastricht tussen vrees en hoop

De Maastrichtse bevolking reageerde bijzonder verontrust op de verkiezingsoverwinning van de separatisten. Men wenste duidelijkheid. Indien de Nederlandse regering in de separatie beruiste, dan zou er een uitbarsting van misnoegen kunnen plaatsvinden. Indien de Limburgse afscheidingspoging slaagde, zou de Limburgse hoofdstad namelijk in een bijzonder moeilijke positie komen te verkeren: een ver van de Nederlandse grenzen in Duitsland gelegen Nederlandse exclave zonder enig toekomstperspectief. En tijdens de Belgische Opstand had men al kennis gemaakt met de desastreuze gevolgen van een dergelijke positie.⁴¹ In een proclamatie van 19 mei verklaarden gouverneur en Gedeputeerde Staten dat de verhouding met Nederland door de recente gebeurtenissen niet was gewijzigd. Volgens hen werd ten onrechte gedacht dat de band van Limburg met Nederland zou worden geslecht. Limburg was volgens hen immers als gevolg van de tractaten een Nederlandse provincie, die alleen door een morele band met Duitsland was verbonden. De bevolking werd erop gewezen dat de bestaande wetten

Noord-Limburgse Maasdal en aangrenzend Duits gebied, aangeboden aan J.G.M. Stoel ter gelegenheid van haar zestigste verjaardag. Lomm 1982, pag. 52-57, aldaar pag. 55. Van deelname uitgesloten waren de bewoners van de (gedeelten van) gemeenten, behorend tot de strategische kring van Maastricht en Venlo: enerzijds Maastricht, Amby, Borgharen, Heer, Sint-Pieter en Oud-Vroenhoven en delen van Meerssen en Gronsveld en anderzijds Venlo en Tegelen en delen van de gemeenten Arcen en Velden, Grubbenvorst en Maasbree.

⁴⁰ Janssen, o.c., pag. 119-146; Widdershoven, o.c., pag. 57-83; ARA, ABiZK, inv.-no. 59, dos.no. 1663, GR Maastricht aan Kon., 11 mei 1848, zonder nummer, expeditie; GAM, AKvK, inv.no. 50, KvK Maastricht aan Kon., 15 mei 1848, minuut.

⁴¹ ARA, AJust., inv.no. 4672, dos.no. 19 mei 1848, no. 60, Gouv. aan MvJ, 17 mei 1848, no. 2250, expeditie.

van kracht bleven en zouden worden gehandhaafd.⁴² Enkele gebeurtenissen in mei en juni duiden op verdeeldheid. Terwijl de geëde burgerij om materiële redenen voorstander was van handhaving van het Nederlandse gezag, kan een dergelijke uitspraak niet met stelligheid worden gedaan voor de overgrote meerderheid van de bevolking. Eind mei werd enkele malen een onduidelijke, "grootte volks vergadering" aan het eind van de Brusselsestraat gerapporteerd.⁴³

Medio juni leek de situatie te escaleren. Op 11 en 12 juni waren er in Wijk en buiten de Wijckerpoort problemen tussen Limburgse miliciens en reguliere Nederlandse soldaten. Het "Journal du Limbourg" sprak het algemeen verbreide vermoeden uit dat de separatisten een rol hadden gespeeld bij het ontstaan van de problemen. Het onbeduidende plaatselijke weekblad "l'Aviso de la Meuse" was het daar echter volstrekt niet mee eens.⁴⁴ Op 13 juni riep iemand, getooid met een Bondscoarde, "Vivat de republiek". In een herberg aan het Onze-Lieve-Vrouweplein werd dat herhaald.⁴⁵ Diezelfde middag ontstonden er geringe problemen tussen twee grote groepen Limburgse Jagers en Nederlandse soldaten. Aanleiding was de arrestatie van een dronken Limburgse Jager. Een grote groep nieuwsgierigen trok partij voor de Limburgse miliciens. In verband met de handhaving van rust en orde werd de taptoe vervroegd. Maar ook nadat de militairen de kazernes hadden opgezocht, bleef het onrustig in de stad. De arrestatie van een jeugdige schoenmaker was aanleiding voor verdere onrust. Vijf- à zeshonderd mensen waren hiervan getuige. De zaak liep echter niet uit de hand. De volgende avond waren soldaten en burgers opnieuw op de been. Omstreeks zeven uur verzamelde men zich in de nabijheid van de Maasbrug. Twee inwoners wierpen geld in het publiek. De politie was van mening dat er sprake was van een complot. Het geld zou volgens de politie "door meer gefortuneerde en kwaadwillige" zijn verstrekt om "de goede en weldenkende ingezetenen" angst aan te jagen en om

⁴² Boogman, o.c., pag. 360; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2251, MvJ aan Gouv., 16 mei 1848, no. 41, geheim, expeditie; *Journal du Limbourg*, 19 mei 1848, pag. 3, kol. 3; RAL, PA, inv.no. 495, dos.no. 2256, Publicatie Gouv., 19 mei 1848; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 2 juni 1848, no. 8, Gouv. aan MvJ, 31 mei 1848, no. 2306, expeditie.

⁴³ Haussleiter, o.c., pag. 111-112; GAM, AGPol., inv.no. 67, P-V, 27 mei 1848, no. 141-142.

⁴⁴ *Journal du Limbourg*, 15 juni 1848, pag. 3, kol. 2; *L'Aviso de la Meuse*, 17 juni 1848, pag. 3, kol. 1-2, met name kol. 1; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 19 juni 1848, no. 44, PG aan MvJ, 14 juni 1848, no. 483, geheim, expeditie.

⁴⁵ GAM, AGPol., inv.no. 67, P-V, 15 juni 1848, no. 164.

“hunne misdadige voornemens ten uitvoer te kunnen brengen”. Er ontstonden echter geen ongeregelheden en de rust keerde weer. In de daaropvolgende weken werden geen verdere incidenten gemeld.⁴⁶

Het besluit van 19 juli maakte diepe indruk in Maastricht. De burgerij was neerslachtig en de gouverneur verwachtte “eene ontploffing van misnoegen” indien Den Haag met de afscheiding zou instemmen. Het bleef echter rustig binnen de omwalling.⁴⁷

Inmiddels nam men de aankondiging van de afscheiding uiterst serieus. Illustratief is de houding van de Maastrichtse wijnhandelaar en gemeenteraadslid J.M. Nypels. Deze hoopte bij het scheiden van de wegen nog snel een slaatje uit de aanstaande overgangssituatie te slaan. Hij schreef zijn klanten:

“Wel Edele Heer!

Ten gevolge van de onlangs door de Frankfurtsche Bonds-Vergadering genomene beslissing, dat Limburg van het Koninkrijk der Nederlanden gescheiden en als een zelfstandige deutsche staat bestuurd moet worden, zullen binnen kort de deutsche tolbeambten midden in Limburg geplaatst worden en onze stad van de vorige communicatie met de overige deelen van ons gewest beroven.

Deze verandering zal eene belangrijke verhooging van regten op de fransche wijnen te weeg brengen.

Wenschende mijne kalanten in de mogelijkheid te stellen om zich nog vóór de ten uitvoerlegging van dezen maatregel van het benodigde te voorzien, zoo neem ik de vrijheid UWEd. te berigten, dat mijn reiziger de Heer Mulkens, zijne tournée reeds begonnen heeft, ten einde nog bij tijds uwe bestelling te mogen ontvangen.

⁴⁶ *De Limburger*, 15 juni 1848, pag. 3, kol. 2; *Journal du Limbourg*, 15 juni 1848, pag. 3, kol. 2; *Journal du Limbourg*, 17 juni 1848, pag. 3, kol. 2; GAM, AGPol., inv.no. 67, P-V, 14 juni 1848, no. 162; GAM, AGPol., inv.no. 67, P-V, 15 juni 1848, no. 165, minuut; ARA, AKdK, inv.no. 4202, dos.no. X20, Opperbevelhebber (Opbv) Maastricht en Limburg, 15 juni 1848, no. A36, vertrouwelijk, afschrift; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 19 juni 1848, no. 45, Gouv. aan MvJ, 16 juni 1848, no. 2333, expeditie; ARA, AKdK, inv.no. 4202, dos.no. G21, MvO aan Kon., 21 juni 1848, no. Q18, vertrouwelijk, expeditie.

⁴⁷ Boogman, o.c., pag. 506-507; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 24 juli 1848, no. 81, Gouv. aan MvJ, 22 juli 1848, zonder nummer; ARA, AKdK, inv.no. 4203, dos.no. K25, Opbv aan MvO, 22 juli 1848, no. 44, afschrift; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1690, GR aan Kon., 25 juli 1848, zonder nummer, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 28 juli 1848, no. 105, PG aan MvJ, 26 juli 1848, no. 616, geheim, expeditie; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 3 augustus 1848, no. 7, Gouv. aan MvJ, 31 juli 1848, no. 2533, expeditie.

Indien het UWEd. mogt dienstig voorkomen nog vóór de aankomst van voornoemden Heer den benodigden wijn te bekomen, verzoek ik UWEd. mij ten spoedigste met UWEd. verlangen bekend te maken.

Gelieve in aanmerking te nemen, dat na de plaatsing van de tollinie op de Maas, geene fransche wijnen het duitsch gedeelte van Limburg zullen kunnen binnenvaren, dan onder betaling der zware inkomende regten, welke in het Zollverein op alle vreemde wijnen geheven worden”.⁴⁸

Tijdens die spannende juli-dagen nam de opperbevelhebber voorzorgsmaatregelen om Maastricht als steunpunt voor het Nederlandse gezag te behouden. Buitenposten werden bezet, extra wachten ingezet en de surveillance opgevoerd.⁴⁹ De aanwezigheid van 329 Limburgse infanteristen, Limburgse Jagers, zullen van invloed zijn geweest op de maatregelen van de opperbevelhebber. Ze werden immers als een potentiële bron van gevaar gezien.⁵⁰

De beide Maastrichtse dagbladen maakten een stormachtige ontwikkeling door. Het “Journal du Limbourg” en “De Limburger” wijzigden hun koers. Hadden ze het separatisme voordien voortdurend bestreden, na het bekend worden van het besluit van 19 juli hingen ze de huik naar de wind. “De Limburger” was van mening dat aansluiting bij Bonds-Limburg voor Maastricht het beste was. De redactie nam bovendien het initiatief tot een separatistische petitie. In het verzoekschrift, dat de volgende dag werd gepubliceerd, verzocht men om zowel Venlo als Maastricht in een eventuele afscheiding mee te nemen. Volgens de redactie zouden 104 mensen de petitie ten kantore van de krant reeds op de eerste dag hebben getekend. Ook het “Journal” was toen van mening dat voor Limburg op dat moment de Duitse optie de minst slechte was. Voor Maastricht zou dat eveneens het beste zijn. De stad zou als eenzame voorpost in vreemd gebied in strategisch opzicht voor Nederland geen waarde meer hebben en aan zijn lot zijn overgelaten. Maas-

⁴⁸ J.M. Nypels aan ... [J.B. de Marchant et d'Ansembourg], 22 juli 1848, zonder nummer, expeditie, gedrukt, in: Huisarchief Amstenrade (HAA), zonder nummer.

⁴⁹ ARA, AKdK, inv.no. 4203, dos.no. K25, Opbv aan MvO, 22 juli 1848, no. 44, afschrift.

⁵⁰ ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 23 juli 1848, no. 80A, PG aan MvJ, 21 juli 1848, no. 602, geheim; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 24 juli 1848, no. 81, Gouv. aan MvJ, 22 juli 1848, zonder nummer; ARA, AKdK, inv.no. 4203, dos.no. K25, Opbv aan MvO, 22 juli 1848, no. 44, afschrift; ARA, AJust., inv.no. 4673, dos.no. 28 juli 1848, no. 105, PG aan MvJ, 26 juli 1848, no. 616, geheim, expeditie.

tricht zou volgens het “Journal” hoofdstad van het hertogdom moeten blijven. De krant riep de gemeenteraad op om de Nederlandse regering de hopeloze positie van Maastricht duidelijk te maken en bij voorbaat te protesteren tegen een mogelijk isolement en tegen elke separatie die de welvaart van Maastricht in gevaar zou brengen. De gemeenteraad moest direct handelen. Indien het stadsbestuur geen besluit in die zin zou nemen, dan zou de krant zelf een vergadering van de burgerij uitschrijven.⁵¹

Enkele dagen later pleitte het stadsbestuur voor relaties met zowel het hertogdom als Nederland. Vrij handelsverkeer met beide partners beschouwde men als noodzakelijk voor het behoud van de stedelijke welvaart. Men deed uiterst pragmatisch geen uitspraak over de positie van de stad indien de afscheiding van Bonds-Limburg van Nederland zou worden geëffectueerd.⁵²

Reeds één dag na de koerswijziging in separatistische zin gooide de uitgever van het “Journal” het op een accoord met het Nederlands gezag, zwakte zijn mening af en pleitte tegen de afscheiding van Bonds-Limburg van Nederland. Indien Limburg desondanks Duits zou worden, dan vroeg de redactie echter Maastricht eveneens in de Duitse Bond te incorporeren.⁵³

De Maastrichtse Kamer van Koophandel, die zich eerder om economische redenen tegen incorporatie in Duitsland had verzet, nam standvastig opnieuw eenduidig stelling tegen de separatie. Zij verzocht de Koning zo krachtig mogelijk zijn rechten en de belangen van de Limburgers te beschermen tegen de Duitse aanspraken en zo Limburg “van eenen onvermijdelijken ondergang te bevrijden”.⁵⁴

Tijdens die roerige juli-dagen was de publieke opinie in Maastricht verdeeld: de gegoede burgerij was neerslachtig, het stadsbestuur probeerde de kool en de geit te sparen, terwijl de Kamer van Koophandel Nederlandsgezind was. De krant “De Limburger” sloot zich bij het blijkbaar winnende separatisme aan, terwijl het opportunisme van concurrent het “Journal du Limbourg” voor een zigzagkoers zorgde.

⁵¹ Boogman, o.c., pag. 507-508; De scheiding, in: *De Limburger*, 23 juli 1848, 24/25 juli 1848, pag. 1, kol. 2-3 en 30 juli 1848, pag. 3, kol. 1; *Journal du Limbourg*, 23 juli 1848, pag. 1, kol. 3, pag. 2, kol. 2, met name pag. 2, kol. 2, 29 juli 1848, pag. 4, kol. 2-3 en 30 juli 1848, pag. 3, kol. 1.

⁵² ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1690, GR Maastricht aan Kon., 25 juli 1848, zonder nummer, expeditie.

⁵³ Boogman, o.c., pag. 508; *Journal du Limbourg*, 26 juli 1848, pag. 3, kol. 2-3.

⁵⁴ KvK Maastricht aan Kon., 27 juli 1848, zonder nummer, minuut, GAM, KdK, inv.no. 50.

De maatregelen die de Nederlandse autoriteiten eind juli namen tot herstel van rust en orde bezwoeren het separatistisch gevaar. De Maastrichtse bevolking werd gerustgesteld. Het werd weer rustig en de eerder gesignaleerde angst voor de toekomst verdween. Tussen begin augustus en medio oktober was, behalve in de pennestrijd tussen het “*Journal du Limbourg*” en de separatistische “*De Limburger*”, de afscheidingsbeweging geen verontrustende factor meer. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van december 1848 waren de separatisten opnieuw van de partij.⁵⁵ In het kiesdistrict Maastricht hoopten zowel separatisten als hun tegenstanders op een overwinning.⁵⁶ De separatisten werden daar evenwel verslagen. De keuze van de stedelijke kiezers en steun van de geestelijkheid zouden daar een belangrijke rol in hebben gespeeld.⁵⁷

Besluit

Slechts enkele bekende Maastrichtenaars hebben zich – al dan niet openlijk – tot het separatisme bekend. Edmond van Wintershoven deed dit als hoofdredacteur van de separatistische krant “*De Limburger*” openlijk. Zijn carrière in de daaropvolgende jaren is opmerkelijk. Hij werd nog tijdens de afscheidingspoging, in juni 1848, tot voorzitter van de eerste Maastrichtse conferentie van de Vincentiusvereniging gekozen. Het separatistisch ehech had geen gevolgen voor zijn voorzitterschap. Hij bleef aan tot in 1856.⁵⁸ Na de nederlaag van de separatisten werd hij in 1850 gekozen tot lid van Provinciale Staten, in 1851 tot raadslid en in 1852 tot lid van de Tweede Kamer voor het district Maastricht. De latere burgemeester Hubert Pyls correspondeerde vertrouwelijk

⁵⁵ Widdershoven, o.c., pag. 88-92; *Journal du Limbourg* en *De Limburger*, 15 oktober-30 november 1848; *Journal du Limbourg*, 16 oktober 1848, pag. 4, kol. 1.

⁵⁶ Boogman, o.c., pag. 668; RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 2998, Gouv. aan MvJ, 16 november 1848, no. 2998, minuut; ARA, ABiZK, inv.no. 60, dos.no. 1702, Gouv. aan MvBiZ, 15 november 1848, zonder nummer, expeditie.

⁵⁷ Wenk aan de Roomsche Katholieke geestelijken, o.c., passim; Haussleiter, o.c., pag. 116; RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 3013, Gouv. aan MvBiZ, 21 november 1848, no. 3013, minuut; ARA, ABiZ2, inv.no. 13, dos.no. 1 december 1848, no. 24, Gouv. aan MvBiZ, 29 november 1848, zonder nummer, expeditie; RAL, PA, inv.no. 499, dos.no. 3098, Gouv. aan MvJ, medio december 1848; ARA, KdK, inv.no. 4481, Gouv. aan Kon., 15 december 1848, VGR 61, expeditie.

⁵⁸ Met dank aan P.J.A. Nissen die de gegevens over de eerste Maastrichtse conferentie van de Vincentiusvereniging ter beschikking stelde uit zijn in voorbereiding zijnde studie “Geen aalmoezen maar liefdadigheid. Maastrichtse notabelen in de strijd tegen het pauperisme”.

met Van Scherpenzeel. Hij heeft zijn banden met de separatisten voor de historie goed verborgen weten te houden. Hij wenste evenwel baron Van Scherpenzeel in Keulen of Aken te ontmoeten om hem zaken mede te delen, die hij niet aan de post wilde toevertrouwen.⁵⁹ En ook Hubert Pyls werd in 1851 raadslid, in 1852 lid van de Kamer van Koophandel, in 1855 lid van Provinciale Staten en in 1861 burgemeester van Maastricht.⁶⁰

De carrières van Pyls en van Van Wintershoven bevestigen het beeld dat in juli 1848 door de gemeenteraad was opgeroepen: Maastricht was niet uit principe tegen de separatie geweest, maar uit pragmatische en materiële overwegingen. De voormalige, felbestreden separatisten waren in ieder geval politiek noch sociaal paria's geworden.

⁵⁹ Bundesarchiv Aussenstelle Frankfurt am Main, Archief van de Duitse Bond, inv.-no. 53/54, Pyls aan de baron [Van Scherpenzeel-Heusch], 30 juli 1848, expeditie.

⁶⁰ M.K.J. Smeets, "Maestrichtois tremblez tous ... nous vous gouvernons." W.H. Pijls en de gemeenteraadsverkiezingen te Maastricht in 1855, in: *Campus Liber*, Maastricht 1982, pag. 414-429, passim.

**RERUM NOVARUM EN DE SOCIALE VERNIEUWING IN
LIMBURG IN DE LOOP VAN HONDERD JAAR (1891-1991)**

Inleiding

Met uitzondering van paus Benedictus XV, die direct na zijn verkiezing in 1914 werd geconfronteerd met de eerste wereldoorlog en heel zijn energie besteedde aan het herstel van de vrede, zodat sociale problemen voor hem pas op de tweede plaats kwamen,¹ hebben alle pausen in deze eeuw zich beroepen op Rerum Novarum als een Magna Charta van de christelijke sociale beweging. Bij gelegenheid van de veertigste, vijftigste, zeventigste en tachtigste verjaardag van de encycliek benadrukten Pius XI, Pius XII, Johannes XXII en Paulus VI dat Rerum Novarum een onvergetelijk document was, dat getuigde van de inspanningen van de Kerk op sociaal terrein in de loop van de tijd.² Johannes Paulus II, de huidige paus, ziet het niet anders.

Paus Leo XIII, die als aartsbisschop van Perugia al sinds 1877 herderlijke brieven had geschreven over de sociale kwestie, beschouwde zijn encycliek niet als een manifest dat voor het eerst aandacht vroeg voor moderne maatschappelijke problemen, maar als een synthese van de opvattingen die over sociale vraagstukken leefden in de Kerk.³ Sedert het midden van de 19de eeuw was in kerkelijke kringen het besef doorgedrongen dat nieuwe maatschappelijke vraagstukken waren ontstaan, zoals woningnood, gezondheidskwesties, explosieve bevolkingsgroei, verstedelijking, stijging van kosten van levensonderhoud en economische crises, als gevolg waarvan ontslagen, arbeidstijdverkorting en loonsvermindering aan de orde van de dag waren. Dergelijke problemen konden niet door charitatieve instellingen worden opgelost.⁴ Pleidooien, als die van de bisschop van Mainz, Wilhelm Emanuel Freiherr von Ketteler, voor een totale hervorming van de sociaal-economische

¹ J.Y. Calvez et J. Perrin, *Église et société économique. L'enseignement social des papes de Léon XIII à Pie XII*, Paris 1961, pag. 113-114.

² J. Racine, Rerum Novarum en zijn ontstaansgeschiedenis, in: *Communio*, jrg 6, 1981, pag. 127.

³ A. Utz, *La doctrine sociale de l'Église*, Beauchesne 1973, t. 1, pag. XXIX.

⁴ J.C.G.M. Jansen, Onderweg naar een nieuwe samenleving, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), jrg XXXIV, 1989, pag. 8.

orde, gedragen door de geest van het christendom, waren in brede kring met instemming begroet.⁵ Over de middelen die tot een oplossing zouden kunnen leiden, verschilden de betrokkenen evenwel diepgaand van mening. In Zwitserland, in Frankrijk, in België en in Duitsland ontstonden diverse sociale scholen, die elkaar stevig bekampten. De sociaal zeer bewogen Luikse bisschop, Doutreloux, had tijdens de internationale sociale congressen in Luik sedert 1884 de grootste moeite gehad de tegenstellingen niet te laten overheersen.⁶ Vooral rond de rol die de Staat bij het herstelproces moest spelen, bestond onenigheid.⁷

Rerum Novarum ging voornamelijk in op de middelen om de crisis in de samenleving te overwinnen. Tweeëndertig van de vijfenveertig paragrafen waren eraan gewijd. Volgens Leo XIII stonden drie wegen open. Ten eerste, de Kerk bevordere de saamhorigheid der klassen door hen weer te brengen tot hun wederzijdse verplichtingen, vooral die welke hun oorsprong vinden in de rechtvaardigheid. Zij prentte werkgevers en werknemers hun verplichtingen tegenover elkaar op sociaal-economisch, religieus en zedelijk gebied in en bevordere het ontstaan van instellingen om de stoffelijke nood te lenigen.⁸ In tegenstelling tot heel wat 19de-eeuwse auteurs bepleitte Leo XIII een katholieke sociale beweging die positief stond tegenover beperking van de economische vrijheid.⁹ Ten tweede, de Staat late zich niet terugdringen tot een "état police", tot louter bewaker van de particuliere eigendommen van de burgers. In maatschappelijke aangelegenheden komt haar een belangrijke subsidiaire taak toe en de plicht ten gunste van de arbeidersklasse tussenbeide te komen. Zij drage zorg voor het algemeen welzijn door het bevorderen van goede zeden, een ordelijk gezinsleven, het onderhouden van godsdienstplichten, een billijke verdeling van de belastingen en de vooruitgang van handel, nijverheid en landbouw. Zo'n beleid zal het welzijn van alle burgers, rijk en arm, bevorderen zonder dat burgers of gezinnen geheel opgaan in de Staat.¹⁰ Tenslotte bepleitte Leo XIII de

⁵ H. Lepper, *Sozialer Katholicismus in Aachen*, Mönchengladbach 1977, pag. 39*-41*.

⁶ P. Gerin, *Catholiques liégeois et question sociale 1833-1914*, Bruxelles 1959, pag. 87-101.

⁷ M. Mulders, Voorwoord, in: *Rerum Novarum. Encycliek van paus Leo XIII over de toestand van de arbeiders*, Hilversum 1948, pag. 7 (= ed. Ecclesia Docens); R. Aubert, *Geschiedenis van de Kerk, deel Xa, De Kerk van de crisis van 1848 tot Vaticanum II*, Bussum 1974, pag. 173-178.

⁸ Rerum Novarum, ed. Ecclesia Docens, o.c., par. (15)-par. (24).

⁹ Aubert, o.c., pag. 177.

¹⁰ Rerum Novarum, ed. Ecclesia Docens, o.c., par. (26).

oprichting van bedrijfs- en beroepsorganisaties, hetzij geheel bestaande uit werklieden, hetzij uit werklieden en patroons tezamen.¹¹ Hun taak was niet in de allereerste plaats het afsluiten van arbeidscontracten – het scheelde maar een haar of Pius X zou de vakbeweging twintig jaar later zelfs hebben veroordeeld¹² – maar het bevorderen van sociale redzaamheid, het vermogen zichzelf te handhaven, van elk der maatschappelijke lagen in een organisch gelede samenleving.

Het was de bedoeling van Leo XIII een einde te maken aan sociaal-economische ontwikkelingen die een aantasting betekenden van de leefbaarheid voor velen, waaronder boeren, arbeiders en middenstanders. Hij verzette zich tegen een kaste-achtig systeem, waarin voor het welzijn van aan de werking van vrije concurrentie onderworpen sociale groepen geen plaats meer was. Hij keerde zich tegen een economische structuur, waarin oligopolisten de markten voor arbeidskracht, agrarische producten en goederendistributie zo sterk domineerden dat voor de minder geprivilegieerden elke ruimte voor ontwikkeling, zelfontplooiing en hulp in noodsituaties ontbrak.¹³

Dit programma hield in dat de wijze, waarop de ideeën van *Rerum Novarum* gestalte moesten krijgen, in elk land en in elke regio afhankelijk was van de wijze, waarop de industrialisatie er was voortgeschreden. Plannen en acties werden ingegeven door de behoeften van het moment. Niet de primaire doelstelling van *Rerum Novarum* in moderne tijden een christelijke samenleving tot stand te brengen, moest in onze verdere beschouwing de toetssteen zijn, maar de middelen die de encycliek daarvoor aangaf.

In ons betoog hopen wij te laten zien hoe dit in Limburg gestalte kreeg. Wij zullen dat niet doen aan de hand van de talrijke beschouwingen over wat moest gebeuren. Daarover bestaat al een stortvloed van literatuur. Vooral naar de uitkomsten en de invloed van de specifieke problemen van deze provincie zal worden gekeken. Het is hier des te beter mogelijk, omdat kerkelijke en staatkundige grenzen hier samenvallen. Het diocees Roermond en de provincie Limburg bestrijken hetzelfde gebied. Korthedshalve zal onze studie slechts betrekking hebben op enkele min of meer willekeurig gekozen initiatieven. Heel het sociale vraagstuk zullen zij niet omvatten. Er zijn nog meer beperkingen. *Rerum Novarum* beoogde een samenhangende katholieke sociale actie tot stand te brengen; de encycliek had geen ingrijpende breuk met de be-

¹¹ *Rerum Novarum*, ed. *Ecclesia Docens*, o.c., par. (36).

¹² *Racine*, o.c., pag. 137.

¹³ I. Wallerstein, *Historisch kapitalisme*, Weesp 1984, pag. 62-70.

staande sociale orde ten doel. Onder die omstandigheden mag men niet dadelijk na het verschijnen van de encycliek een spectaculaire toename van inspanningen, deelname en resultaten verwachten, zeker niet in een kleine regio als Limburg. Het zal daarom ook niet gaan over de redenen, waarom in sommige delen van onze provincie zo lang moest worden gewacht op initiatieven. Daarover heeft Dr J.F.R. Philips onlangs al behartenswaardige opmerkingen gemaakt.¹⁴ Hier zal het slechts gaan over enkele specifieke moeilijkheden, waarmee de sociale pioniers en hun volgelingen in Limburg hadden te kampen, zodra zij probeerden hun plannen te verwezenlijken. Zij werden opzettelijk zo gekozen, dat een brede variatie vraagstukken aan de orde komt. Het valt op, dat elk van de middelen, aangegeven door Leo XIII, in het Limburgse aanleiding gaf tot heel karakteristieke problemen. Dat gold met name voor het vinden van evenwicht tussen solidariteit en rechtvaardigheid, voor de relatie Kerk en overheid, zo goed als voor de opbouw van het netwerk van sociale organisaties.

Allereerst zal worden uitgewijd over de moeilijkheden die zich in Limburg voordeden bij het opbouwen van een netwerk van sociale organisaties. Deze problematiek speelde vooral in de jaren 1891-1914. Vervolgens zal aandacht worden gevraagd voor een discussie over rechtvaardigheid en solidariteit in het interbellum aan de hand van vernieuwingen in het beloningssysteem bij de mijnen. Tenslotte zal in een schets van de voorgeschiedenis van het bekende bisschoppelijk mandement uit 1954 aandacht worden gevraagd voor het vraagstuk van de verhouding Kerk en Staat.

Enkele moeilijkheden bij de opbouw van een netwerk van sociale organisaties in de jaren vóór de eerste wereldoorlog

In heel Europa was in de 19de eeuw door katholieken aandacht besteed aan sociale noden. Vaak was, zoals in Duitsland, het doel geweest de Kerk nader tot het volk te brengen, teneinde het volk nader tot de Kerk te brengen. De minderheid van priesters, religieuzen en leken, die belangstelling toonde voor sociale vraagstukken, bestond her en der uit heftige tegenstanders van het politiek liberalisme. Zij zagen in sociale actie een middel om de volksmassa's voor hun zaak te winnen. Vijandig-

¹⁴ J.F.R. Philips, Maastricht op een keerpunt, de jaren 1895-1914, in: *S.S.E. G.L.*, jrg XXXIV, 1989, pag. 17-42.

heid ten opzichte van de Staat, paternalisme en de wens een cliëntèle-systeem op te bouwen, kenmerkten hun inzet.¹⁵ Zo vergaten Albert de Mun en La Tour du Pin in Frankrijk dat het nodig was de nadruk te leggen op meer zelfstandigheid voor de arbeiders.¹⁶

Hoewel anti-liberale en politiek-propagandistische tendenzen vóór 1890 in de katholieke sociale actie in Limburg niet werden teruggevonden, overheersten ook hier het paternalisme en de charitatieve inslag. De Pius almanak uit 1890, het jaar vóór het verschijnen van *Rerum Novarum*, laat zien dat in Limburg met het nemen van sociale initiatieven door katholieken niet was getalmd.¹⁷ In 1890 werd in Limburg een 65-tal instellingen aangetroffen die zich op sociaal terrein bewogen. De grootste concentratie bestond in Maastricht. Daar werden 15 instellingen aangetroffen, sommige zeer oud. Sittard, Roermond, Venray en Venlo waren met vier tot zes instituties ruim vertegenwoordigd. Subcentra, zoals Echt, Gennep, Heerlen, Helden, Heythuysen, Horst, Kerkrade, Tegelen, Valkenburg, Vaals en Weert beschikten over tenminste één voorziening.

Bijna de helft van de instellingen hield zich uitsluitend of mede met onderwijs en vorming bezig. Daaronder waren er nogal wat, die tegen een zeer geringe vergoeding de vorming van de kinderen van minvermogenenden ter hand namen. Om hun instelling in stand te houden, combineerden zij deze activiteit gewoonlijk met een pensioonaat voor welgestelde jongedames of de huisvesting van kostdames.

Een enkeling deed aan volwasseneneducatie. In Maastricht probeerde de "Heeren-vereeniging" de vorming van de mindere man te bevorderen door een kostenloze volksbibliotheek te exploiteren.

Veel aandacht werd besteed aan jeugdwelzijnszorg. Er waren diverse inrichtingen voor wezen, halfwezen of arme en verlaten jongens en meisjes. In Maastricht bestond bovendien een instelling die zich het lot van de gevallen jonge vrouwen aantrok.

De gezondheidszorg kreeg veel aandacht. Er waren katholieke voorzieningen voor zieken in Gennep, Kerkrade, Roermond, Sittard, Vaals, Venlo en Venray. Opmerkelijk was dat het Sint Josephziekenhuis te

¹⁵ Aubert, o.c., pag. 173-177.

¹⁶ H. Maier, *Revolution und Kirche. Studien zur Frühgeschichte der christlichen Demokratie*, Freiburg i.Br. 1965, pag. 252-253.

¹⁷ *Pius Almanak*, 1890, ad art. Echt, Echterbosch, Gennep, Gulpen, Heel, Heerlen, Helden, Heythuysen, Horst, Kerkrade, Maastricht, Mheer, Mook, St. Odiliënberg, Roermond, Roosteren, Schin op Geul, Sittard, Tegelen, Vaals, Valkenburg, Venlo, Venray en Weert.

Venlo een eigen ziektekostenverzekering kende voor werklieden en dienstboden tegen een premie van drie cent per persoon per week. De verzekerden werden gratis verpleegd. De vereniging van de H. Ludovicus te Venray verstreekte niet alleen gratis geneeskundige hulp, maar bood zieke kostwinners ook een vast inkomen. Iets dergelijks stelde zich ook de Lambertusvereniging te Reuver ten doel. Zij was in 1882 opgericht.

Her en der was ook de bejaardenzorg enigermate georganiseerd. Maastricht kende van oudsher een viertal tehuizen en conventjes voor bejaarde mannen of vrouwen. Elders werd de zorg voor bejaarden veelal gecombineerd met die voor wezen, zieken en met onderwijs. Het kon gebeuren dat, zoals te Weert, een dergelijke instelling zich door het opnemen van kostdames probeerde te bedruipen.

Specifieke welzijnsinstellingen waren zeldzaam. In Maastricht steunde de Société de Charité behoeftige kraamvrouwen. In Sittard trachtte de Vereniging Sint Franciscus Xaverius "het kwaad te verminderen" door een sociëteit en een harmonie in te richten en daaraan een Spaarbank als instelling voor liefdadigheid te verbinden. In Koningslust onder Helden nam een instelling "mannen en jongelingen op, voor wie de wereld niet dienstig was en die hadden besloten een godsdienstige levenswijze aan te nemen", wat hiermee ook mag zijn bedoeld. Een voorziening voor sociaal gedeklasseerden was het in geen geval. Daarvoor was het kostgeld veel te hoog.

De helft van de sociale instellingen in Limburg bezat bijzondere voorzieningen voor personen in geldnood. Er was slechts één instelling die zich uitsluitend richtte op de hogere sociale lagen: onder leiding van de Vereniging Geloof en Wetenschap oefenden leken "uit den beschaafden stand" zich in de verdediging van de waarheden des geloofs door kennis en wetenschap.¹⁸

Ook al is de documentatie in de Pius almanak gewoonlijk onvolledig, enkele zaken zijn duidelijk. In de laatste decennia van de 19de eeuw was het niveau van de voorzieningen, beschikbaar voor de mindere man, aanzienlijk uitgebreid en verbeterd, maar van enigerlei vorm van zelfhulp was geen sprake. Ook al spande men zich in voor menswaardige verhoudingen in de samenleving, tot een bezinning op de inrichting van de samenleving kwam het niet.¹⁹ In dat opzicht zouden zich kort na 1891 allerlei vernieuwingen aandienen.

¹⁸ *Pius Almanak*, 1890, passim.

¹⁹ P.A. van Gennip, *Geloof en gerechtigheid. Een opdracht voor christenen van toen en nu*, in: *100 jaar Rerum Novarum en Limburg*, Roermond 1991.

De landbouwers, de middenstanders en de arbeiders richtten deels nog vóór 1900 maatschappelijke organisaties op ten behoeve van de eigen sociale groep. Voorshands was dit alleen in de landbouw een succes. P.J. Ament en Jan Truyen stichtten in 1896 naar Belgisch en Noord-Brabants voorbeeld de Christelijke Boerenbond. Rond deze vereniging kwam spoedig een scala voorzieningen tot stand, zoals aan- en verkoopcoöperaties, krediet- en verzekeringsinstellingen en voorlichtings- en scholingsactiviteiten. Zij droegen bij tot verdere intensivering van akkerbouw en veeteelt, commercialisering in de tuinbouw en specialisatie tot wat later het agro-business-complex zou gaan heten. In 1901 slokte de Christelijke Boerenbond de elitaire Maatschappij van Landbouw op en vestigde zij onder de naam Limburgse Landbouwbond een feitelijk monopolie op landbouworganisatorisch terrein. Zulk een eendrachtigheid kwam in geen enkele andere provincie voor. In alle andere provincies bleven nog lang meerdere provinciale en talrijke lokale land- en tuinbouworganisaties elkaar beconcurreren. Bovendien was het ledental van de L.L.B. groot. Sedert 1910 was vrijwel iedere akkerbouwer, veeteler en tuinbouwer in Limburg lid van de L.L.B., later L.L.T.B. genaamd.²⁰

De massale aanhang van de Landbouwbond was uniek. Precies het omgekeerde was het geval met de organisaties van middenstanders en werkgevers. De rooms-katholieke vereeniging van den handeldrijvenden middenstand in Limburg, de Hanze, werd in het begin van de eeuw verdeeld door interne conflicten over oneerlijke concurrentie.²¹ Omstreeks 1910 waren nog maar een paar plaatselijke afdelingen over. In 1913 kwam onder de naam "de Vereeniging Roomsch Katholieke Limburgse Middenstand" (K.L.M.B.) een geheel nieuwe standsorganisatie voor het midden- en kleinbedrijf tot stand.²² De werkgevers organiseerden zich rond de eeuwwisseling hier en daar bedrijfstakgewijze en overwegend neutraal. Vooral in de mijnbouw werkten de directies nauw samen. In Noord-Limburg kwam in 1898 een bundeling van werkgevers op katholieke grondslag tot stand. Een initiatief uit 1904 van Dr P.J.H. Cuypers om tot een provinciale organisatie te geraken, liep op niets uit. De Limburgse R.-K. Werkgeversorganisatie kwam pas in 1918 tot stand. Het gros van de Limburgse werkgevers was niet erg gretig geweest de lokroep van de algemene organisatie op katholieke grondslag

²⁰ Jansen, o.c., pag. 11-12.

²¹ *Mededelingen van het Centraal Bureau van de Katholieke Sociale Actie*, 1905, pag. 23.

²² H.A.C.M. Nootenboom, *Vijftig jaar Katholieke Limburgse Middenstandsbond*, Venlo 1963, pag. 5-6.

te volgen: zij hadden weerzin tegen de ideeën, neergelegd in *Rerum Novarum*, wilden zaken en religie graag gescheiden houden, hielden er een individualistische mentaliteit op na en geloofden meer nut te hebben van een bedrijfstakgewijze georganiseerde patroonsorganisatie dan van een algemene werkgeversorganisatie.²³

Met de arbeidersbeweging was het ternauwernood beter gesteld. In april 1892 had de bisschop van Luik, Mgr Doutreloux, zijn Roermondse collega er al op gewezen dat "le mouvement des idées et des oeuvres sociales" dagelijks in betekenis toenam en de studie van specialisten vereiste, die er al hun tijd aan besteedden. Hij vroeg bisschop Boermans ook in het Roermondse onderzoek en documentatie te stimuleren.²⁴ De bisschop was dergelijke initiatieven zeer toegedaan, maar hij kon niets stimuleren. In het hele diocees bestond nog geen enkele katholieke sociale organisatie. Zelfs de boerenbond moest nog tot stand komen.

De eerste Limburgse vakbonden waren ouder dan de Christelijke Boerenbond. Zij kwamen in 1893 tot stand in Roermond. Daar organiseerden zich de typografen, de sigarenmakers en de metselaars en leidekkers. Erg succesvol waren deze bondjes niet. In 1905 hadden zij gemiddeld 29 leden. De sigarenmakersbond en de metselaars- en leidekkersbond waren zelfs na twaalf jaar nog zuiver lokale bonden gebleven. Alleen de typografen hadden zich bij een landelijke organisatie aangesloten.²⁵

De uitbouw van de arbeidersorganisatie verliep traag. In 1895-1896 was in Maastricht ongerustheid ontstaan over het karakter van de kort tevoren opgerichte neutrale bonden "Loon naar Werk", "Verbroedering", "Vergelding" en "Door Vereniging Verbetering". Deze bonden distantiëerden zich aanvankelijk zowel van de socialisten als van de Kerk, maar zij gingen in het najaar van 1895 via hun koepel, het Maastrichts Arbeidssecretariaat, contact onderhouden met het uiterst linkse Nationaal Arbeidssecretariaat. De vrees, dat de Maastrichtse vakbeweging in socialistisch vaarwater terecht zou komen, leidde tot de oprichting van katholieke bonden voor aardewerkers, glasbewerkers en timmerlieden.²⁶ Hoewel deze organisaties meer aanhang kregen dan de Roer-

²³ G.C.P. Linssen, *Werkgeversorganisatie in Katholiek perspectief, 1915-1940*, Tilburg 1978, pag. 38.

²⁴ Archief Bisdom Roermond, NR 223, Brief van Doutreloux aan Boermans d.d. 8 april 1892.

²⁵ Overzicht van de katholieke vakbeweging in Limburg, in: *De Volksbode*, 1 december 1905.

²⁶ J.C.G.M. Jansen, *Conflict en samenwerking. 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie in Maastricht*, Maastricht 1970, pag. 17-19.

mondse bondjes, beliep hun totale ledental in 1905 slechts 454. Ook de twee te Kerkrade in 1896 en 1898 opgerichte afdelingen van de mijnwerkersbond telden in 1905 nog slechts enkele honderden leden. Tenslotte was kort voor de eeuwwisseling in Sittard een lokale bond van schrijnewerkers opgericht, wier ledental tot 1905 rond de dertig schomelde.²⁷ Daarmee was de kous af.

Alhoewel de oprichting van katholieke arbeidersorganisaties ook elders in Nederland niet bepaald in ijlt tempo was verlopen, de aanhang nergens erg groot was en overal grote organisatieproblemen voorkwamen, was de toestand in het diocees Roermond wel erg alarmerend, zo meende Mr Charles Ruijs de Beerenbrouck, de latere minister-president. Al met al bestond er in Limburg in 1905 – ondanks de stimulansen die kort na 1900 waren uitgegaan van het provinciaal samenwerkingsverband van arbeidersorganisaties, de “R.-K. Volksbond” – geen enkele levensvatbare katholieke vakorganisatie, zo schreef hij aan bisschop Drehmanns. Voor een levensvatbare organisatie waren volgens hem tenminste 600 leden nodig.²⁸

Laten wij het betoog van Ruijs op de voet volgen: een bond met 20 à 30 leden moest zien rond te komen met *f* 1,80 tot hoogstens *f* 3,60 contributie per week. Van vak-actie kon niets komen. Veeleer werd – zoals bij de bouwvakkers in Venray – één keer per jaar teerdag gehouden, zodat men terugzakte naar het niveau van de gezelligheidsvereniging. De trage ontwikkeling van de vakorganisatie was niet te wijten aan indolentie. Er was eenvoudig geen basis. De industrialisatie was in Limburg omstreeks 1910 nog zo weinig ontwikkeld dat alleen de bouwvakkers, de mijnwerkers, het spoorwegpersoneel en de glas- en aardewerkers voldoende in aantal waren om een vakorganisatie te kunnen dragen.

Voor de spoormannen was een diocesane bond evenwel heel onpraktisch, vanwege de mobiliteit onder het spoor- en tramwegpersoneel. In andere bedrijfstakken ging het soms evenmin. Ten aanzien van de bouwvak en de mijnbouw kende Limburg geen gesloten arbeidsmarkt. Integendeel, in deze bedrijfstakken vormde Limburg een geïntegreerde arbeidsmarkt met het Rijnland. De Duitse christelijke bonden hadden voortreffelijke voorzieningen, zoals ziekte-, overlijdens- en werkloosheidskassen, waarmee de Limburgse bonden onmogelijk konden con-

²⁷ *De Volksbode*, 1 december 1905.

²⁸ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, documentatie Dieteren, Mens en Mijn. Kopie van een nota van Ch. Ruijs de Beerenbrouck, getiteld “Vakorganisatie in het bisdom Roermond”, november 1908.

curreren. De propagandisten kregen dan ook vaak van in Duitsland georganiseerden te horen dat zij er niet aan dachten de voordelen die zij daar genoten op te geven voor de ongewisheden hier.

Ruijs stelde vast dat er honderd bouwvakkers in Limburg katholiek waren georganiseerd tegen duizend bij de Christliche Gewerkschaften in Duitsland. Hij wees erop dat de provincie in 1907 6.024 Heimatscheine had uitgereikt aan arbeiders die met vrouw en kinderen voor langere tijd naar Duitsland waren getrokken. Op de spoorlijnen Maastricht-Aken en Herzogenrath-Simpelveld waren op 1 januari 1907 1.642 werkmanskaarten uitgereikt aan grenspendelaars. Vele anderen togen dagelijks per fiets naar hun Duitse werkgever.²⁹

Ruijs stond niet alleen met zijn ideeën. De geestelijk adviseur van de werkliedenvereniging te Simpelveld had er eerder al op gewezen, dat veel parochianen uit Simpelveld op maandag naar Duitsland gingen en pas weer op zaterdag terugkeerden. De bouw van goede volkswoningen achtte hij nuttig, omdat zo'n voorziening menigeen ertoe zou brengen dagelijks op en neer te gaan. Voor het overige was hij het eens met Ruijs de Beerenbrouck, dat het verstandig was de sociale acties in Limburg vooral te laten aansluiten bij het Duitse systeem. Het had nauwelijks zin in Limburg eigen organisaties op te bouwen, zeker niet als dat moest gebeuren volgens de richtlijnen die de Nederlandse bisschoppen in 1906 hadden gegeven: diocesaan en exclusief katholiek. Het draagvlak zou dan te klein blijven.

De bisschop schrok van het uitvoerige rapport van Ruijs de Beerenbrouck. IJllings riep hij een groep deskundigen bijeen om hem nader te adviseren. Behalve Ruijs de Beerenbrouck zelf waren het onder anderen de secretaris van de Limburgse Volksbond, Henri Hermans, de aalmoezeniers van de arbeid, Van der Marck en Souren, en de voorzitter van de Christelijke Mijnwerkersbond, C. Zielemans. Zij bleken het in hoge mate met Puijs eens. Zij waren van oordeel dat het volstrekt zinloos was te streven naar een federatieve katholieke vakorganisatie in Limburg. Een veel flexibeler structuur was nodig. Werklieden, die permanent in Duitsland werkten, zoals mijnwerkers, plafonniers en brikkenbakkers, moesten hun belangen bij patroons daar verdedigen en dienden dus daar te zijn georganiseerd. Zij die afwisselend in Duitsland en Limburg werk vonden, hadden gewoonlijk meer baat bij aansluiting bij de Christliche Gewerkschaften dan bij de diocesane katholieke bon-

²⁹ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, nota Vakorganisatie in het bisdom Roermond, november 1908, o.c.

den in het Roermondse. Alleen personen die altijd in Limburg werkten, moesten zich hier bij een organisatie kunnen aansluiten.

Zo'n bond oprichten was geen eenvoudige zaak. Deze diende een flink draagvlak te hebben. In feite was er slechts ruimte voor een katholieke bond van glas- en aardewerkers; alle andere bedrijfstakken kenden te weinig bedrijven van enige omvang. Aansluiting van Limburgers bij de Rijnlandse organisaties leverde complicaties op. In het westen van Duitsland, waar zoveel Limburgers werk vonden, waren de arbeiders niet katholiek, maar christelijk georganiseerd. Samenwerking van de bonden aldaar met de R.-K. Volksbond was niet goed mogelijk. Voor het behartigen van maatschappelijke belangen van pendelarbeiders volstond daarom een persoonlijk lidmaatschap van de Volksbond.³⁰ Ongelukkigerwijze was er nogal wat tegenkating tegen de Volksbond. In vele gevallen deed men er verstandig aan de plaatselijke geestelijkheid buiten spel te laten, omdat nogal wat pastoors de oprichting van een plaatselijke afdeling van de Volksbond energiek tegenwerkten.³¹

De opbouw van de katholieke arbeidersorganisatie verliep in Limburg tot aan de eerste wereldoorlog uiterst moeizaam. De positie van de bisschop was delicaat. Aan de ene kant wilde hij zijn collegae, die op 7 juli 1906 in een rondschrijven het lidmaatschap van katholieke organisaties verplicht hadden gesteld,³² niet afvallen,³³ maar aan de andere kant meende hij zich concessies te moeten permitteren. Zo had hij aan Nolens laten weten vrede te hebben met christelijke organisaties, mits er een katholiek geestelijk adviseur was die erop toezag dat de religieuze aspecten niet verwaterden.³⁴ Toen daar weinig van in huis kwam, dreigde hij eind 1908 het verlov in te trekken.³⁵

In het algemeen opereerde de Roermondse bisschop voorzichtig. Hij

³⁰ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, nota Vakorganisatie in het bisdom Roermond, november 1908, o.c.; Ibidem, Rapport van de commissie Ruijs, Souren en Van der Marck over samenwerking tussen werkliedenorganisaties in Roermond en de andere Nederlandse diocesen, 07.01.1909.

³¹ Archief Bisdom Roermond, NR 540, brief van Souren aan bisschop Drehmanns, 01.02.1904.

³² *Union catholique d'études sociales, La hiérarchie catholique et le problème social depuis l'encyclique Rerum Novarum 1891-1931*, Paris 1931, pag. 240.

³³ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, kopie brief van Drehmanns aan Nolens d.d. 01.06.1907 en brief van Drehmanns aan Ruijs de Beerenbrouck d.d. 03.12.1908.

³⁴ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, kopie brief van bisschop Drehmanns aan Nolens d.d. 01.06.1907.

³⁵ Sociaal Historisch Centrum, Dienstenarchief 643/11, kopie brief van bisschop Drehmanns aan Ruijs de Beerenbrouck, 03.12.1908.

trachtte langs informele weg invloed uit te oefenen en vermeed publieke uitspraken. Begin 1909 liet zijn secretaris weten, dat de bisschop van Roermond tot 1905 weinig brieven, documenten en instructies over de sociale kwestie had geschreven "aangezien Zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid de op de sociale actie betrekking hebbende verhandelingen meestal privatim, per brief of mondeling, met de betrokken adviseurs en priesters behandelt". Daarom kon "het dossier der officiële en officieuze documenten uiteraard niet zeer omvangrijk zijn".³⁶ Dit was een eufemisme. Terwijl de bisschop van Breda tussen 1891 en 1905 driemaal een officieel stuk over sociale aangelegenheden had gepubliceerd, diens collega van Haarlem, Bottemanne, ondanks zijn huiver voor sociale acties, vier keer naar buiten was getreden, de aartsbisschop van Utrecht zich zes keer van de kansel tot de gelovigen had gericht en de bisschop van Den Bosch zelfs elf keer zijn opinies over deze kwestie kenbaar had gemaakt, had de bisschop van Roermond al die tijd in alle toonaarden gezwegen. Zelfs voor een gezamenlijk optreden van de vijf Nederlandse bisschoppen in sociale aangelegenheden, liet hij zich niet gemakkelijk strikken. Alleen in 1898 had hij een gezamenlijke herderlijke brief van alle bisschoppen over de bestrijding van het alcoholisme mede ondertekend.³⁷ Vergeleken met de spraakzaamheid van de pausen Leo XIII en Pius X, die tussen 1891 en 1905 86 documenten over de sociale kwestie publiceerden en de grote aandacht die de aangelegenheid in België kreeg met 46 bisschoppelijke uitspraken,³⁸ is het ontbreken aan officiële uitspraken van de Roermondse bisschop opmerkelijk. De moeilijke toestand in Limburg maakt haar echter verklaarbaar. De terughoudendheid van de bisschop was ongetwijfeld mede te wijten aan de buitengewoon gecompliceerde situatie op de Duits-Limburgse arbeidsmarkt en de noodzaak voortdurend bij te sturen. Het lijkt verstandig dat de bisschop van Roermond zo lang mogelijk trachtte te voorkomen dat hij als organisatiedeskundige moest optreden, een rol die de Nederlandse bisschoppen zich tussen 1906 en 1916 herhaaldelijk lieten opdringen. Daar stond echter tegenover dat de fundamentele aard van de sociale kwestie daardoor tot de komst van Poels naar de Mijnstreek in 1910 deels verscholen bleef. Ging het om een aantasting van de le-

³⁶ Archief Bisdom Roermond, NR 540, brief van Aalberse aan Drehmanns d.d. 30.03.1909.

³⁷ Union catholique d'études sociales, La hiérarchie catholique et le problème social, o.c., pag. 240-251.

³⁸ Union catholique d'études sociales, La hiérarchie catholique et le problème social, o.c., pag. 5-27 en 113-127.

vensstandaard, het geestdodende karakter van het werk aan de machine, de armzalige woonomstandigheden in fabriekssteden of om een verlies van onafhankelijkheid, een schending van zedelijke normen door onbeperkte concurrentie, de vervanging van geschoolde door ongeschoolde arbeidskrachten, de ontwrichting van werkomstandigheden in de bedrijven en de onzekerheid omtrent de sociale status?³⁹ Als het primair om een inkomenskwestie ging, dan volstond de organisatie van vakgenoten; als het evenwel om een zedelijk-ethisch vraagstuk ging, dan was het nodig de hele maatschappelijke stand of klasse bijeen te brengen. De Leidse school in de katholieke sociale beweging opteerde voor het eerste model, de Limburgse voor het laatstgenoemde. Aanvankelijk leek er nog een tussenweg mogelijk. Als beide aspecten aan de orde waren, was een integratie van de hele katholieke sociale beweging nodig. Dit werd in 1903 geprobeerd met de oprichting van de Katholieke Sociale Actie (K.S.A.). In Leiden werd een landelijk bureau gesticht onder leiding van Aalberse. Hij hoopte steun te krijgen van diocesane en lokale comités. Dit werd een falikante mislukking. Het diocesaan bestuur in Roermond vertoonde een hoge mate van inertie. Het aantal aangesloten organisaties daalde eerder dan dat het toenam.⁴⁰ Het werd er niet beter op toen Aalberse en Ruijs de Beerenbrouck in 1910 ruzieënd over de Maliebaan rolden rond de vraag of de K.S.A., waarin onder anderen werkgevers, werknemers, middenstanders en landbouwers samenwerkten, ook een pied à terre kon bieden aan het Bureau voor Rooms Katholieke Vakorganisatie.⁴¹ Het antwoord was uiteindelijk negatief, omdat werkgevers, boeren en middenstanders vreesden bij stakingen het verwijt te krijgen mede tot de organisatoren van de staking te behoren.

Het karakter van de sociale organisatie, het meest wenselijke organisatie-model en haar katholiciteit bleven tot aan het begin van de eerste wereldoorlog in Limburg onduidelijk en omstreden, hoeveel moeite een man als Poels zich ook gaf om meer lijn in de sociale beweging in het diocees te brengen.⁴² Het staat buiten kijf dat mensen als Ruijs de Bee-

³⁹ William M. Reddy, *The rise of market culture*, Cambridge 1984, pag. IX en E.P. Thompson, *The making of the English working class*, Harmondsworth 1963, passim.

⁴⁰ *De Katholieke Sociale Actie*, jrg 2, 1910, pag. 177-178, verslag van de K.S.A.-Roermond over 1908 en 1909, jrg 3, 1911, pag. 189-190, verslag over 1910, jrg 4, 1912, pag. 158-159, verslag over 1911; Sociaal Historisch Centrum, Archief A.H. Vlieghe, 5, verslagen over K.S.A.-Limburg 1912-1917.

⁴¹ Archief Bisdom Roermond, NR 223, Aalberse aan de aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland d.d. 25.03.1910 en Ruijs de Beerenbrouck aan de aartsbisschop en de bisschoppen van Nederland d.d. 03.05.1910.

⁴² R. Dieteren, *Mens en Mijn*, Heerlen 1953, pag. 55-65.

renbrouck, Hermans, Poels, Nolens, Van der Marck, Souren, Zielemans en vele anderen zich grote inspanningen getroostten. Zij hadden heel wat teleurstellingen te verwerken. Het voordeel van hun inspanningen was wel, dat de Limburgse sociale beweging gaandeweg steeds meer op maatschappelijke vernieuwing werd gericht en relatief weinig heil verwachtte van vak- en loonacties. Dit accent zou de Limburgse katholieke sociale beweging nog lang een bijzonder karakter geven. De vruchten ervan werden pas na de eerste wereldoorlog geplukt.

De discussie over solidariteit en rechtvaardigheid

De organisatorische problemen losten zich tijdens en direct na de eerste wereldoorlog min of meer vanzelf op, doordat als gevolg van de sluiting van de Nederlands-Duitse en de Nederlands-Belgische grenzen de arbeidsmarkt en de regionale economie in Limburg op eigen benen kwamen te staan. De samenwerking tussen de sociale organisaties kreeg in 1923 gestalte, toen twee bestuurders van de L.L.T.B., Ament en Bemelmans, de heroprichting van de K.S.A. wisten door te drukken. Zij achtten bundeling van de katholieke sociale beweging dringend geboden "nu Limburg van een door en door katholieke landbouwprovincie een industriegebied werd met vele buitenlanders en personen afkomstig uit andere delen van het land". Een omwenteling op godsdienstig-zedelijk gebied was onvermijdelijk.⁴³ Nu ging het erom *Rerum Novarum* niet alleen vorm, maar ook inhoud te geven. In 1928 werd de K.S.A. omgedoopt tot een Diocesane Commissie van Samenwerking, waarin alle standsorganisaties waren vertegenwoordigd. De Diocesane Commissie trok zich vooral het welzijn aan. Op dit vlak zou het enkele decennia lang belangrijke initiatieven nemen. Op het terrein van typische vakbondsactiviteiten lag de zaak moeilijker.

Een opmerkelijk voorbeeld daarvan treft men aan in het debat over de betaling van de mijnwerkers. Grondslag van de discussie was de arbeidsorganisatie in het mijnbedrijf. Die was, zo betoogde Dr Ir C.Th. Groothoff,⁴⁴ directeur van Staatsmijnen en vaak een omstreden spreekbuis van de werkgevers in de mijnindustrie, sterk afwijkend van wat elders in de nijverheid gebruikelijk was. Een mijn was geen gewoon bedrijf. Er wer-

⁴³ Sociaal Historisch Centrum, Archief Vliengen, 5, brief van Ament en Bemelmans d.d. 19.02.1923.

⁴⁴ C.Th. Groothoff, *Voordracht gehouden voor de St. Augustinusvereniging te Heerlen op 12.12.1928*, z.pl. z.j., en dez., *Het grootbedrijf en de christelijke moraal*, voordrachten gehouden te St. Michielsgestel, 28.09.1943 en 04.11.1943, z.pl. z.j.

den geen producten gemaakt. Er werd een grondstof gewonnen op plaatsen, waar nog nooit iemand was geweest. De bedrijfsleider wist niet wat hij zou aantreffen. Hij had een zeer flexibel plan de campagne nodig, dat grondig was voorbereid. De voorbereidingen hadden in het bijzonder betrekking op het opstellen van werkplannen, de wijze waarop een deel van de mijn moest worden afgebouwd en de studie van de kosten, in hoofdzaak loonkosten. De werkvoorbereider legde zijn plannen en visies aan de uitvoerder voor die daarmee de kolenlagen te lijf ging.

Tegen de mijnbouwtechnische aspecten van de werkplannen bestond niet veel bezwaar. Anders lag dat met het beloningssysteem, dat op kantoor was uitgedokterd. Groothoff verdedigde de vondst van de bureaucraten met een verwijzing naar *Rerum Novarum*. Volgens de grondslagen van de christelijke moraal, zo betoogde hij een en andermaal,⁴⁵ was het mijnbedrijf gehouden te voldoen aan twee eisen: billijke betaling en behoorlijke behandeling.

De betaling van de arbeidsprestatie in de mijnen was sinds jaar en dag tot stand gebracht met behulp van een accoordsysteem. Voorheen was door de opzichter met de mijnwerker een prijs overeengekomen, waarvoor hij bereid was een wagen kolen te leveren. Daarbij deden zich talrijke moeilijkheden voor: de sympathieën en antipathieën van de opzichter speelden een rol; zijn oordeel over het werk dat kon worden gevraagd, was afhankelijk van zeer persoonlijke inzichten. Maar vooral hinderde hem de schaalvergroting, die geleidelijk was doorgevoerd. Naarmate er meer grote werkpunten kwamen, waar veel personeelsleden werkzaam waren, had hij minder gelegenheid om te zien naar wat op kleine werkpunten gebeurde, zodat het daar werkzame personeel een buitengewoon bevoorrechte positie innam en grote invloed kon uitoefenen op de hoogte van de accoorden.⁴⁶ Sommigen slaagden er in die dagen in met weinig moeite een hoog loon te verwerven, anderen werkten zich dood voor een grijpstuiver.

De mijndirecties streefden naar meer objectieve beloningsmaatstaven en onttrokken de accoordstelling ten dele aan de opzichters. Geleidelijk werd de voorbereiding van de accoorden gebureaucratiseerd. Een centrale instantie verrichtte bijna ononderbroken tijdstudies en stelde werkanalyses op, die de basis vormden voor de accoorden.⁴⁷ Het ac-

⁴⁵ Groothoff, *Het grootbedrijf en de christelijke moraal*, o.c., pag. 8, 11, 12 en 15.

⁴⁶ Groothoff, *Het grootbedrijf en de christelijke moraal*, o.c., pag. 7; dez., *De Mensch in de Kolenmijnbond*, z.pl. 1936, pag. 4 en dez., *Voordracht voor de St. Augustinusvereniging*, o.c., pag. 2-3.

⁴⁷ Groothoff, *De Mensch in de Kolenmijnbond*, o.c., pag. 5.

koord werd op kantoor voorbereid en conform de vandaar ontvangen instructies door de opzichters aan de arbeiders voorgelegd.⁴⁸ In toenemende mate werden accoorden voorgelegd voor een termijn van zes maanden tot een jaar, zogenaamd om te voorkomen dat de ondergronders steeds moesten vrezen dat het accoord op korte termijn in hun na-deel werd herzien,⁴⁹ maar waarschijnlijk vooral om de looptijd van het accoord en dat van de C.A.O. zoveel mogelijk gelijk te laten lopen.

Daarmee hebben wij een complicerende factor ten tonele gevoerd. In Duitsland was kort na de eerste wereldoorlog het accoordstelsel afgeschafte. Dadelijk daalde de arbeidsproductiviteit schrikbarend. In Nederland werd daarover uitvoerig gepraat. De mijndirecties achtten de accoorden onontbeerlijk voor het voortbestaan van de bedrijfstak. Op kantoor voorbereide accoorden garandeerden huns inziens bovendien een objectieve prestatiebeloning. Van socialistische zijde werd betoogd dat ook hier te lande het accoordstelsel best mocht verdwijnen. Hoogstens kon het worden gehandhaafd om de werkgever te prikkelen en de mijnwerker de gelegenheid te bieden een inkomen te verdienen dat uitsteeg boven het minimumloon.⁵⁰ De katholieke mijnwerkersbond stelde zich op het standpunt dat een verband tussen loon en prestatie noodzakelijk was, wilde men voorkomen dat het voortbestaan van de mijnindustrie in gevaar kwam. Wel mocht het niet gebeuren dat als gevolg van een accoord een bekwaam en vlijtig man op een slecht werkpunt vanwege de natuurlijke gesteldheid van de steenkolenlagen het minimumloon niet haalde.⁵¹ In de C.A.O. werd op gecompliceerde wijze een koppeling tot stand gebracht tussen de accoorden en het gegarandeerde C.A.O.-loon.⁵² Herhaaldelijk werden tussen 1919 en 1931 de op deze regeling betrekking hebbende bepalingen aangepast. Het is hier niet de plaats om daar in detail op in te gaan. Enkele gevolgen dienen wel te worden aangestipt:

* In de loop van de jaren twintig werden steeds vaker accoorden afgesloten met een looptijd, gelijk aan de C.A.O., zodat de koppeling van minimumloon en accoordloon eenvoudig kon worden gehandhaafd. Hoogstens eenmaal volgde een tussentijdse bijstelling van het accoord. Een zekere loonstarheid was het gevolg.

⁴⁸ Geschillen bij accoordzetting in de ondergrondse werken, in: *De Mijnwerker*, jrg 20, 18.06.1927, pag. 2.

⁴⁹ *De Christelijke Mijnwerker*, jrg 12, 8 november 1919.

⁵⁰ *De Christelijke Mijnwerker*, jrg 12, 1 november 1919.

⁵¹ *De Christelijke Mijnwerker*, jrg 12, 1 november 1919 en 18 november 1919.

⁵² *De Mijnwerker*, jrg 20, 1927, nr 3 en nr 25; *De Mijnwerker*, jrg 22, 1929, nr 22 en jrg 24, 1931, nr 46.

* De koppeling van accoorden en minimumloon leidde ertoe dat de verlangde prestatie steeds vaker zo hoog werd gesteld, dat de mijnwerker zich optimaal moest inzetten om nog net het minimumloon te halen.

* Als gevolg van de verstarring van de lonen kwam de stijging van de arbeidsproductiviteit als gevolg van mechanisatie en rationalisatie niet zichtbaar in het loon tot uitdrukking. De lonen stonden mede als gevolg van de koppeling met het minimumloon in de crisisjaren enige tijd onder neerwaartse druk. Dat werd pas weer anders omstreeks 1936. Dit betekende overigens niet dat de mijnwerkers slecht werden betaald. In 1938 waren de nominale lonen van werknemers in de industrie in Limburg verreweg de hoogste van het land. Uitsluitend de lonen in de mijnbouw waren er verantwoordelijk voor.⁵³

* Tegelijk was de arbeidsproductiviteit zeer hoog. Zij lag ver boven het Duitse niveau. De meeste arbeiders vergeleken zichzelf graag met hun collegae in dat land en waren ontevreden. De bonden moesten aan nationale omstandigheden refereren. Zij konden geen kant uit.

Het accoordstelsel was niet populair. Gewoonlijk duidde men het aan als een jaag- en drijfsysteem. Het was er volgens velen op gericht de arbeidsinspanning zo hoog mogelijk op te drijven. Vooral het feit dat het accoord moest worden afgesloten met de directe chef werkte wantrouwen in de hand.⁵⁴ Benadrukt is, vooral door pater Jacobs M.S.C. in een artikel in *Roeping* uit 1927, dat het accoordstelsel mede aanleiding was tot ontevredenheid over de behandeling. Velen trokken er de conclusie uit dat de kolen werden gesteld boven de kolendelver. Men klaagde over de psychische druk die het op de arbeider legde, omdat het hem afhankelijk maakte van de relatie met zijn chef en een ongezonde spanning opriep met collegae voor wier inkomen de mijnwerker zich verantwoordelijk wist en van wier medewerking hij voor zijn eigen levensstandaard afhankelijk was. De belasting die dit alles opleverde, werkte door in het leefpatroon, het normbesef en de religiositeit van de mijnwerkers.⁵⁵

Opmerkelijk is dat bij de veranderingen die zich in het loonstelsel tussen 1919 en 1931 in de mijnbouw voordeden alle betrokkenen zich heel nadrukkelijk beriepen op normen uit de christelijke sociale leer. Directeur

⁵³ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid*, Assen 1986, pag. 392-397; Dieteren, o.c., pag. 159-162; J. Jacobs M.S.C., Over godsdienstige toestanden in de Mijnstreek, in: *Roeping*, jrg 5, 1926, pag. 411-418; J.L. van Zanden en R.T. Griffith, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Utrecht 1989, pag. 17 en 24-25.

⁵⁴ Dieteren, o.c., pag. 160.

⁵⁵ Jacobs, o.c., pag. 414-417.

Groothoff, die zich van 1927 tot 1943 vele malen over de aangelegenheid uitliet, zag in het accoordstelsel een mogelijkheid een rechtvaardige beloning volgens de christelijke moraal te bereiken. Rechtvaardigheid betekende voor hem het tot stand brengen van een objectief beloningsstelsel, waarin werd betaald naar gemeten en onderling vergelijkbare prestaties. Noch de persoonlijke voorkeuren van de opzichters, noch de trucs van solistisch opererende arbeiders mochten een rol spelen.⁵⁶ Hij verengde het rechtvaardigheidsbegrip tot ruilrechtvaardigheid: hetzelfde loon voor hetzelfde werk. Ook de bonden onderschreven het primaat van het rechtvaardigheidsbeginsel. Zij zagen dit begrip echter veel ruimer als sociale rechtvaardigheid. In hun optiek moest voor goed werk zoveel worden betaald dat de arbeider er fatsoenlijk van kon leven. Loon diende wel naar prestatie te worden gegeven, maar de omstandigheden mochten nooit tot armoede en bezoldiging beneden de C.A.O.-grens leiden. Sociale rechtvaardigheid betekende voor hen een onaantastbare bodem in het arbeidsinkomen.

De sociale voormannen gingen nog verder. Zij legden de nadruk op de solidariteit. Tussen de mensen mochten geen nodeloze conflicten ontstaan. Het loon moest de mijnwerker in staat stellen zijn sociale verplichtingen na te komen. Zijn inspanningen dienden hem zoveel zelfvertrouwen en zelfrespect te verschaffen, dat hij zich thuis voelde binnen het hem omgevende maatschappelijke en religieuze waarden- en normenpatroon.⁵⁷ De arbeiders redeneerden min of meer op dezelfde wijze als de sociale leiders: zij staken hun onvrede niet onder stoelen of banken, klaagden veel en vaak, zij het dikwijls te laat of aan het verkeerde adres om hun chef niet te choqueren.⁵⁸

De uitgangspunten van alle betrokkenen kwamen sterk overeen. Zij waren grosso modo gebaseerd op de christelijke sociale leer. De implementatie was echter heel verschillend. Zij werd in belangrijke mate beheerst door zeer verscheiden bedrijfseconomische en maatschappelijke optieken. Het was duidelijk, dat de sociale leer van de Kerk op verschillende manieren kon worden geïnterpreteerd. Pater Jacobs maakte zich terecht zorgen over de mogelijkheid dat zulke discussies de arbeider veeleer van de Kerk zouden vervreemden dan hem eraan binden. De katholieke sociale beweging in Limburg raakte door de discussie over

⁵⁶ Groothoff, *Het grootbedrijf en de christelijke moraal*, o.c., pag. 7-8.

⁵⁷ Jacobs, o.c., pag. 414-417.

⁵⁸ Jacobs, o.c., pag. 414-417; *Het accoordzetten op de Staatsmijn Wilhelmina*, in: *De Christelijke Mijnwerker*, jrg 12, 8 november 1919; *Geschillen bij accoordzetting in de ondergrondse werken*, in: *De Mijnwerker*, jrg 20, 18.06.1927.

het primaat van rechtvaardigheid boven solidariteit eens te meer vooral op het welzijnswerk gericht. De positie van de standsorganisaties werd er verder door versterkt.

Het mandement

De twee voorbeelden, die wij tot nu toe bespraken, lieten zien hoe ten aanzien van de rol van de Kerk als stimulator van sociale organisaties en ten aanzien van de toepassing van de grondslagen van de christelijke ethiek op het maatschappelijk leven heel verschillende stellingnamen mogelijk waren. Ten aanzien van de verhouding tot de Staat is het niet anders geweest.

Wenden wij ons voor het verkrijgen van enig inzicht in dit vraagstuk tot de voorgeschiedenis van het mandement over de taak van de katholieken in het openbare leven uit 1954. Onmiddellijk na het afkondigen van dit document op 30 mei 1954 ontstond grote commotie. Alle heibel ging over het derde deel van het mandement, waarin aan de katholieken richtlijnen werden gegeven voor hun houding ten opzichte van stromingen die buiten het christendom stonden, te weten het liberalisme, het humanisme, de Bond voor Sexuele Hervorming, het N.V.V. en de socialistische verenigingen, het communisme en de eenheidsvakbeweging alsmede de Partij van de Arbeid. Soms werden oude verboden herhaald, soms beperkten de bisschoppen zich tot de dringende raad geen lid te worden van dergelijke organisaties. Vooral in politieke kring ontstond beroering. De P.v.d.A. had kort tevoren een verkiezingszege behaald. De doorbraakgedachte werd door de partijleiding zorgvuldig geoesterd. De voormannen van de katholieke werkgemeenschap in de P.v.d.A. hielden vol dat de geestelijke zending van de katholieken in de P.v.d.A. voldoende was gewaarborgd. De fractievoorzitter van deze partij in de Tweede Kamer dreigde met een Kabinetscrisis als de katholieken naar politieke eenheid bleven streven. Zelfs vijftientwintig jaar na het verschijnen van het mandement handelden de commentaren uitsluitend over de laatste zeven bladzijden van het 45 pagina's tellende document.⁵⁹ De eerste twee gedeelten, die een theologisch fundament legden voor de relatie godsdienst en maatschappelijk leven en de belangrijke taak van de katholieken op sociaal terrein beschreven, kregen nauwelijks aandacht.

⁵⁹ W. Goddijn, Kwart eeuw bisschoppelijk mandement. Tijd-dossier, in: *weekblad De Tijd*, jrg 5, 20 april 1979, pag. 27-42.

Het heeft geen nut na veertig jaar te pogen de discussie te herleiden tot de theologische beginselen, die in het mandement lagen vervat. Wel is het nodig summier de intentie van het mandement in herinnering te roepen. De bisschoppen baseerden zich op de spreuk uit het boek der Openbaring "Zie ik maak alles nieuw"⁶⁰ en trokken daaruit de conclusie dat Christus ook in het openbare leven Verlosser en Koning was.⁶¹ Wel bestreken Kerk en Staat een eigen gebied. Kerkelijk en wereldlijk terrein mochten niet vereenzelvigd worden, want allen moesten "de keizer geven wat de keizer toekwam en God wat God toekwam".⁶² Beide levensgebieden waren echter niet te scheiden. Bij alle onderscheid tussen Kerk en burgerlijke maatschappij bleef het *leven één* en mocht dat leven – ook het openbare – niet worden losgemaakt van God en godsdienst.⁶³ Trait d'Union tussen Kerk en burgerlijke samenleving vormden naar het oordeel van de bisschoppen de sociale organisaties, en wel in het bijzonder de "organisaties van arbeiders, landbouwers, technici, werkgevers, studerende en dergelijke, bestaande uit mannen en vrouwen, die leven in dezelfde culturele omstandigheden en als het ware door de natuur zelf in homogene groeperingen samengebracht. [...] Volgens onze mening zijn deze organisaties van groot belang, zowel om de ordening van de maatschappij tot stand te brengen, welke wij bedoelden in Quadragesimo Anno, alsook om het koningschap van Christus op alle gebieden van cultuur en arbeid te verbreiden", zo citeerden de bisschoppen paus Pius XI.⁶⁴

Wat bewoog de bisschoppen zich zo nadrukkelijk uit te laten over de relatie Kerk en Staat en daarbij de standsorganisaties zo nauw te betrekken? Omstreeks 1950 werd velen duidelijk dat het katholicisme aan identiteit verloor. Steeds vaker werd de vraag gesteld of de katholieke sociale organisaties nog noodzakelijk waren.⁶⁵ Niet iedereen twijfelde. Niet zonder eigen belangen op het oog te hebben, schreef de politiek leider van de K.V.P., Prof. Mr C.P.M. Romme, kort vóór de Kamerverkiezingen van 1952 in De Volkskrant: "Niemand onzer twijfelt in zijn hart erover, dat de rechtvaardige belangen van het gezinsleven het niet kunnen stellen zonder onze politieke eenheid; dat het recht op het

⁶⁰ Apoc. 21, 5.

⁶¹ *Bisschoppelijk mandement*, z.pl. 1954, pag. 4.

⁶² Mattheus 22, 21.

⁶³ *Bisschoppelijk mandement*, z.pl. 1954, pag. 5.

⁶⁴ *Bisschoppelijk mandement*, z.pl. 1954, pag. 17, naar de Encycliek Divini Redemptoris van Pius XI, nr 68.

⁶⁵ A.F. Manning, Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, jrg 13, 1971, pag. 250.

terrein van het onderwijs die eenheid zonder meer nodig heeft; dat onze elementaire plicht tegenover de politiek, welke gevoerd moet worden op zedelijk terrein in engere zin, ons deze eenheid voorschrijft; dat ons aanzien en prestige in het Nederlandse volk ineen zouden schrompelen, onze emancipatie een jammerlijke knak zou krijgen – het is onaangenaam, maar het is niet anders –, wanneer wij onze enige werkelijke macht in het burgerlijk leven, onze eenheidsmacht overboord zouden zetten”.⁶⁶ A.H. Bredero verweet Romme met deze passage een “*Re-rum Fanfarum*” te hebben geschreven.⁶⁷

Het gros van de auteurs over de rol van de katholieke in het maatschappelijk leven schreef genuanceerder en beperkte zich niet tot het herhalen van de lokroep van Schaepman uit 1878. Cassianus Hentzen verwees bij zijn afscheid als adviseur van de landelijke katholieke werkgeversorganisatie in 1953 de organisatiebeginselen, door de bisschoppen geformuleerd in 1916, 1918, 1920 en 1934, naar de prullenmand. Vooral het opdelen van de samenleving in hogere, middelbare en lagere culturen door het propagieren van de standsorganisaties vond hij een verwerpelijk sociologisch denksel. Hij meende dat de ordening van de samenleving, bepleit in *Quadragesimo Anno*, het best kon worden gerealiseerd via de botsing van belangen tussen een veelheid van vakgebonden organisaties.⁶⁸

In het nut van het omkeren van sedert 1916 gehanteerde uitgangspunten geloofden slechts weinigen. Sommigen legden het accent op de vermaatschappelijking van de samenleving en bepleitten prioriteit voor vraagstukken van sociale aard boven economische vraagstukken. Zij betwijfelden of een harmonieuze samenleving mogelijk was, tenzij de belangen van persoon en gemeenschap door de politiek werden afgewogen. Zij zagen niet hoe sociale organisaties hier regelend konden optreden. Die zouden immers het groepsdoel steeds boven het individueel belang stellen.⁶⁹ Anderen opteerden voor een zeer open katholicisme. In politieke kringen werd die discussie het heftigst gevoerd. Vooraanstaande katholieken, die tijdens de oorlogsjaren deel hadden uitgemaakt van de Christofoor-beweging, meenden al in 1946 dat de katholieke emancipatie was voltooid, zodat het tijd werd dat de katholieken uit hun isolement traden en in het nationale belang hun bijdrage aan de

⁶⁶ C.P.M. Romme, Onze politieke eenheid, in: *De Volkskrant*, 12 april 1952.

⁶⁷ A.H. Bredero, Geschiedenis zonder visie en een visie zonder geschiedenis, in: *Het Gemeenbest*, 1952, pag. 281.

⁶⁸ Cassianus Hentzen O.F.M., Ten Afscheid, in: *De Katholieke Werkgever*, 30.04.1953, pag. 167-170.

⁶⁹ A.H. Bredero, o.c., pag. 282-286.

nieuwe samenleving leverden. De door hen gewenste doorbraak had evenwel grenzen. De katholieke pers en de katholieke arbeidersbeweging dienden als katholieke pressiegroepen te blijven voortbestaan, zij het op partijpolitiek niveau onafhankelijk.⁷⁰ In K.V.P.-kringen werd in 1952 een onderzoek naar de sociale en politieke eenheid onder katholieken wenselijk geacht. Nadat pater Stokman op de Maliebaan had vernomen dat de bisschoppen meer dan ooit overtuigd waren van de noodzaak van katholieke staatkundige eenheid, probeerde de partijleiding het Katholiek Bureau voor Maatschappelijk en Cultureel Overleg (K.B.M.C.O.) voor haar karretje te spannen. Toen in het najaar van 1952 evenwel bleek dat het ook op dit punt nogal verscheurde Katholiek Bureau de uitkomst van het onderzoek niet vooraf wilde vastleggen, werd besloten het Centrum voor Staatkundige Vorming in te schakelen.⁷¹ Eind 1953 verscheen het rapport "Staatkundige eenheid onder katholieke Nederlanders".⁷²

In de hele discussie was ongetwijfeld ook de bijdrage van belang van een groep priesters, waartoe onder anderen C. Kolfschoten, H. Fortmann, P. Schoonenberg, H. Weterman en J. Willebrands behoorden. Zij stonden een open katholicisme voor. Geïnspireerd door een in het Nederlands vertaalde vastenbrief van kardinaal Suhard, de aartsbisschop van Parijs, uit 1947, bepleitten zij een doorbreking van het isolement en een permanent en overal aanwezig zijn van de katholieken in de wereld.⁷³ Het begon de bisschoppen duidelijk te worden dat zij in deze verwarrende toestand een uitspraak moesten doen over de plaats van de katholieken in de samenleving. Het liefst hadden zij hun geluid laten horen bij gelegenheid van de herdenking van Honderd Jaar Kromstaf in 1953. De daarvoor nodige eenheid was er niet. Mgr Alfrink, de aartsbisschop-coadjutor die vanwege de ernstige ziekte van kardinaal De Jong het aartsbisdom feitelijk bestuurde, liet blijken de politieke eenheid van de katholieken afstandelijk te willen benaderen. Hij meende dat de bisschoppen niet meer moesten doen dan richtinggevende aanwijzingen geven. De verantwoordelijkheid daarnaar te handelen moesten zij de geloofsgemeenschap laten. Kardinaal De Jong huldigde een andere op-

⁷⁰ F. d'Haens, *De Katholieke Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid en de politieke doorbraak*, in: *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum*, 1974, pag. 61-64.

⁷¹ J. Bosmans, *Het eenheidsgesprek tussen K.V.P., K.N.G. en K.N.P., 1952-1956*, in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, jrg 25, 1983, pag. 49-52.

⁷² D'Haens, o.c., pag. 74.

⁷³ Manning, o.c., pag. 252.

vatting. Vanaf zijn ziekbed riep hij de Nederlandse katholieken op "één te blijven [...] om positief een christelijke maatschappij in Nederland op te bouwen". Geconfronteerd met dit spanningsveld neigde Alfrink er in die tijd toe zich heel nadrukkelijk te bemoeien met het eenheidsproces door precieze richtlijnen te geven.⁷⁴

Min of meer in verwarring door alle tegenstellingen slaagden de bisschoppen er niet in vóór 1953 een concept voor een herderlijke brief over de positie van de katholieken in de Nederlandse samenleving op tafel te krijgen. Wel raakten zij al discussiërend onder de indruk van de perfecte samenwerking tussen de Limburgse sociale organisaties, die klaarblijkelijk leidde tot een niet onbelangrijke invloed op het maatschappelijk leven. Zij besloten de Roermondse coadjutor Mgr H. Hanssen en de vicaris-generaal van het diocees, Mgr F. Feron, op te dragen samen met Dr A. Ariëns een concept op te stellen.

Hanssen en Feron waren niet ten onrechte trots op de samenwerking in Limburg. Zij waren echter tevens bezorgd over de tekenen van desintegratie die de veelbelovende ontwikkelingen dreigden te blokkeren.⁷⁵ Wat was er aan de hand?

Kort na de oorlog hadden de zes standsorganisaties, de K.A.B., de L.L.T.B., de L.K.W.V., de K.L.M.B., Adelbert en de Werknemende Middenstand in het diocees Roermond hun oude samenwerking hersteld. Zij traden opnieuw op als Diocesane Commissie van Samenwerking. Deze commissie fungeerde omstreeks 1950 letterlijk als het provinciaal welzijnsbestuur van Limburg. Er is op welzijnsterrein ternauwernood een thema denkbaar dat aan hun aandacht ontsnapte. Men bemoeide zich met de fabrieksarbeid van de gehuwde vrouw, het bibliotheekwerk, de seksuele voorlichting, de oprichting van volkshogescholen, levensscholen, het nijverheidsonderwijs, sociaal-charitatieve centra, de drankbestrijding, de werving van vrijwilligers voor de Bescherming Bevolking, de geestelijke volksgezondheid, de begeleiding van emigranten, de instelling van jeugdraden, het bejaardenwerk enzovoort. Alleen al in de jaren 1952-1954 kwam een veertigtal thema's aan de orde.⁷⁶

Deze bemoeienissen waren allerm minst negatief. Een eindeloze stroom voorzieningen werd krachtig gestimuleerd en vaak ook nog onder

⁷⁴ Bosmans, o.c., pag. 54 en 72.

⁷⁵ Manning, o.c., pag. 253-254.

⁷⁶ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8 en 9, notulen van de vergaderingen gehouden tussen 01.01.1952 en 31.12.1954; *Ibidem*, 37 en 112, bijlagen bij de vergaderingen van de commissie, 1947-1955.

steund met financiële bijdragen. Op een of andere manier kwam steeds de standsgedachte in die initiatieven terug. Begin 1952 begon de Commissie van Samenwerking zich evenwel ernstig zorgen te maken over de volstrekt andere vorm van verkokering die in het maatschappelijk en cultureel werk gestalte begon te krijgen. Tussen de beide wereldoorlogen en in de eerste na-oorlogse jaren hadden diverse standsorganisaties, zoals de L.L.T.B., de K.A.B. en de K.L.M.B., zich intensief beziggehouden met het opzetten van activiteiten en in vele gevallen zelfs specifieke organisaties voor jongeren, vrouwen en bejaarden uit hun sector. Zo functioneerde er een Jonge Middenstand, een organisatie voor platelandsvrouwen en spande de arbeidersbeweging zich in iets te doen voor bejaarde arbeiders, om slechts enkele voorbeelden te noemen.

Het tot stand komen van instellingen voor alle maatschappelijke lagen, die provinciaal in plaats van diocesaan werkten ter behartiging van de belangen van jongeren, vrouwen en ouderen, deed de commissie vrezen dat de taak van de standsorganisaties op maatschappelijk en sociaal-cultureel terrein zou worden uitgehouden.⁷⁷ In bijzondere gevallen, zoals bij de oprichting van het Provinciaal Opbouworgaan (P.O.L.), de Katholieke Limburgse Emigratie Stichting en de oprichting van volkshogescholen, die het vormingswerk goeddeels overnamen, werd het probleem van functieverlies nog sterker gevoeld. Vaak zocht de Diocesane Commissie van Samenwerking een oplossing door een aantal bestuurszetels in de nieuwe organisaties te claimen en als tegenprestatie flink bij te dragen in de financiële tekorten van de instelling. In enkele gevallen streefde de commissie naar een beperking van de doelstellingen van de boreling. Zo mocht het opbouworgaan alleen blijven bestaan om de contacten met niet-katholieken en de overheid te verzorgen. Het P.O.L. mocht geen uitvoerend werk doen. Als er werk aan de winkel was, moest het P.O.L. het overdragen aan de standsorganisaties. Nauwgezet diende het P.O.L. te waken tegen vergaande bemoeienissen van de overheid met het maatschappelijk werk.⁷⁸

De leiding van het diocees verzette zich spoedig tegen dit streven naar exclusiviteit van de standsorganisaties op maatschappelijk terrein. Bij de bespreking van de statuten van de Katholieke Limburgse Emigratie

⁷⁷ Voorbeelden daarvan worden aangetroffen in de notulen van de Diocesane Commissie van Samenwerking van 11 februari 1952, 8 maart 1952 en 5 april 1952. Cfr. Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen.

⁷⁸ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van de vergadering van 12 januari 1952.

Stichting (K.L.E.S.) liet coadjutor Hanssen weten dat hij er zich van bewust was dat de standsorganisaties de ruggegraat vormden van dit werk. Hij zou graag zien dat het zo bleef, maar achtte het wel gewenst dat werd nagegaan in hoeverre ook andere richtingen bij de K.L.E.S. konden worden betrokken. Het bisdom zou node zien dat de Diocesane Commissie zich in deze aan exclusivisme bezondigde.⁷⁹ Daarmee werd de Diocesane Commissie haar belangrijkste wapen uit handen geslagen. Hoe moest de katholiciteit van het maatschappelijk en sociaal-cultureel werk worden bewaakt? Hoe kon de eenheid van de katholieken worden bewaard? Zou het nog mogelijk zijn een overheersende rol van de overheid te voorkomen?

Steeds vaker rezen dergelijke problemen. In juli 1952 constateerde de commissie dat een propagandist van de landelijke organisatie van volkshogescholen overal rondbazuinde dat interconfessionaliteit wezenlijk was voor het volkshogeschoolwerk. Geerlingshof dacht daar weliswaar anders over, maar diende de landelijke federatie wel te vragen haar medewerkers beter te instrueren.

Veel ernstiger waren de problemen rond de eenheid. Zij werden actueel als gevolg van de verkiezingsuitslag van 1952. Naar aanleiding daarvan vroeg voorzitter Karel Roncken de Diocesane Commissie of er niet iets moest worden gedaan tot behoud van de samenwerking in het Limburgse sociale leven en voor de eenheid van opvatting ten aanzien van allerlei problemen. Voor hem betekende dit dat de standsorganisaties meer greep moesten proberen te krijgen op de meningsvorming binnen de K.V.P. Het ongenoegen dat in brede kringen leefde over de steun die de K.V.P. gaf aan nivelleringsgedachten en over haar opschuiven in socialistische richting diende niet te worden geventileerd in polemieken in de kranten, maar door leidende figuren in de standsorganisaties te worden aangegrepen om hun invloed binnen de partij uit te oefenen.⁸⁰ Colsen stemde met die gedachte in. Hij definieerde het uitgangspunt: "In de katholieke maatschappijstructuur moeten wij ons ervan bewust zijn, dat het belang van het geheel samenvalt met dat van de delen". Dus concludeerde voorzitter Roncken: "Als de politieke eenheid nog waarde heeft – en wie zal dit willen ontkennen – is het noodzakelijk dat de standsorganisaties hecht samenwerken ... en hun invloed uitoefenen op

⁷⁹ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van de vergadering van 12 februari 1952.

⁸⁰ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 04.09.1952. De commissie werd voorgezeten door de hoofdaalmoezenier van sociale werken, K. Roncken.

politiek terrein".⁸¹ Daar moest maar eens een brief over uitgaan. De Roermondse curie steunde deze gedachte niet in al zijn consequenties. De standsorganisaties moesten geen kandidaten gaan stellen en het heft in handen proberen te nemen. Hun onderlinge samenwerking was voortreffelijk en zeer prijzenswaardig: "Het evenwicht van de gerechtigheid gedreven door de liefde, zal als vrucht de vrede schenken, ook tussen de standsorganisaties onderling", was de wat cryptische conclusie van Mgr Hanssen.⁸² Daar moest het bij blijven. L.L.T.B.-voorzitter Mertens trok daaruit de conclusie dat de politieke bemoeienissen niet verder konden gaan dan handhaving van het oude vertrouwde Limburgse model. Dit hield in dat de standsorganisaties waren vertegenwoordigd in het kringbestuur van de K.V.P., zodat deze partij voeling had met de praktijk van het sociale leven.⁸³ Van de voorgenomen brief over de eenheid van de katholieken op sociaal en politiek terrein kwam niets.

Onmiddellijk daarna rees een nieuw probleem. De publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie legde de verantwoordelijkheid voor een harmonische sociale samenwerking bij de bedrijfstakken. Niet de standsorganisaties moesten daar leiding aan geven, betoogde Cassianus Hentzen, maar de vakgebonden organisaties van werkgevers en werknemers.⁸⁴ De beoogde sociale structuur dreigde geheel uiteen te vallen. Onmiddellijk kwam men in het geweer. Deskundigen werden samengeroepen. Pater Gerards en pater Dieteren kregen opdracht binnen zes weken een brochure te schrijven over de taak van stands- en vakorganisaties in de huidige tijd. Dieteren werd niet bereikt. Dus verscheen begin september 1953 een brochure van Gerards waarin hij het Limburgse standpunt voor de zoveelste keer uiteenzette. Sedert 1905 was steeds op hetzelfde aambeeld getamboureed: op maatschappelijk terrein lag de verantwoordelijkheid bij de standsorganisaties; op economisch terrein dienden zich de vakorganisaties te weren.⁸⁵ Sedert 1916 was er niets veranderd. Het gezag van aartsbisschop Alfrink werd ingeroepen om dit

⁸¹ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 10.10.1952.

⁸² Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 14.11.1952.

⁸³ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 02.03.1953.

⁸⁴ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 20.07.1953.

⁸⁵ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 05.09.1953; A. Gerards, *Stands- en vakorganisaties in de tegenwoordige tijd*, Heerlen 1953.

standpunt te onderstrepen. Hij had tegen de Utrechtse K.A.B. gezegd: "De diocesane bond heeft qua standsorganisatie zijn bestaansrecht en bestaansnut bewezen, zodat er geen aanleiding is om aan veranderingen te gaan denken".⁸⁶

In dezelfde vergadering waarin deze discussie met aartsbisschoppelijk gezag werd beslecht, kwam meteen weer een veel klemmender probleem aan de orde. De Rijksoverheid, in het bijzonder de Ministeries van Sociale Zaken en Maatschappelijk Werk, wilde de sociale vernieuwing naar zich toe trekken. Op het terrein van de volksgezondheid bijvoorbeeld wilde de Rijksoverheid geen vinger in de pap, maar in de pap zwemmen, zoals de voorzitter van de Middenstandsorganisatie, Koops, het uitdrukte. Soms was vergaande overheidsinvloed niet te vermijden: de gezinszorg was niet te financieren, omdat alleen gezinnen die echt hulp nodig hadden, bijdroegen aan het gezinszorgfonds. Men werd afhankelijk van Rijksbijdragen met als gevolg dat de overheid de zaak overnam.⁸⁷ Een ministerieel plan om een onderzoek te entameren hoe men de sociale structuur in het economisch ontwikkelingsgebied Noord-Limburg moest hervormen, deed de deur helemaal dicht. Nu kwam vooral de L.L.T.B. in het geweer. Zij vreesde dat de landbouwvoorlichtingsdienst zich niet langer zou beperken tot technische en economisch-landbouwkundige hulp, maar dat zij de hele mens in zijn bemoeienis wilde betrekken.⁸⁸ Al was Noord-Limburg ook een economisch noodgebied, daarom was het nog geen maatschappelijk en cultureel achterstandsgebied.⁸⁹ Men wendde alle invloed aan om het welzijnsonderzoek in Noord-Limburg binnen de eigen invloedssfeer te brengen.

Precies op het moment dat coadjutor Hanssen samen met Feron en Ariëns opdracht kreeg een mandement over de positie van de katholieke in het openbare leven van deze tijd te schrijven, dreigde het katholiek welzijnsbestuur van Limburg de grond onder de voeten te verliezen. De Diocesane Commissie van Samenwerking, met wier prachtige harmonie de bisschop nog kort geleden zijn ingenomenheid had betuigd,⁹⁰

⁸⁶ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 17.10.1953.

⁸⁷ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 20.02.1953.

⁸⁸ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 17.10.1953.

⁸⁹ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 20.01.1954.

⁹⁰ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 8, notulen van 14.11.1952.

werd met allerlei problemen geconfronteerd. Hanssen was daar voortreffelijk van op de hoogte. Hij ontving sinds lang ondershands van de secretaris de notulen.⁹¹ Hij las ze kennelijk nauwgezet. Soms nam hij zinsneden uit de notulen bijna letterlijk in het concept voor het mandement over, zoals de openingszin uit het eerste hoofddeel, die kennelijk de toets der kritiek niet kon doorstaan en door de bisschoppen uit het concept werd gelicht. Zij luidde: “De christelijke levensbeschouwing, beminde gelovigen, is totalitair. Wij moeten God dienen uit *heel* ons hart en met *al* onze krachten”. De coadjutor, die waarschijnlijk het grootste deel van de tekst zelf schreef – het concept in ieder geval pas aan Dr Ariëns liet lezen, nadat het aan de bisschoppen was aangeboden⁹² –, hield in de voorbereidingstijd voortdurend contact met enkele leden van de Diocesane Commissie van Samenwerking.

Geruime tijd spraken Roncken, Bemelmans en Speth elke zaterdag met Mgr Hanssen over maatschappelijke kwesties, overigens zonder dat de gesprekspartners duidelijk was dat het om de voorbereiding van een mandement ging.⁹³ Het wederzijds vertrouwen was groot. Nadat het concept aan de bisschoppenconferentie was voorgelegd, werd Roncken op pad gestuurd om samen met Mgr W.M.J. Koenraadt bij Magister Stokman en andere deskundigen commentaren te verzamelen en daarop toelichtingen te vragen.⁹⁴ Roncken beschikte ook zelf over een concept, leverde er commentaar op, maar vond er tegelijk heel wat gedachten in terug, die hijzelf kort tevoren in redevoeringen had geventileerd.⁹⁵

Het mandement was niettemin geen blauwdruk van de Limburgse samenwerking van de standsorganisaties of van het Limburgs model van welzijnsbestuur. Veeleer was het een antwoord op vragen waarmee de Diocesane Commissie van Samenwerking worstelde. Na het verschijnen was de commissie niet bepaald enthousiast over het resultaat. Het Katholiek Bureau voor Maatschappelijk en Cultureel Overleg, de landelijke koepel van de standsorganisaties, stelde voor gezamenlijk zijn vreugde uit te spreken over het verschijnen van het mandement. Daar

⁹¹ Mededeling van de heer L. Speth, secretaris van de Diocesane Commissie van Samenwerking tot mei 1953.

⁹² Manning, o.c., pag. 255.

⁹³ Mededeling L. Speth.

⁹⁴ Sociaal Historisch Centrum, EAN 641, Archief Roncken, 69, Stukken betreffende het mandement van de bisschoppen, 1954.

⁹⁵ Cfr. de rede van Roncken, gehouden voor de Katholieke Limburgse Middenstandsbond te Venlo op 29.04.1953, in Sociaal Historisch Centrum, Archief Roncken, 115.

ging men niet op in. Integendeel, Colsen waarschuwde tegen de door het mandement gepropageerde verzuiling. Zij zou er toe leiden dat in gemengde provincies de katholieken buiten spel werden gezet. Mertens onderschreef deze uitspraak. Hij meende dat de verzuiling juist de deur voor het humanisme open zette.⁹⁶ Wel was de commissie bereid zich loyaal op te stellen. Voorstellen van de K.A.B. om plannen van actie op te stellen en diverse verzoeken om de consequenties van het mandement nader te bestuderen, werden overgenomen.

De derde casus, die wij presenteerden, maakte duidelijk dat de sociale actie in Limburg, gericht op maatschappelijk en sociaal-cultureel werk, veel indruk had gemaakt. De hier gevolgde werkwijze lag mede aan de basis van het mandement. Essentieel is dat we hier niet hebben te maken met een vorm van public relations voor de eigen werkwijze, maar veel meer met een antwoord op de nieuwe vormen van verkokering, die het gevolg waren van de toenemende staatsbemoediging met het maatschappelijk leven, waardoor continuïteit en richting van de sociale actie werden aangetast. Om het te zeggen met de woorden van Romme op de Sociale Studieweek te Rolduc, in augustus 1954 uitgesproken: Het gevaar werd onderkend dat "de scheiding van Kerk en Staat zou uitlopen op een scheiding tussen de Kerk en de katholieke burgers van de Staat".⁹⁷ Daaruit spreekt een sterk groeiende bezorgdheid omtrent de mogelijkheden het subsidiariteitsbeginsel verder in de praktijk te brengen. De omstandigheden leken de Diocesane Commissie te dwingen tot een alles of niets keuze. Daarbij speelde overigens een rol, dat zichzelf na de oorlog teveel had gewild.

Conclusie

Drie voorbeelden werden uitgekozen om enkele fundamentele aspecten van de geschiedenis van de katholieke sociale actie in Limburg sedert het verschijnen van *Rerum Novarum* in 1891 ten tonele te voeren. Aan deze voorbeelden kan een zekere mate van willekeur niet worden ontkend. Min of meer toevallig bleken zij toegesneden op elk van de drie hoofdtaken, genoemd in de encycliek. Zij handelden achtereenvolgens

⁹⁶ Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 9, notulen 12.06.1954.

⁹⁷ *De Zuid-Limburger*, 04.08.1954, Knipsel bewaard in Sociaal Historisch Centrum, Archief Diocesane Commissie van Samenwerking, 112, Stukken betreffende de verschijning van het mandement in 1954.

over de noodzaak tot organisatie, over de specifieke taak van de Kerk en over de verhouding tussen Kerk en Staat door de vraag aan de orde te stellen, wie nu eigenlijk het voortouw moest nemen bij de hervorming van de samenleving in sociaal opzicht: de sociale organisaties, de kerkelijke overheid of het burgerlijk bestuur.

Het onderzoek dat werd uitgevoerd, maakte eens te meer duidelijk dat het katholieke sociale denken op de allereerste plaats een debat is geweest, een debat over waarden en normen met betrekking tot de inrichting van de samenleving,⁹⁸ een debat ook zonder einde. De leiding van de Kerk vervulde in dit debat een sturende functie, maar in de historische werkelijkheid is het katholieke sociale denken nooit een zuiver leerambtelijk denken geweest. Het kon en mocht dat ook niet zijn. Elke fout, elke teleurstelling, elke mislukking zou dan Christus zelf worden verweten.⁹⁹ De ontwikkelingen in het katholieke sociale denken kwamen tot stand in een wisselwerking tussen kerkelijke leiding, kerkelijke basis – in dit geval gevormd door de katholieke organisaties – en de sociaal-economische realiteit van het moment. Met dit laatste element wil ik de overigens voortreffelijk geformuleerde uitgangspunten uit de voordracht van R.J.J. Jeurissen uit 1990 aanvullen.¹⁰⁰ Naast elkaar functioneerden theologische opvattingen omtrent het mensbeeld, rechtvaardigheid, solidariteit en subsidiariteit én de maatschappelijke omstandigheden die dwongen tot een specifieke inkleuring van de sociale actie.

De discussie over de theologische uitgangspunten is tamelijk algemeen gevoerd. De onenigheid over de rol van vak- en standsorganisaties, die leidde tot het ontstaan van een Leidse en een Limburgse school, waarbij de één de economische aspecten van het sociale probleem naar de voorgrond haalde en de ander het accent legde op de maatschappelijke en sociaal-culturele noden, is een nationaal debat geweest dat veel gemeen had met discussies, gevoerd in Zwitserland, Duitsland, Frankrijk, België en Engeland. In al deze debatten speelde naast organisatorische uitgangspunten en persoonlijke inzichten omtrent de meest gewenste oplossing voor de sociale problemen ook steeds de positie van de Kerk ten opzichte van de Staat een rol.¹⁰¹

Heel anders was het gesteld met de mogelijkheden tot implementatie

⁹⁸ R.J.J. Jeurissen, *Katholiek sociaal denken: tussen ethiek en eigenbelang*, Voordracht Conventsconferentie d.d. 30.08.1990, z.pl. z.j.

⁹⁹ Van Gennip, o.c.

¹⁰⁰ Jeurissen, o.c., pag. 1.

¹⁰¹ Zie vooral Aubert, o.c., pag. 173-182.

van deze uitgangspunten. Daarin voeren regionale maatschappelijke en economische situaties de boventoon. Limburg verwierf zijn eigen plaats vermoedelijk door een heel bijzondere omstandigheid. In de tweede helft van de 19de eeuw ontwikkelde zich in deze provincie een emancipatiestreven dat veelkoppig was. Economisch had de provincie een flinke achterstand opgelopen, die moest worden ingehaald; in cultureel opzicht voelde men zich verwaarloosd. Het leek wel of alleen allochtonen in aanmerking kwamen voor de betere posities. Eindelijk wilde men wel eens wat waardering voor de eigen Limburgse inbreng zien.¹⁰² Dan was er de positie van de katholieke Kerk. Een religieus reveil werd dringend verlangd. In de Franse tijd was de rol van de pastoor teruggedrongen tot die van de bedienaar van de sacramenten en de voorganger bij de liturgievieringen. Geleidelijk probeerde hij zich daaraan te ontworstelen, uit de sacristie te ontsnappen en opnieuw een rol te spelen in het maatschappelijk leven.¹⁰³ Tenslotte waren er de sociale vraagstukken. De positie van boeren, arbeiders en middenstanders schreeuwde om verbetering.

Het viervoudig emancipatiestreven in Limburg dwong tot extra inspanningen op het terrein van welzijn en sociaal-cultureel werk. In dat opzicht vonden de standsorganisaties hier een gespreid bed. Specifieke sociaal-economische problemen versterkten hun positie. Het ontbreken van een gesloten arbeidsmarkt verhinderde tot 1914 een geïntegreerde aanpak en een afstemming met de opvattingen die op landelijk niveau leefden. Dat probleem speelde elk moment, zo ook in 1905. Onmiddellijk nadat een vertegenwoordiger van de Katholieke Sociale Actie had opgeroepen nu eindelijk ook in Limburg eens de richtlijnen van de Nederlandse bisschoppen te volgen, ontstond heftige commotie.¹⁰⁴ Totaal anders werd de toestand na augustus 1914, toen van de ene dag op de andere de grenzen met Duitsland en België dicht gingen. Op zichzelf aangewezen, diende Limburg zich te concentreren op behoud en versterking van de werkgelegenheid in eigen omgeving. De afzetproblemen, die het gevolg waren van de relatieve stijging van de waarde van de gulden ten opzichte van de Duitse mark en de Belgische frank, leverden tussen 1918 en 1925 al heel wat problemen op. In de jaren dertig werden deze moeilijkheden verergerd door een hevige wereldomspannende

¹⁰² J. Goltstein, Het ontstaan van het Limburgs chauvinisme in Sittard, in: *S.S.E.G.L.*, dl XXXI, 1986, pag. 1-77.

¹⁰³ Jansen, *Onderweg naar een nieuwe samenleving*, o.c., pag. 5-6.

¹⁰⁴ Dieteren, o.c., pag. 78-79.

economische crisis. Indachtig dat het om het welzijn van Limburg ging, dat in hoge mate bepalend was voor de kansen van de eigen sociale laag, zocht men gezamenlijk naar een oplossing die op de allereerste plaats het voortbestaan van de economische bedrijvigheid ten doel had. De groeiende samenwerking die in 1923 gestalte kreeg door de heroprichting van de diocesane Katholieke Sociale Actie beoogde het eigen karakter van de provincie en de ontplooiingskansen van elk der sociale groepen te verdedigen. Het systeem leidde tot een vorm van maatschappelijke verkokering volgens een indeling naar beroepscategorieën, zij het niet helemaal consequent, want in de dienstensector opereerden drie organisaties, de Middenstandsbond, Adelbert en de Werknemende Middenstand. De rol van de overheid werd zeer beperkt gehouden: de Staat mocht subsidiair optreden, dat wil zeggen zodra de organisaties er niet meer uitkwamen, en dat was eigenlijk nooit. Toen in de jaren vijftig eindelijk ook van Rijkswegewerk werd gemaakt van het welzijn, initieerden de ministeries een heel andere vorm van verkokering, nu langs functionele en categorale scheidslijnen. Dadelijk bleek dat de Kerk en de wereldlijke macht heel verschillend dachten over de mens en zijn geluk. De bijdrage van de initiërende organisaties werd sterk teruggedrongen. Zij speelden voortaan een ondergeschikte rol. Het emancipatorisch karakter van de sociale vernieuwing ging verloren. Van assimilatie was ternauwernood sprake. Veeleer hebben we te doen met een vorm van enculturatie: het opdringen van een uniform leefklimaat.

Heel bondig samengevat zou ik willen suggereren dat de sociale leer van de Kerk in hoge mate het statisch element in de regionale Katholieke Sociale Actie vertegenwoordigde. Zowel in *Rerum Novarum* als in de voordracht van Jeurissen uit 1990 zijn christelijk mensbeeld, rechtvaardigheid, solidariteit en subsidiariteit de sleutelwoorden. De dynamiek in de op toenemend welzijn gerichte actie is vooral aan de sociaal-economische omstandigheden te danken geweest. Die dwongen de katholieke sociale organisaties tot een hoge mate van flexibiliteit; tegelijk schiepen zij de mogelijkheid daadwerkelijk bij te dragen aan het welzijn. Het is begrijpelijk dat de pioniers van de katholieke sociale beweging daar lang trots op waren, maar het neemt niet weg dat het de hoogste tijd wordt nieuwe wegen in te slaan, aangepast aan de thans bestaande sociaal-economische omstandigheden.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Op 3 november 1989 wees ook de bisschop van Roermond, Dr J.M. Gijzen, in een rede, getiteld "De sociale zorg, een altijd nieuwe opgave van de Kerk", hierop.

JAARVERSLAG 1990

SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

INLEIDING

Op 12 juni 1990 stemde het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum in met een liëringsovereenkomst tussen de Rijksuniversiteit Limburg en het Sociaal Historisch Centrum. Diezelfde dag werd de overeenkomst ondertekend. Formeel ging zij op 1 januari 1990 in. Daarmee kwam formeel een einde aan de rechtstreekse subsidiëring van het Sociaal Historisch Centrum door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen. De Rijksuniversiteit nam – overigens met middelen specifiek voor dit doel door Onderwijs en Wetenschappen beschikbaar gesteld – de taak van de minister over.

Al sedert het begin van de jaren tachtig heeft de Minister van Onderwijs en Wetenschappen gestreefd naar het verbeteren van de samenhang in het wetenschappelijk onderzoek in Nederland. Op onderzoek is volgens de Minister nooit bezuinigd. Wel is consequent gestreefd naar het vergroten en verbeteren van de resultaten van het onderzoek. Tevens werd de gelegenheid aangegrepen te geraken tot een meer afstandelijk departementaal bestuur en het verminderen van de kosten van toezicht en leidinggeven. In dit kader werd aan de onderzoeksinstituten de keuze gelaten tussen integratie in een van de grote wetenschapsorganisaties of liëring aan een universiteit. De participanten aan de gesprekken over de meest wenselijke toekomstige positie van het Sociaal Historisch Centrum, het departement van Onderwijs en Wetenschappen, Gedeputeerde Staten van Limburg, het Gemeentebestuur van Maastricht, het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Limburg en ons bestuur waren het ersnel over eens dat liëring met behoud van bestuurlijke zelfstandigheid de meest wenselijke oplossing was voor het Sociaal Historisch Centrum. De concretisering van deze idee bleek wat minder eenvoudig. Er waren niet veel voorbeelden van overeenkomsten, waarin samenhang op onderzoeksterrein en bestuurlijke zelfstandigheid van twee instellingen werden geregeld. Allerlei technische problemen vroegen om een oplossing. Het Bestuur van het SHC is het College van Bestuur van de RL en zijn medewerkers dankbaar voor de creatieve wijze, waarop ook door hen werd meegedacht aan oplossingen voor deze vraagstukken.

In de overeenkomst werden de volgende uitgangspunten gehanteerd:

- Conform de wens van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen werd gestreefd naar versterking en verbetering van de samenhang van het wetenschapsbestel door overname van de subsidiërelatie met Onderwijs en Wetenschappen door een universitaire wetenschapsorganisatie.

- Ingrijpende en gecompliceerde structuurveranderingen werden vermeden.
- Er werd gekozen voor een samenwerkingsmodel – aangeduid met de term liëringsovereenkomst – dat beoogt voornamelijk de financiële relatie tussen RL en SHC te regelen zonder te raken aan de verhouding tussen SHC en de andere grote subsidiënten, het Provinciaal Bestuur van Limburg en de Gemeente Maastricht.
- De bestuurlijke en organisatorische zelfstandigheid van het SHC bleef onverlet. Ook aan de doelstellingen van het Sociaal Historisch Centrum werd niet getornd. Ook in de toekomst zal het instituut bronnenmateriaal verwerven, een archiefdepot onderhouden, een bibliotheek en een documentatiesysteem in stand houden, onderzoek verrichten, publicaties uitgeven en diensten en inlichtingen verstrekken aan derden.

De hiervoor samengevatte uitgangspunten leidden tot een overeenkomst, die zich als volgt laat verwoorden:

Het Sociaal Historisch Centrum, dat voorheen zijn plannen door de minister liet toetsen en bij hem verantwoording aflegde voor het gevoerde financiële en wetenschappelijke beleid, doet dat voortaan bij de Rijksuniversiteit Limburg. Het volgt uiteraard in de toekomst de regels en gebruiken, in zwang bij de nieuwe subsidiënt. Goeddeels vloeien die voort uit de Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs.

Het universiteitsbestuur heeft de toetsing van de plannen van het Sociaal Historisch Centrum volgens universitaire criteria opgedragen aan een College van Toezicht op de bijzondere leerstoel in de geschiedenis van de samenleving, bij Koninklijk Besluit in 1982 ingesteld door het Sociaal Historisch Centrum. Ditzelfde college zal elke vijf jaar ook bij de evaluatie van de door het Sociaal Historisch Centrum geleverde prestaties een belangrijke rol spelen.

In het verleden moest het Sociaal Historisch Centrum zich jaar na jaar sterk maken voor het behoud van zijn subsidies. Thans wordt zekerheid geboden voor een periode van een jaar of vijf, zes. Daardoor hoeft het Sociaal Historisch Centrum niet meer elk jaar een zo groot mogelijke productie voor te leggen; het instituut krijgt gelegenheid zich intensief bezig te houden met projecten van wat langere adem. Het Sociaal Historisch Centrum ziet de gelegenheid fundamentele en gecompliceerde vraagstukken aan te vatten als een grote stap voorwaarts.

Derhalve bood 1990 nieuwe perspectieven voor een toekomst die aansluit bij het verleden, nieuwe mogelijkheden opent en derhalve met vertrouwen tegemoet kan worden gezien.

Om de overgang zo vloeiend mogelijk te laten verlopen, werd het verslag 1989 al aangepast aan de wensen en behoeften van de Rijksuniversiteit Limburg. Die werkwijze wordt voortgezet.

ORGANISATIEVERSLAG

Bestuur

In 1990 hebben zich in het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum enkele wijzigingen voorgedaan. Oud-wethouder G. Peters, lid namens de VLG, legde zijn functie neer bij zijn aftreden als wethouder van Maastricht. Hij werd opgevolgd door de nieuwe wethouder van cultuur van die stad, Mr R.M.L.A. Leenders. Wegens voorgenomen functie-wisseling en vertrek uit de provincie verliet Drs J.H.M. Wieland het bestuur. De statutaire leeftijdsgrens dwong ons afscheid te nemen van M. Debats als bestuurslid. De heer Debats maakte 18 jaar lang deel uit van het bestuur. Geruime tijd vertegenwoordigde hij er als wethouder van cultuur van de gemeente Maastricht de Vereniging van Limburgse Gemeenten. Na zijn afscheid van het College van Burgemeester en Wethouders van Maastricht bleef hij op persoonlijke titel lid van het bestuur. Hij getuigde steeds van zijn grote belangstelling voor de regionale geschiedenis en het werk van het SHC. Zijn inbreng in de bestuursvergaderingen was van grote betekenis. Het bestuur betuigde bij zijn afscheid gaarne zijn erkentelijkheid.

Drs Wieland maakte ruim 11 jaar deel uit van het Dagelijks Bestuur. Lange tijd was hij vice-voorzitter van de stichting. Van de zeer vele en belangrijke diensten die hij de instelling verleende, dient in het bijzonder te worden genoemd zijn streven de relaties tussen de in Limburg gevestigde overheidsarchiefdiensten en de archiefafdeling van het Sociaal Historisch Centrum te versterken. Bij herhaling hebben zijn inspanningen geleid tot een voortreffelijke samenwerking van alle archiefinstellingen in Limburg bij de uitvoering van concrete projecten. Mede door zijn inzet en waakzaamheid kon de archieftaak van het SHC met toenevend succes worden uitgevoerd. Zijn onverwacht vertrek werd betreurd. De dank van het bestuur was er niet minder om. P.A. Booij te Stein, Dr L.L.M. Frederix te Munstergeleen en L.J.A. Heyenrath te Kerkrade traden tot het bestuur toe. Voor een nieuwe termijn van vijf jaar werden Drs J.C.A. Bastiaansen, Mr J.H.J. Daniëls en Drs J.W. Jansen herbenoemd. Zij aanvaardden hun herbenoeming als lid van het

Bestuur. Tot het Dagelijks Bestuur trad Ir A. Peters toe. Mr H.J.J.M. van der Bruggen aanvaardde het vice-voorzitterschap.

Het Bestuur vergaderde op 12 juni en 7 december 1990. Tijdens de eerste vergadering werd voornamelijk van gedachten gewisseld over de liëringsovereenkomst met de RL, een document dat hiervóór in de inleiding al uitvoerig werd beschreven. Het bestuur betuigde zijn instemming met deze overeenkomst en sprak zijn erkentelijkheid uit over de bereikte samenwerking. Voorts stelde het bestuur de begrotingen, de jaarstukken en de plannen voor de toekomst vast.

Het Dagelijks Bestuur kwam bijeen op 15 januari, 5 maart, 7 mei, 12 juni, 3 september, 8 oktober en 7 december. Het Dagelijks Bestuur hield zich behalve met de voorbereiding van de Algemene Bestuursvergadering in het eerste half jaar vooral bezig met de liëring met de Rijksuniversiteit. Daarnaast waren aan de orde personeelsaangelegenheden, de samenstelling van het Algemeen Bestuur, het contractonderzoek, het achterstallig groot onderhoud aan de in gebruik zijnde gebouwen, de wenselijke versterking van de afdeling onderzoek, het onderzoeksprogramma 1991, vormen van bibliothecaire samenwerking met het informatiseringsproject van de Hogescholen in Limburg IHOL, en de provinciale bibliotheek- en informatiecentrale SIBL, alsmede de voortgang van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.

Goede contacten werden onderhouden met Gedeputeerde Staten en vertegenwoordigers van de beide andere grote subsidiënten, de Rijksuniversiteit Limburg en de Gemeente Maastricht. De contacten tussen voorzitter, secretaris, penningmeester en directie waren frequent. Voor de samenstelling van het bestuur zij verwezen naar de lijst, die als bijlage bij dit verslag is opgenomen.

Bureau

In de samenstelling van het personeel, in dienst van de Stichting, heeft zich in 1990 een drietal wijzigingen voorgedaan. Mevrouw A.M.L. Wijnands-Van Someren nam na een ruim tienjarig dienstverband per 1 augustus 1990 afscheid om zich geheel te kunnen wijden aan haar gezin. Mevrouw Wijnands heeft zich vooral grote verdiensten verworven vanwege de manier waarop zij de externe dienstverlening organiseerde en verzorgde. Zij werd opgevolgd door mevrouw A.M.Th. Peeters. Van de beide AIO's, Mr F.J.M.G. Maenen en Drs H.P.M. Hillegers, werd afscheid genomen op 31 augustus 1990, omdat hun aanstellingstermijn

van vier jaar was verstreken. Beiden legden concepten van hun dissertaties voor. Vanwege de met hun ontslag gepaard gaande afvloeiingskosten was hun vervanging pas na de jaarwisseling mogelijk.

De Stichting Vrienden van het Sociaal Historisch Centrum bleek bereid op te treden als werkgeefster voor een zestal personen, waarvan drie tijdelijk waren aangesteld voor de uitvoering van de met de Rijksuniversiteit Limburg aangegane overeenkomst voor de ordening van de door haar overgenomen voormalige Jezuïetenbibliotheek. De overigen belastten zich met historisch onderzoek en de versnelde uitvoering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten.

Alle afdelingen kregen ondersteuning van vrijwilligers en medewerkers in het kader van de Wet Sociale Werkvoorziening. De bibliotheek en de algemene dienst hadden elk hulp van twee personen. De archiefdienst werd door vier personen ondersteund, het onderzoek zelfs door een elftal, waaronder negen met een voltooide academische opleiding. Zij werkten gezamenlijk 11,2 mensjaren.

Mutaties doen zich bij de hulpkrachten, aangesteld in het kader van de sociale wetgeving, bijna niet meer voor. Zowel de uitvoeringsorganen van de Wet Sociale Werkvoorziening als de diensten voor arbeidsvoorziening zijn getroffen door ingrijpende bezuinigingen, zodat geen nieuwe krachten konden worden aangetrokken. De vrijwilligers zijn vooral ingezet bij het onderzoek en incidenteel bij archiefordening, waar dank zij de Regeling behoud c.q. bevordering van beroepskwalificaties de niet-personele kosten konden worden vergoed.

Sedert 1 januari 1980 is het bureau georganiseerd in vier afdelingen: algemene dienst, bibliotheek, archief en onderzoek. Aan het einde van het verslagjaar was de formatieve personeelssamenstelling als volgt:

- Drs J.J.F. van den Boogard, onderzoek
- Mevr. M.E.J. Charpentier, bibliotheek
- Dr H.J.G. Crompvoets, onderzoek
- Mevr. Drs E.C.M. Fleré, hoofd bibliotheek
- Mevr. I.J.L. Frints, algemene dienst
- Mevr. M. Hanssen, algemene dienst
- Drs H.P.M. Hillegers, onderzoek tot 31.08.1990
- Prof. Dr J.C.G.M. Jansen, directeur
- Mr F.J.M.G. Maenen, onderzoek tot 31.08.1990
- W.A.A. Mes, hoofd archief
- Mevr. M.C. Mommers-Bakker, hoofd algemene dienst
- Mevr. E.M. Muyres-Schilder, algemene dienst
- Mevr. H.H.M. Okrogelnik Nagornik-Willems, bibliotheek

- Mevr. A.M.Th. Peeters, archief sedert 16.02.1990
- Dr J.F.R. Philips, onderzoek
- Drs W.J.M.J. Rutten, hoofd onderzoek
- Mevr. M.H.H.E. Volkers-Geuskens, bibliotheek
- Mevr. A.M.L. Wijnands-Van Someren, archief tot 31.07.1990
- M.I.M.A. Wijnen, archief
- Mevr. T.A.G. Wijts, bibliotheek

Twaalf van de twintig personeelsleden hebben een part-time dienstverband. Het gehele personeel bezet 16,4 formatieplaatsen.

De diverse afdelingen werden geassisteerd door de volgende personen: R.C.A. Belemans lic., A.H. Bleeser, mevrouw M. Bloemen, Drs M. Bohnen, E.J.G. Boshouwers, Drs A.P.M. Cammaert, Drs P.J.M. Dautzenberg, Drs M.A.G. Funcken, Drs R.P.W.J.M. van der Heyden, F.H. Heijnen, mevrouw A.M.L.G. Janssen, H.M. Janssen, mevrouw Dr A. Klijn, mevrouw Drs Y. Kokee, Drs R. Mestrom, Drs T.M.M.A. Oberndorf, E.L.G.H. Smeets, N.H.J. Soeters, G.A.B. Steijn, Drs S.H.M. Vaessen en Drs H.H.A. van de Wijngaard.

Ten behoeve van de ordening van de Jezuietenbibliotheek waren op tijdelijke basis nog werkzaam: J.H.M. Douven en J.J.C. Zurstrassen.

Enige genoemde personen waren slechts gedurende een deel van het jaar bij het Sociaal Historisch Centrum werkzaam. Onze erkentelijkheid gaat uit naar de Regionale Toetsingscommissie Heuvelland en naar de directie van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven, die zich inspanden arbeidskrachten beschikbaar te stellen.

Voor het personeel was de rechtspositieregeling van de Provincie Limburg van toepassing. De salarisadministratie werd verzorgd door de dienst Personeelszaken en Organisatie van de Provincie Limburg. De controle op het ziekteverzuim is opgedragen aan de Districts Geneeskundige Dienst te Maastricht.

Vertegenwoordigingen

Prof. Jansen was voorzitter van de commissie regionale en lokale geschiedenis van de Stichting voor Historisch Onderzoek (SHO). Daardoor maakt hij ook deel uit van het Beleidsadviesorgaan van de SHO. Zijn tweede en laatste zittingstermijn verstreek 31.12.1990.

Hij had zitting in het Dagelijks Bestuur van het Mijnmuseum en in het Dagelijks Bestuur van het Limburgs Volkskundig Centrum. Bij deze laatste stichting vervult hij de functie van penningmeester. Het bleek

geen sinecure omdat in 1990 de grondslagen werden gelegd voor de uitbouw van beide musea tot provinciale musea voor industrie en samenleving, respectievelijk geschiedenis en volkskunde. Hij zette zijn activiteiten in een Begeleidingscommissie van het Post-Universitair Centrum in Diepenbeek voort. Hij is lid van de redactie van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek, van de Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis en secretaris van de Stichting Maaslandse Monografieën. Ad hoc verrichtte hij redactionele en organisatorische werkzaamheden ten behoeve van publicaties en activiteiten van het Provinciaal Bestuur van Limburg.

Het lidmaatschap van de Begeleidingscommissie van het Monumenten-inventarisatieproject in Limburg, opgezet door de Rijksdienst voor Monumentenzorg en het Provinciaal Bestuur van Limburg, vergde veel aandacht. Dat gold ook voor de deelname aan de commissies die wetenschappelijke publicaties van de Geschiedenis van het Verzet in Limburg, de Harmonie St. Michaël te Thorn, de geschiedenis van de Roermondse Spaarbank 1880 en de Geschiedenis van de verpleging in het APZ Vijverdal begeleidde. Een van deze projecten kon in 1990 worden afgerond, de andere zullen hopelijk in 1991 gereed komen.

Drs Rutten maakt deel uit van het Bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis. Hij is secretaris van de redactiecommissie van het Limburgs Biografisch Repertorium. Ten behoeve van een onderzoeksproject van Prof. H. Brinks (Grand Rapids U.S.A.) coördineerde hij het opsporen van ego-documenten van emigranten in Limburg. De heer Mes is voorzitter van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Werkgroep Industriële Archeologie Maastricht. Dr J.F.R. Philips is lid van de Adviesraad van het Nederlands Economisch Historisch Archief. Dr H. Cromptvoets is secretaris van de Stichting Nederlandse Dialecten, bestuurslid van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde te Hasselt en voorzitter van de heemkundevereniging Medelo te Meijel en redactiesecretaris van het tijdschrift Veldeke, hoofdredacteur Drs J.J.F. van den Boogard coördineerde de werkzaamheden van de commissie die een tentoonstelling bij gelegenheid van 175 Jaar Provinciale Staten in Limburg voorbereidde. Mevrouw Wijnands bleef bestuurslid van de Stichting Historische Reeks Maastricht en van de Stichting Eijdsdens Verleden.

Ter bevordering van de regionale geschiedenis werden de contacten met werkgroepen in Eijdsen, Valkenburg, Beek, Thorn en Meijel voortgezet. De relaties met de universiteiten van Luik, Leuven, Diepenbeek en Bonn werden ook dit jaar onderhouden.

Huisvesting

Sinds april 1974 is het Sociaal Historisch Centrum gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Boschstraat te Maastricht. Dit complex is eigendom van de Stichting en vergt veel onderhoud. Tot 1990 werd het merendeel der werkzaamheden in eigen beheer verricht. Door de directeur van de Stichting Maastrichtse Toeleveringsbedrijven werd in WSW-verband een vakman beschikbaar gesteld. Ook in het verslagjaar werden heel wat onderhoudswerkzaamheden door hem op prijsenswaardige wijze uitgevoerd.

Hij draagt vooral zorg voor het klein onderhoud. Groot onderhoud, zoals het bijhouden van de daken, herstel van voegwerk aan de buitenmuren en buitenschilderwerk, behoort niet tot zijn competentie. Daaraan kon vanwege de geringe begrotingsruimte jaren lang maar weinig aandacht worden besteed. Het is noodzakelijk gebleken daarin te voorzien. Het bestuur gaf architectenbureau Satijn opdracht een onderhoudsplan voor de termijn van tien jaar op te stellen. Bij het onderzoek dat ter voorbereiding van dit plan werd uitgevoerd, bleek dat op korte termijn vrij omvangrijke voorzieningen nodig waren. De daken van de panden aan de Boschstraat zijn een halve eeuw nadat zij voor de laatste keer werden vernieuwd deels versleten. Herstel is niet altijd mogelijk. Enkele gedeelten moesten geheel of gedeeltelijk worden vervangen. Ook het buitenschilderwerk en het herstel van dakgoten en afvoerkanalen voor hemelwater vroeg met spoed aandacht. Nadat een aanvullend rapport was ontvangen van de Monumentenwacht Limburg kon een plan worden opgesteld voor het inlopen van de onderhoudsachterstand in 1990 en 1991. In dat kader herstelde Verkoelen BV te Weert de daken, de goten, de afvoerkanalen voor hemelwater en enkele muurvlakken. Aan het timmerbedrijf Volkers te Eijsden werd opdracht verleend een deel van het houtwerk aan de voorgevel te vervangen. De kosten konden worden opgevangen binnen het onderhoudsbudget voor 1990. Vervanging van enkele dakpannen en het buitenschilderwerk zal pas in 1991 worden uitgevoerd. Slechts een deel van de meerkosten wegens groot onderhoud van de panden aan de Boschstraat kan in de komende jaren worden opgevangen doordat in 1989 de eerste hypotheek die de Stichting in 1974 op beide panden nam, werd afgelost.

Sedert juli 1984 is het gebrek aan depotruimte aan de Boschstraat opgevangen door de ingebruikname van de Andrieskapel, gelegen Achter de Barakken op loopafstand van het kantoor. De totale depotcapaciteit is daardoor op ongeveer negen kilometer gekomen, waarvan zeven ki-

lometer in gebruik is. Van 1990 af, zo is gebleken, zal voor onderhoud van deze kapel jaarlijks een wat groter bedrag nodig zijn. De meest noodzakelijke werkzaamheden, bestaande in herstel van het zinkwerk en enig voegwerk, werden inmiddels uitgevoerd.

In het kantoorpand aan de Boschstraat werd een toiletgroep ingrijpend gerenoveerd en enig binnenschilderwerk verricht.

Financiën

De financiële zaken van het Sociaal Historisch Centrum hadden een bevredigend verloop. Evenals in vorige jaren was de exploitatie sluitend. De vermogenspositie onderging weinig verandering.

De bijdragen van de grote subsidiënten in de exploitatie stemden overeen met de verwachtingen. De Provincie Limburg financierde 50% van de uitgaven tot een totaalbedrag van f 612.000,-- inclusief de bijdrage voor één arbeidsplaats in het kader van het 100-plaatsenplan en de tijdelijke medewerker voor het WLD. Daarenboven verleenden Gedeputeerde Staten een bijdrage van f 20.000,-- in de kosten van de tentoonstelling 175 Jaar Provinciale Staten in Limburg. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bepaalde het Rijkssubsidie, te verstrekken via de Rijksuniversiteit Limburg, op f 537.000,--.

Per 1 januari 1990 werd het departementaal subsidie gedecentraliseerd. Bij die gelegenheid werden de gelden uit het 250-arbeidsplaatsenplan in het regulair exploitatiesubsidie opgenomen. Omstreeks 10% van de uitgaven kon worden bestreden uit middelen verworven via de zogenaamde derde geldstroom, in hoofdzaak bestaande uit opdrachten van derden en incidentele bijdragen voor bepaalde projecten. Hiermee was een bedrag van f 95.000,-- gemoeid. De Gemeente Maastricht nam 3% van de uitgaven voor haar rekening, waaraan zij, zoals gebruikelijk, een vestigingssubsidie van f 5.000,-- toevoegde, zodat het totaal neerkwam op f 28.725,--. De gevolgen van bezuinigingsoperaties bij de diverse overheden bleven beperkt.

De overige inkomsten bleven op het de laatste jaren gebruikelijk niveau. Zij kwamen ook in 1990 ongeveer f 40.000,-- hoger uit dan geraamd. Toch is deze middenstroom niet structureel. De gelden worden voor een belangrijk deel verkregen als vergoeding voor incidentele diensten. Een positief effect had ook de overeenkomst met de bankier. Daardoor daalden de bankkosten tot vrijwel nihil en werden met enige regelmaat rentes ontvangen. Of de financiële injectie die het instituut

van particuliere zijde krijgt, voldoende zal zijn om tekorten in de komende jaren te voorkomen, hangt mede af van de mogelijkheid bezuinigingen van overheidswege te ontlopen.

De financiële administratie vergde ook dit jaar door de voortgaande groei van het instituut meer inspanningen dan voorheen. Zij werd gevoerd door mevrouw M. Mommers-Bakker en voldeed geheel aan de daaraan te stellen eisen. De accountantscontrole werd als gebruikelijk verricht door VB Accountantskantoor VNG. De loonadministratie werd verzorgd door de Centrale Personeelsdienst van de Provincie Limburg.

WETENSCHAPPELIJK VERSLAG

Historisch onderzoek

In verband met een verzoek van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen het wetenschappelijk onderzoek van het instituut te evalueren, vond in 1984 voor het eerst een diepgaande bezinning plaats op de onderzoekstaken van het instituut. Vastgesteld werd dat het onderzoek, zoals dit door het Sociaal Historisch Centrum wordt uitgevoerd, een grote spreiding en differentiatie kent, omdat het instituut een steunpunt voor een brede groep onderzoekers moet zijn. Tevens heeft het bijgedragen aan vernieuwingen in het historisch onderzoek en tegelijk antwoord gegeven op zeer uiteenlopende historische vragen die vanuit de Limburgse samenleving worden gesteld. Daarom werd voor het tijdvak 1985-1988 een onderzoeksplan ontworpen, waarin het onderzoek werd ingedeeld in drie hoofdgroepen: contractonderzoek, infrastructuur versterkend onderzoek en fundamenteel onderzoek.

In het kader van de voorgenomen liëring van het Sociaal Historisch Centrum aan de Rijksuniversiteit Limburg heeft in 1988 een herbezinning plaatsgevonden. Daarbij gold als uitgangspunt dat continuïteit van de onderzoekstraditie en inbedding van het onderzoek in het totaal van de activiteiten van het SHC mede een waarborg konden bieden voor een gezonde toekomst. Evenwel nu de rol van het onderzoek belangrijker wordt en perspectieven ontstaan voor onderzoeksprojecten van langere adem, zijn nieuwe elementen als samenhang, specialisatie en kristallisatie rond vragen van groot wetenschappelijk belang noodzakelijk.

Het bleek zeer wel mogelijk deze elementen te verenigen en te concreti-

seren tot een centraal thema: De interactie tussen economische ontwikkeling en sociale verandering in Limburg, 1450-1980. Op die basis werd een onderzoeksplan ontworpen voor de jaren 1989-1993.

Het gekozen thema is heel breed en veelomvattend. In één planperiode is het niet af te ronden. Er dient immers rekening mee te worden gehouden dat het aantal medewerkers van het SHC, belast met historisch onderzoek, beperkt is: voor ambitieuze plannen is geen ruimte. Daarvoor is allereerst een beperking in de tijd aangebracht. Gekozen is voor beperking tot een tijdvak, waarin slechts twee samenlevingstypen worden aangetroffen: het agrarisch-ambachtelijk patroon uit de nieuwe tijd en de industriële samenleving uit de 19e en 20e eeuw. In beide samenlevingstypen was de spanning tussen sociale structuur en economische golfbewegingen evident aanwezig. Dit spanningsveld zal centraal staan. De realisatie van het plan zal in meerdere stappen gestalte krijgen. Op tal van onderdelen is nog detailonderzoek nodig. De samenhang tussen dit detailonderzoek dient bij voortdurend te worden gewaarborgd door generaliserend onderzoek, waarin niet alleen verkregen inzichten worden samengevat, maar tevens nieuwe, vaak achterliggende vragen worden opgeworpen en waar mogelijk beantwoord. De rol van het Sociaal Historisch Centrum als punt van waaruit naar heel Limburg en daar buiten stimulansen uitgaan voor diepgaand historisch onderzoek, heeft het SHC genoopt daaraan nog een derde stap toe te voegen. Het is dringend nodig ten dienste van derden onderzoek te verrichten dat het hen mogelijk maakt fundamentele vragen te stellen en te beantwoorden. Derhalve wordt ook aandacht besteed aan infrastructuur versterkend onderzoek.

In 1990 werden niet alleen plannen ontwikkeld; met een aantal onderzoeken werd voortgang geboekt. Op het vlak van het detailonderzoek kreeg een tiental projecten aandacht. Daartoe behoort een achttal dissertatieprojecten.

1. Uurwerken in Limburg (1650-1825). Van 1650 tot 1825 werden door kleine ambachtslieden en handelaren in Limburg uurwerken gefabriceerd, voornamelijk als bijverdienste. Deze activiteit heeft gevolgen gehad voor de ontwikkeling van de nijverheid, de dienstverlening en de sociale stratificatie. Van het hoofddeel is een concept voorgelegd.
2. De Heerdgang in Limburg tot in het begin van de twintigste eeuw. Uit toponiemen en op schraallanden nog aanwezige plantengroei is de wijze, waarop het vee in het verleden werd geweid te reconstrueren. De typische vorm van veeteelt, waarmee deze gebruiken ver-

- band hielden, heeft het sociale leven op het platteland lange tijd diepgaand beïnvloed. Een concept van deze dissertatie ligt voor.
3. Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief (1770-1776). Behandelt de repressie van bendecriminaliteit in de achttiende eeuw. Er ligt een concept van het boek.
 4. Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme. De algemene voorwaarden en achtergronden van het separatisme in Limburg waren voor een belangrijk deel van sociale of economische aard. Zij hebben opkomst en neergang van het separatisme in hoge mate bepaald. Van een hoofdstuk werd een concept ontvangen.
 5. Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg (1840-1900). Zustercongregaties leverden in de negentiende eeuw het personeel voor allerlei nieuwe instellingen voor intramurale gezondheidszorg. Er wordt een nauwe samenhang tussen agrarische crisis, toenemende instroom van kloosterlingen en uitbreiding van de intramurale gezondheidsinstellingen vermoed. Er werd een onderzoeksschema ontwikkeld.
 6. Onder leiding van Prof. Dr J.A.J. Vervloet, LUW, wordt met J.C.G.M. Jansen als co-promotor voorbereid een dissertatie getiteld: Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg. Aan de hand van enige historisch-geografische kernproblemen, zoals ontwatering, ontginningen en nederzettingvormen wordt het verloop van de relatie mens-milieu in het noorden en midden van de provincie onderzocht. Het onderzoek nadert de schrijffase.
 7. W.J.M.J. Rutten brengt zijn dissertatie-onderzoek "De mens belaagd door pokken, de pokken belaagd door de mens" in. Promotor Prof. Dr A.M. van der Woude. Het betreft een historisch onderzoek naar de vervlechting van biologische en sociale processen. Welke demografische gevolgen hadden de pokken? Had medische interventie resultaat? Twee derde deel van deze dissertatie is gereed.
 8. J.C.G.M. Jansen draagt bij met een onderzoek naar de geschiedenis van de Joden in Limburg (1680-1820). Deze minderheidsgroep leverde een bijdrage aan de modernisering van het distributiesysteem van goederen, beïnvloedde het consumptief gedrag en creëerde nieuwe kredietfaciliteiten. Als minderheid hadden de Joden af te rekenen met weerstanden tegen hun aanwezigheid. Zij reageerden daarop door zich te assimileren.

9. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten voltooien samen een Geschiedenis van de landbouw in Limburg tussen 1900 en 1975, waarin een beeld wordt gegeven van recente demografische, technische, economische en sociale transformatieprocessen ten plattelande. Dit project valt deels ook onder de rubriek generaliserend onderzoek. Vier van de zes hoofdstukken zijn gereed.
10. In 1991 zal een AIO-onderzoek starten naar één van de oudste vormen van industrialisatie in Limburg, de achttiende-eeuwse textielnijverheid. Als voorbeeld van een decentraal georganiseerd type nijverheid had zij heel bijzondere sociale gevolgen.

Een vijftal onderzoeken is van evaluerende aard.

11. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1900-1975. Zie hiervoor ad 9. Samenvattend zijn in dit geval alleen de beschouwingen over aspecten, waarover voldoende vooronderzoek is verricht (zoals het demografische hoofdstuk).
12. J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten spraken tijdens het Congres Eenheid en Scheiding, gehouden bij gelegenheid van de viering van 150 jaar Limburg, over respectievelijk de ontwikkeling van industrie en mijnbouw en de migratie en de huwelijksmarkt over de grenzen heen. In deze bijdragen gaven zij inzicht in aspecten van de economische en sociale verbanden tussen twee aangrenzende provincies die in 1839 om politieke redenen tot verschillende staten gingen behoren. Publicatie heeft in september 1989 plaatsgevonden.
13. J.C.G.M. Jansen rapporteerde op het congres "De Brabantse Stad" in 1990 over de economische en culturele achteruitgang in Maastricht tussen 1540 en 1650. Hij toetste een aantal zestiende- en zeventiende-eeuwse mercantilistische theorieën omtrent de oorzaken van de crisis en stelde vast dat de aanvankelijk milde recessie rond 1570 uitmondde in een crisis van ongekende omvang, die slechts door een ingrijpende herstructurering was op te lossen. Het artikel verschijnt in 1991 in de Bijdragen voor de Geschiedenis.
14. J.C.G.M. Jansen, De armoedigste provincie des Rijks. Korte samenvatting van onze kennis omtrent het niveau van het regionaal inkomen per hoofd van de bevolking in Limburg tussen 1850 en 1940, een verkenning van haar evolutie en de oorzaken van de achterstand. Geraamde onderzoekstijd drie maanden. In 1990 verschenen.
15. In het kader van de sedert vele jaren voorgenomen publicatie van Limburgs Verleden, deel III, handelend over de periode 1800-

1975, zal J.C.G.M. Jansen in 1991 een bijdrage leveren, waarin de economische ontwikkeling en de daaruit voortgevloeide landschappelijke veranderingen worden beschreven. W.J.M.J. Rutten is verzocht enige sociaal-historische facetten te belichten.

Onder infrastructuur versterkend onderzoek wordt onderzoek verstaan dat er toe bijdraagt de aanwezige bronnen op het terrein van de sociale en economische geschiedenis van Limburg beter bruikbaar te maken voor verdere studies, waarin innoverende methoden, technieken en vraagstellingen worden toegepast. Tot dit type onderzoek behoren onder andere de realisering van het Woordenboek van de Limburgse Dialecten, waarover hierna in een afzonderlijke paragraaf verslag wordt gedaan, de kritische verwerking van statistisch materiaal uit de periode waarin nog geen samenvattende statistieken verschenen, het ontsluiten van gegevens betreffende de waarde van munten, het bewerken van loon- en prijsgegevens en het samenstellen van een biografisch woordenboek en een dialectwoordenboek. Het bestuur geeft er de voorkeur aan dit soort onderzoek te doen uitvoeren in samenwerking met andere wetenschappelijke instellingen, zodat ook comparatieve aspecten aan de orde kunnen komen. Jaarlijks worden resultaten van onderzoek van dit type gepubliceerd.

Buiten het programma rondt Drs F. Cammaert nog zijn sedert 1983 met medewerking van het Sociaal Historisch Centrum uitgevoerd onderzoek naar de Geschiedenis van het verzet in Limburg tijdens de tweede wereldoorlog af. Ook hij legde in 1990 weer concepten voor van enkele hoofdstukken. Rond de jaarwisseling waren van dit omvangrijk onderzoek 700 pagina's tekst gereed.

De versterking van de onderzoekstaak heeft er in 1989 en 1990 toe geleid dat de werkzaamheden vlot verliepen. De in het meerjarenplan gestelde taak werd ruimschoots uitgevoerd.

In 1990 werden zeventien onderzoeken gepubliceerd, waaronder vier monografieën. Negen publicaties worden gerekend tot de wetenschappelijke publicaties, acht tot de vakpublicaties.

Wetenschappelijke publicaties

H.H.A. van de Wijngaard en H.J.G. Cromptvoets, Mijnwerkerterminologie in de beide Limburgen: meer verscheidenheid dan eenheid, in: Mededelingen voor Limburgse Dialect- en Naamkunde, nr 51, Hasselt 1990.

H.P.M. Hillegers, m.m.v. H.W.J. van Amerom, P.J. Felder, B.G. Graatsma en C. Blok, *Berg Beeld, Een verkenning van het Limburgs plateau-landschap*, Maastricht 1990, drie delen, 136 + 40 + 16 pag.

J.C.J.M. Starmans en M.M.R. Daru-Schoemann, *Industrieel Erfgoed in Limburg. Verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relictien*, Leeuwarden/Maastricht 1990, XII + 228 pag.

J.C.G.M. Jansen, F. Crasborn en J. van de Braak, *Van muziekgezelschap tot symphonisch blaasorkest. Geschiedenis en muzikale ontwikkeling van harmonie-orkest St. Michaël te Thorn (1863-1990)*, Thorn 1990, 245 pag.

A.M. Klijn, *Arbeiders- of volkspartij. Een vergelijkende studie van het Belgisch en Nederlands socialisme, 1933-1946*, Maastricht 1990, 285 pag. Dissertatie afgerond in het kader van een vijftien maanden durend werkervaringsproject bij het SHC. Promotor Prof. Dr E.H. Kossmann.

J.C.G.M. Jansen, *De armoedigste provincie des Rijks (1820-1940)*, in: *Maaslandse Melange. Opstellen over Limburgs verleden*, Maastricht 1990, pag. 149-160.

A. Brockbernd, *Alcoholproductie in Herkenbosch, 1926-1988. Een bedrijfs-geschiedenis*, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XXXV, 1990, pag. 141-176.

J.J.F. van den Boogard, *De wijsheid in pacht*, in: *De wijsheid in pacht. Een schets van de geschiedenis van 't Stedelijk te Maastricht*, uitgegeven ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan in 1989, Maastricht 1990, pag. 7-115.

(M. Bloemen-van der Grinten, H. Dorren, M. Kellens en J.C.J.M. Starmans), *Limburgs Biografisch Repertorium, aflevering III*, in: *S.S.E.G.L. XXXV*, 1990, pag. 164-178.

Vakpublicaties

H.J.G. Cromptoets, Etymologische varia: "get", in: Veldeke, jrg 65, 1990, nr 4, pag. 105-106.

H.J.G. Cromptoets, Taal en cultuur, in: Jaaroverzicht 1989 Heemkundevereniging Sevenum, Sevenum 1990, pag. 40-42.

H.H.A. van de Wijngaard, Uit het woordenboek van de Limburgse dialecten: "De Mijnlamp", in: Veldeke, jrg 65, 1990, nr 3, pag. 76-79.

H.H.A. van de Wijngaard, Van jebets tot jesjtings: afleidingen door middel van een combinatie van een voorvoegsel en een achtervoegsel in het Kerkraads, Uvver Plat Jekald, in: Jaarboek van de Stichting Kirchröadsjer Dieksiejoneer, Kerkrade 1990, pag. 47-49.

H.H.A. van de Wijngaard, Etymologische varia: "stegel", in: Veldeke, jrg 65, 1990, nr 6, pag. 185-186.

J.C.G.M. Jansen, Over de inhoud van het boek: Van muziekgezelschap tot symphonisch blaasorkest, in: De Band, jrg 30 en 31, nr 1, Thorn 1990, pag. 7-11.

J.J.F. van den Boogard, De vlag dekt de lading, in: Limburgs Schutte-rijtijdschrift, jrg 2, 1990, pag. 3-5 en 28-29.

J.C.G.M. Jansen, Land van Ravenstein, in: W.M. van de Boel, R. Delahaye, P.A.W. Dingemans, W. Grauwels, J.A.K. Haas, J.C.G.M. Jansen, K.Th.J. Janssen de Limpens, W. Jappe Alberts, P.M. Roost, G.H.A. Venner en J.Th.H. de Win, De Staatkundige Kaart van Limburg en aangrenzende gebieden in de jaren 1543-1548, Assen/Maastricht 1990, pag. 42-43.

Mede dank zij redactionele werkzaamheden van medewerkers van het SHC verscheen in 1989 nog een hierboven niet vermelde publicatie, te weten het 53ste deel van het Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek (Amsterdam 1989, 354 pag.).

Aan de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde (NCDN) wordt sedert 1965 gewerkt aan de totstandkoming van een Woordenboek der Limburgse Dialecten. Het project omvat drie onderdelen: de agrarische vaktaal, de niet-agrarische vaktaal en de algemene woordenschat, die elk tien afleveringen zullen omvatten. De eerste aflevering uit het onderdeel agrarische vaktaal is in 1983 verschenen. Deze publicatie werd in 1984 gevolgd door een tweede aflevering. De bijzonder lange duur van het project heeft er toe geleid dat maatregelen zijn beraamd om de uitvoering te versnellen. Daartoe is een beroep gedaan op het Provinciaal Bestuur van Limburg. Gedeputeerde Staten besloten begin 1983 een arbeidsplaats te financieren op voorwaarde, dat deze medewerker werd aangesteld door het Bestuur van het Sociaal Historisch Centrum en gedetacheerd bij de NCDN te Nijmegen, zodat gebruik kon worden gemaakt van de daar aanwezige vakkennis en documentatie. In 1987 voegde Provinciale Staten er voor de duur van zes jaar nog een tweede medewerker aan toe: Drs H.H.A. van de Wijngaard. De door ons bestuur aangestelde medewerkers, Dr H. Crompvoets en Drs H.H.A. van de Wijngaard, nemen het tweede deel van het WLD, de niet-agrarische vaktaal, voor hun rekening. Er is een begeleidingscommissie ingesteld, bestaande uit Dr J. Tans, voorzitter, Prof. Dr J. Goossens en Dr J. Cajot als vertegenwoordigers van Belgisch Limburg, Prof. Dr A. Weijnen, oud-directeur van de NCDN, Prof. Dr A. Hagen, directeur NCDN, Drs J. Walraven, voorzitter van de Vereniging Veldeke en de directeur van het SHC.

Sedert 1985 kon telkenjare een aflevering van deel 2 verschijnen. De voortgang van deel 1 liet evenwel nog te wensen over, zodat verdere versnelling nodig werd geacht. Diverse instanties zijn daarvoor benaderd.

Pogingen steun te verwerven van de Belgische overheid – het WLD behandelt immers ook het dialect van de Belgische provincie Limburg – leverden slechts toezeggingen op. De uitvoering daarvan wordt voorbereid. Wel werd door de Nederlandse Taalunie medewerking verleend aan de voorbereiding van deel 3, handelend over de algemene taalschat. De uitvoering van dit deel van het project kan evenwel pas in de loop van de jaren negentig worden aangevat. Dan zal deel 2 gereed dienen te zijn, want in de herfst van 1987 stelden Provinciale Staten van Limburg onder strikte voorwaarden aanvullende middelen beschikbaar om de uitvoering van het deel betreffende de niet-agrarische vaktaal verder te

versnellen. De belangrijkste voorwaarde is dat eind 1993 zestig procent van de afleveringen van deel 1 en 2 gereed is. Aan deze voorwaarde kan niet worden voldaan, tenzij ook aan het deel betreffende de landbouwtal met kracht wordt voortgewerkt. Het was daarom zeer verheugend te vernemen dat de Katholieke Universiteit van Nijmegen bereid is gebleken vanaf 1 oktober 1988 gedurende een vijftal jaren een nieuwe voltijdse arbeidskracht voor dit onderdeel beschikbaar te stellen. Er is een werkplan opgesteld dat voorziet in het afronden van de werkzaamheden aan achttien afleveringen voor de laatste werkdag van 1993. Zes afleveringen zijn inmiddels verschenen. In 1990 gingen twee afleveringen in druk, namelijk die van Dr Cromptvoets over de taal van de imker en één van de NCDN-medewerker over het boerenhuis. Drs Van de Wijngaard rondde de aflevering, omvattend de taal van de molenaar, nagenoeg af. Door NCDN-medewerkers werd de aflevering betreffende de veeteelt nagenoeg voltooid. In de loop van 1991 kunnen vier afleveringen verschijnen, indien de drukkosten kunnen worden gefinancierd. Er wordt naar gestreefd het Woordenboek vóór de eeuwwisseling gereed te hebben.

Bijzondere leerstoel

Medio 1983 werd de directeur van het instituut, Dr J.C.G.M. Jansen, tot bijzonder hoogleraar benoemd in de Geschiedenis van de westerse samenleving met bijzondere nadruk op structurele verandering in Limburg en aangrenzende regiones.

In het College van Toezicht werden door de Rijksuniversiteit Limburg benoemd Prof. Dr H. Philipsen en Prof. Dr P.J. Thung en door het Sociaal Historisch Centrum Dr G.C.P. Linssen en Prof. Dr A.M. van der Woude, voorzitter. Dit college stelde zich regelmatig op de hoogte van de activiteiten. Medio 1989 deelde Prof. Thung mede zich wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd en een daarmee samenhangend vertrek uit Maastricht als lid van het College te willen aftreden. In 1990 werd Prof. Dr G. de Vries tot zijn opvolger benoemd. Prof. Philipsen trad af om een vertegenwoordiging van het dekanaat mogelijk te maken.

De bijzonder hoogleraar heeft in de beginjaren veel aandacht besteed aan het onderwijs. Al spoedig bleek evenwel dat er in reguliere onderwijsblokken zoveel historische inbreng nodig was, dat een part-time bijzonder hoogleraar daar onmogelijk alleen zorg voor kon dragen. Aan

het College van Bestuur werd verzocht een basisvoorziening geschiedenis tot stand te brengen, gefinancierd met regulaire middelen ten behoeve van het onderwijs. In korte tijd werd in de Algemene Faculteit een omvangrijke vakgroep Geschiedenis ontwikkeld. De bijzonder hoogleraar kon zich daardoor sedert 1986 geheel wijden aan keuze-onderwijs. Het was tot 1990 voornamelijk gericht op studenten uit de medische faculteit met historische belangstelling. Als gevolg van hun beperkte voorkennis en geringe vaardigheid in het schrijven van een werkstuk, diende hun begeleiding zeer intensief te zijn. Die inspanningen loonden. De toetsing van historische feiten aan medische vakkennis, waartoe deze studenten zeer wel in staat zijn, leverde bijzonder interessante inzichten op. In het verslagjaar kwam een tweetal werkstukken gereed. Regelmatig wordt ten behoeve van meerdere faculteiten inhoudsdeskundige ondersteuning gegeven, voornamelijk ten behoeve van onderzoeksprojecten. Vanwege het grote belang dat moet worden gehecht aan uitbreiding van het onderzoek en voortdurende verhoging van de kwaliteit ervan is veel aandacht besteed aan de begeleiding van dissertaties, in het bijzonder aan die welke bij de R.L. kunnen worden verdedigd. Momenteel lopen zes dissertatieprojecten die elk tenminste twee uur begeleiding per week vergen. Zij dragen de navolgende titels:

- Uurwerken in Limburg (1650-1825).
- De heerdgang in Limburg tot het begin van de 20ste eeuw.
- Bokkerijders in rechtshistorisch perspectief (1770-1776).
- Limburg en Nederland 1839-1848. Achtergronden en verloop van het Limburgs separatisme.
- Het oude cultuurlandschap in Noord- en Midden-Limburg.
- Kloosterintrede en gezondheidszorg in Limburg 1840-1900.

Voor andere dissertatieprojecten worden voorbereidingen getroffen. Van twee van de zes bovengenoemde dissertaties zijn in 1990 de eerste concepten doorgenomen. Twee andere projecten waren zover gevorderd dat concepten van gedeelten konden worden besproken. De twee laatstgenoemde bevinden zich nog in de voorbereidingsfase. Slechts in een geval wordt een verdediging van de dissertatie buiten Maastricht voorzien.

De bijzonder hoogleraar had zitting in promotiecommissies te Tilburg.

Jaarboek

De Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg verheugen zich in een grote belangstelling. Hoewel ook in 1990 een zeer klein aantal geïnteresseerden om economische redenen zijn abonnement opzegde en enkele trouwe lezers overleden, nam het aantal contribuanten dank zij de spontane meldingen en wervingsactiviteiten niet af. Een zestigtal abonnees is afkomstig uit het buitenland. De oplage werd op 1.350 gehandhaafd. Als gevolg van conversieproblemen tijdens het drukproces verscheen het voor 1990 voorziene XXXVe deel van de Studies pas in het eerste kwartaal van 1991. In deel XXXV waren vijf bijdragen opgenomen, te weten:

Th.L.M. Engelen, Van 1.300 zielen naar 50.000 inwoners. Een eerste aanzet tot de demografische analyse van Kerkrade in de periode 1600-1975.

P.J.G. Schinck, De gasverzorging te Venlo, 1862-1902.

M. Stijnen, De criminaliteit in de gemeente Heerlen tussen 1900 en 1965, gezien in het licht van de sociaal-economische ontwikkeling.

A. Brockbernd, Alcoholproductie in Herkenbosch, 1926-1988. Een bedrijfsgeschiedenis.

M. Bloemen-van der Grinten, H. Dorren, M. Kellens en J.C.J.M. Star-mans, Limburgs Biografisch Repertorium, aflevering III.

Aan het Jaarboek werd het Jaarverslag 1989 van het Sociaal Historisch Centrum toegevoegd. Het Jaarboek werd typografisch verzorgd door de Handelsdrukkerij van 1874 te Leeuwarden. De omvang was VIII + 275 pagina's. Door het gebruik van een geautomatiseerd procédé daalden de kosten zo aanmerkelijk dat de gemiddelde omvang ten opzichte van het midden van de jaren tachtig met 30% kon worden uitgebreid zonder stijging van de kosten. Daar staat wel tegenover dat door diverse medewerksters van het SHC heel wat meer editing-werkzaamheden moeten worden verricht.

Maaslandse Monografieën

De activiteiten van de Stichting Maaslandse Monografieën waren zoals gebruikelijk aanzienlijk. In de reeksen, die door deze stichting worden uitgegeven, verschenen in 1990 vier delen. De belangstelling voor de uitgaven bleef aanzienlijk. Het aantal vaste afnemers beliep 1.450. In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen als deel 49:

Mark Hanson, Van Frans naar Nederlands. De taalsituatie in het Limburgs middelbaar onderwijs, 1830-1914, Eisma Leeuwarden/Maastricht 1990, L + 332 pag.

En als deel 50:

Hans van Dijk, Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg, Eisma Leeuwarden/Maastricht 1991, XVI + 285 pag.

In de grote reeks verscheen als deel 7:

J.C.J.M. Starmans en M.M.R. Daru-Schoemann, Industrieel Erfgoed in Limburg. Verslag van een onderzoek naar onroerende en roerende industrieel-archeologische relicten, Eisma Leeuwarden/Maastricht 1990, XII + 228 pag.

In de reeks Historische Atlas van Limburg verscheen de tweede aflevering uit serie I: Staatkundige Kaarten. Het was de door W.M. van de Boel, R. Delahaye, P.A.W. Dingemans, † W. Grauwels, J.A.K. Haas, J.C.G.M. Jansen, † K.Th.J. Janssen de Limpens, † W. Jappe Alberts, P.M. Roost, G.H.A. Venner en † J.Th.H. de Win verzorgde Staatkundige Kaart van Limburg en aangrenzende gebieden in de jaren 1543-1548, Van Gorcum Assen/Maastricht 1990, IV + 98 pag. + kaartblad. Aan het einde van het verslagjaar was een vijfde aflevering uit de reeks Historische Atlas van Limburg en aangrenzende gebieden uit de reeks kerkelijke kaarten in druk. De daarbij behorende kaartbladen worden gedrukt door IFAG te Frankfurt, een drukkerij die voor haar hoog kwalitatief drukwerk helaas een zeer tijdrovend technisch proces toepast, zodat de publicatiedatum moest worden verschoven naar de tweede helft van 1991.

De samenstelling van het Bestuur en de Raad van Advies onderging een wijziging. Dr J. Kremers werd in de Raad van Advies vervangen door de nieuwe Gouverneur, Ing. E.M. Mastenbroek.

Het Bestuur van de Maaslandse Monografieën zag zich geruggesteund door de samenwerking met Eisma BV te Leeuwarden die sedert medio 1988 optreedt als uitgever van de publicaties van de stichting.

De dames M. Mommers-Bakker, I. Frints en E. Muyres-Schilder verwierven zich dit jaar nog meer verdiensten dan voorheen bij het persklaar maken van manuscripten en de controle van de proeven. De editing-werkzaamheden waren zeer tijdrovend en werden met bewonderenswaardige acribie uitgevoerd. Door de automatisering van de drukprocessen is hun taak aanzienlijk verzwaaard. Steeds meer facetten van het publicatieproces worden aan hen overgelaten. Mede dank zij de hulp van de heer N. Soeters was de verkoop van publicaties bevredigend en verliep de administratieve afwikkeling van de activiteiten vlot.

Samenwerking op wetenschappelijk terrein

De samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg heeft veel aandacht gevergd. In het kader van de uitvoering van de Nota Para-Universitaire Instituten werd met het College van Bestuur sedert 1987 gesproken over de mogelijkheid te geraken tot een vorm van liëring. Vastgesteld werd dat tussen beide instellingen in de loop van de jaren een aantal ad-hoc samenwerkingsverbanden tot stand zijn gebracht. Zij spitsten zich toe op medewerking aan onderwijs en onderzoek en op bibliothecaire samenwerking. Geleidelijk namen deze samenwerkingsvormen in intensiteit toe. Partijen waren van mening dat dit positief verlopende proces niet diende te worden verstoord. Daarom werd gekozen voor een betrekkelijk eenvoudige vorm van structurele samenwerking. Daarin blijft de bestuurlijke en rechtspositionele zelfstandigheid van elk der partijen gehandhaafd en worden op administratief en financieel vlak over en weer garanties gegeven dat continuïteit en samenhang behouden blijven.

De gesprekken vonden hun neerslag in de hiervoor al uitvoerig besproken overeenkomst van 12 juni 1990, die met terugwerkende kracht per 1 januari 1990 in werking trad. Door deze overeenkomst wordt het Sociaal Historisch Centrum in de gelegenheid gesteld zijn taken nog beter dan in het verleden uit te voeren. Het zal er zich energieek aan wijden.

De samenwerking met andere onderwijsinstellingen werd voortgezet. Contacten met de dagopleiding geschiedenis aan de Hogeschool Katholieke Leergangen te Sittard hebben er toe geleid, dat het SHC voor geschiedenisstudenten van deze instelling mogelijkheden schept voor praktisch onderzoek, waarvan in 1990 minder veelvuldig gebruik werd gemaakt dan in voorgaande jaren, omdat het aantal studenten aan deze opleiding jammer genoeg sterk is gedaald. De contacten met diverse historische verenigingen en instellingen, met pers, televisie en radio ontwikkelden zich voorspoedig. Alle leden van de wetenschappelijke staf hielden spreekbeurten. Bij diverse gelegenheden werkten zij mee aan radio-uitzendingen en perspublicaties.

Evenals in voorgaande jaren werd deelgenomen aan wetenschappelijke bijeenkomsten, vergaderingen, studiedagen en congressen in binnen- en buitenland om zo het contact met collega's in Nederland, België en het Rijnland te intensiveren. Sinds vele jaren wordt er naar gestreefd deze contacten vooral te benutten voor meer actieve vormen van samenwerking. Voor het onderzoek impliceert dit dat wordt gestreefd naar gezamenlijke onderzoeken met andere instituten en naar actieve

medewerking aan nationale en internationale congressen. In de praktijk betekent dit dat voordrachten worden gegeven.

W.J.M.J. Rutten ontpopte zich in 1990 als een gevierd spreker. Op 17 mei 1990 hield hij een voordracht voor de Workshop Arbeid in Transformatie in Nijmegen; op 18 mei sprak hij de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis te Amersfoort toe; op 16 juni hield hij een voordracht voor de Nederlandse Vereniging voor Sociale Geschiedenis; op 22 november was hij één van de sprekers in het P.J. Meertensinstituut te Amsterdam; op 7 december hield hij een korte voordracht voor het Bestuur van het SHC.

J.C.G.M. Jansen sprak op 18 mei voor de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis; op 22 mei te Thorn naar aanleiding van een jubileum van Harmonie St. Michaël en op 9 november tijdens het congres De Brabantse Stad te Antwerpen.

J.J.F. van den Boogard hield op 22 maart een cultuurhistorisch referaat tijdens een symposium aan de heao te Sittard.

Dr H. Cromptvoets getroostte zich grote moeite het Woordenboek van de Limburgse Dialecten onder de aandacht van wetenschappers en het grote publiek te brengen. Hij hield op 4 mei, 4 september, 18 september en 3 oktober dialectologische voordrachten te Asten, Venray, Horst en Melderslo. Hij wist zich tevens te verzekeren van de actieve steun van de besturen en leden van de Vereniging Veldeke en van de Limburgse Vereniging voor Dialect- en Naamkunde te Hasselt. Hij hield 22 radio-praatjes.

De dagbladen wijdden meermalen aandacht aan facetten van het werk van het Sociaal Historisch Centrum. De werkzaamheden aan het Woordenboek van de Limburgse Dialecten kregen bijzondere aandacht van de Belgische pers.

VERSLAG VAN DE DIENSTVERLENING

Archief

De omvang van de archiefaanwinsten steeg explosief. Het aantal overgenomen archieven was in 1990 niet groter dan in voorgaande jaren, de omvang wel. Bovendien werden wij geconfronteerd met omvangrijke aanvullingen op reeds eerder verworven fondsen. In totaal werden dertien nieuwe archieven verworven met een gezamenlijke omvang van 247 meter. Daarnaast kwamen dertien aanvullingen binnen op reeds aan-

wezige archieffondsen, tezamen 133 meter omvattend. De omvang van de aanwinsten was daardoor precies twee keer zo groot als in 1989. De meest omvangrijke fondsen die werden verworven, hadden betrekking op de archieven van de Culturele Raad Limburg te Maastricht, de Stichting Bijzonder Opbouwwerk te Maastricht en de papieren van het oudlid van de Tweede Kamer, R.P. Hummel te Heerlen. Omvangrijke aanvullingen kwamen van Laura en Vereniging te Heerlen, de FNV aldaar, de Limburgse Organisatie voor Zelfstandige Ondernemers te Venlo en de Provinciale Raad voor het Bejaardenbeleid te Roermond. Door schoning van reeds aanwezige bestanden konden 50 m' worden afgevoerd. Per saldo steeg het aantal archieffondsen tot een totaal aantal van 425. Tezamen beslaan zij een gezamenlijke lengte van 4.000 strekkende meter.

Sedert medio 1988 is in de persoon van F. Heijnen een nauwgezet werkend magazijnbeheerder beschikbaar. Dit bood de gelegenheid in 1990 extra aandacht te besteden aan de schoning en verzorging van een viertal bedrijfsarchieven, waarin vrij veel documenten voorkwamen zonder historisch belang. Uit de archieven van Danbac-Mintjes, Campina, Tegula en de Limburgse Confectie Industrie kon 50 meter worden verwijderd.

In het verslagjaar zijn desondanks zes archieven definitief ontsloten door middel van plaatsingslijsten en inventarissen. De heer Mes ordende het bedrijfsarchief van L. Minkenbergh te Roermond en de collecties afkomstig van huisarts Mostert te Susteren. Mevrouw Peeters ordende de archieven van het Limburgse Groene Kruis te Swalmen en dat van de Stichting Katholieke Gezinszorg te Swalmen. De heer Wijnen droeg zorg voor de archieven van de Provinciale Commissie voor Huishoudelijke en Gezinsvoorlichting te Roermond en dat van de Vereniging Regionale Federatie Kindercentra Oostelijke Mijnstreek. De heer Vaessen maakte tegen het einde van 1990 een begin met de ordening van het belangrijke archief van de Diocesane Commissie van Samenwerking te Roermond, een orgaan waarin sedert 1928 de standsorganisaties samenwerkten.

Het bestuur acht het wenselijk te voorkomen dat het grote aantal aanwinsten ook in de toekomst de ordeningswerkzaamheden zal verdringen. Derhalve is een plan voor ordeningswerkzaamheden opgesteld. Het plan voorziet in een evenwichtige verdeling tussen overname, schoning, opstellen van plaatsingslijsten, afronden van inventarissen en materiële verzorging op zodanige wijze dat een groot deel van de verworven archieven binnen enige jaren goed toegankelijk wordt. Bovendien

zijn maatregelen getroffen om in de komende jaren een evenwicht te bewerkstelligen tussen aanwas en vernietiging van archivalia. Zo'n evenwicht kan alleen ontstaan door de acquisitie te temporiseren. Het zal slechts enkele jaren kunnen functioneren, maar hopelijk wel voorkomen dat nog voor de eeuwwisseling de depots volslibben.

Mevrouw Wijnands beheerde tot 15 februari 1990 in goede samenwerking met de bibliotheek de studiezaal. Daarna werd haar taak overgenomen door mevrouw Peeters, die zich snel inwerkte. Zij begeleidde samen met mevrouw Okrogelnik Nagornik-Willems een aantal studenten en projecten van de dagopleiding voor docenten geschiedenis te Sitard. De heer Wijnen verzorgde de uitleenadministratie.

De Limburgse overheidsarchieven en de archivaris van het Sociaal Historisch Centrum kwamen in 1984 overeen enige lijn te brengen in het acquisitiebeleid en te proberen tot een taakafbakening te komen. Die afspraken werken uitstekend voor zover het de zorg voor kerkelijke archieven aangaat. Voor meer dan 95% zijn dat documenten, afkomstig van r.-k. parochiebesturen. De werkafspraken tussen de archivarissen konden dan ook op eenvoudige wijze door middel van een overeenkomst met de bisschop van Roermond worden vertaald naar schenkers en bruikleengevers. Ook voor de parochiebesturen is duidelijk waar hun archief thuis hoort. Dat ligt anders bij bedrijven en particulieren. De ervaring leert dat niet de archivaris uitmaakt waar een bedrijfsarchief moet worden bewaard, maar dat de ondernemer dit bepaalt. Indien geen gehoor wordt gegeven aan zijn wensen, dreigt al te vaak vernietiging van de stukken en is er geen keuze. Privépersonen zijn gelukkig in meerderheid gevoelig voor de argumentatie van de archivaris. Indien een enkeling per se anders wil, kan men zich troosten met de gedachte dat het slechts gaat om een fonds van bescheiden omvang.

Bibliotheek

Evenals in vorige jaren ging de bibliotheek in 1990 selectief te werk bij de collectievorming. De toevloed aan bibliotheekmateriaal was ongeveer even groot als in het voorafgaande jaar. Zij besloeg 86 m' plankruimte. Van DSM, de Rabobank Nederland en de Kamer van Koophandel en Fabrieken te Venlo werden belangrijke schenkingen verworven.

Door de Minister van Onderwijs en Wetenschappen is enkele jaren geleden gesteld dat de groei van de bibliotheekbestanden in Nederland

dient te worden teruggebracht tot nul procent. Hoewel die doelstelling vanwege het karakter van onze bibliotheek, die een typische bewaarfunctie heeft, niet haalbaar is, wordt een beleid gevoerd dat erop is gericht ook bij het SHC de groei van de bibliotheek te beperken. Daarom wordt bij de collectionering de nadruk gelegd op de z.g. grijze literatuur, waaronder publicaties worden verstaan die niet langs de gebruikelijke kanalen in de handel werden gebracht. Aan opvang van dergelijke publicaties is grote behoefte. 80% van de aanwinsten heeft betrekking op deze zeldzame publicaties.

Door ontdebelling, het aanleggen van strenge selectiecriteria en het afstoten naar andere bibliotheken kon de feitelijke toename van het bestand worden gereduceerd tot 3%. De omvang van de bibliotheek is thans 2.760 m'. De boeken beslaan 416 m', de brochures 210 m', de statistische publicaties 150 m', de naslagwerken, bibliografieën en dergelijke 94 m'. Het overgrote deel, 1.890 m', komt voor rekening van de periodieken (tijdschriften, jaarverslagen, seriewerken en dergelijke).

De samenwerking met de overige wetenschappelijke bibliotheken in Nederland krijgt sinds lang gestalte door de deelname van het SHC aan de Gezamenlijke Geautomatiseerde Catalogus; als zodanig fungeert het Pica-samenwerkingsverband van de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheken van universiteiten en hogescholen. Om financiële en organisatorische redenen gaf ons bestuur de voorkeur aan toetreding tot dit systeem via de Rijksuniversiteit Limburg. In 1984 is een overeenkomst tot bibliothecaire samenwerking tussen RL en SHC afgesloten, die tot gevolg heeft gehad dat van medio 1985 af de titelbeschrijvingen via het Pica-systeem worden verricht. In 1988 is het samenwerkingsverband verlengd tot 1991. Inmiddels is overleg gestart over een uitbreiding van deze samenwerking, onder meer door plaatsing van on-line publieks-catalogusapparatuur. Gesprekken met de Stichting Informatie en Bibliotheekvoorziening Limburg (SIBL) en een samenwerkingsverband van instellingen voor hoger onderwijs (IHOL) openen perspectieven voor verdergaande automatisering en de directe beschikbaarheid van informatie omtrent enkele miljoenen titels. Spectaculair lijkt dat langs deze weg een participatie van het SHC kan ontstaan, die ook over de Nederlandse grenzen heen reikt en met name inzicht geeft in het omvangrijke boekenbezit in Luik, Hasselt en Aken. De Angelsaksische oriëntatie van de aankopen van Nederlandse wetenschappelijke bibliotheken in de laatste decennia dwingt welhaast tot het openen van aanvullende informatiekanalen omtrent voor het onderzoek wezenlijke literatuur uit het Duitse en Franse taalgebied.

De goede relaties met IHOL en SIBL hebben eind 1990 geleid tot het afsluiten van een overeenkomst tussen de Stichting Leerhuis Limburg, SIBL en het SHC omtrent de opbouw van een bibliothecaire voorziening betreffende publicaties omtrent Joodse geschiedenis, Joods leven en Joodse cultuur. Het SHC zal daarin een centrale rol vervullen door deze voorziening te beheren en de aanschaf van de boeken te coördineren.

Met IHOL is al sedert enkele jaren een eerste vorm van samenwerking operationeel. In 1990 konden ongeveer 3.500 titels worden aangeleverd.

De verbetering van de toegankelijkheid van de bibliotheek van het SHC, die het gevolg was van de aansluiting bij Pica, heeft de gedachte doen rijzen onze bibliotheek in te schakelen in een netwerk van bibliotheekvoorzieningen in Limburg. Inmiddels zijn de eerste aanzetten daartoe gerealiseerd. In 1988 is de IHOL-overeenkomst met de Rijksuniversiteit Limburg en een aantal hogescholen in de provincie gevestigd tot stand gekomen. Hierin participeert het SHC middels aanlevering van titels. Het expireren van deze overeenkomst per 1 april 1991 baart zorgen. In de voortzetting was eind 1990 nog niet voorzien.

De omvang van het bibliotheekpersoneel bij het SHC is te gering, zoals blijkt uit een vergelijking van de beheerskosten per aanwezige titel, die slechts een derde bedragen van het landelijk gemiddelde. Het is evident dat zo'n groot verschil niet uitsluitend door lage huisvestingskosten kan worden veroorzaakt. De bibliotheek kampt dan ook met een ernstig tekort aan personeel. Voor zover mogelijk wordt dit manco ondervangen door een uiterst efficiënte inzet van het personeel. Sedert 1 september 1988 wordt 1,8 mensjaar ingezet voor titelbeschrijving, 1,5 voor ontsluiting en algemene organisatie en 0,5 voor dienstverlening. Deze organisatiestructuur heeft geleid tot verhoging van de output.

De aanwas van boeken en tijdschriften kwam – zoals voorheen – voor een belangrijk deel tot stand via schenking. Hieronder volgt een overzicht van de van publicerende instellingen ontvangen jaarverslagen, rapporten, nota's en dergelijke naar sectoren over de jaren 1988-1990.

	1988	1989	1990
volkshuisvesting	6	5	4
handel, nijverheid, bankwezen	36	37	31
arbeidszaken	3	4	3
overheid, incl. openbare nutsbedrijven	18	20	16
transport en vervoer	5	3	6

land- en tuinbouw	–	1	1
onderwijs, vorming	2	2	1
cultuur, recreatie	6	6	7
maatschappelijke dienstverlening en samenlevingsopbouw	8	12	11
gezondheidszorg	9	8	6
uitvoeringsorganen sociale wetgeving en verzekering	7	5	4
archiefdiensten en wetenschappelijke instellingen	45	55	46
vrouwenbeweging	4	2	2
pers en uitgeverijen	3	2	–

De schommelingen werden deels veroorzaakt door het toenemend gebruik om uit zuinigheidsoverwegingen slechts tweejaarlijkse verslagen te publiceren. Voor de lijst van schenkers zij verwezen naar bijlage I. Het bestuur dankt alle schenkers hartelijk voor hun bijdrage aan de opbouw van de bibliotheek.

Documentatie

Door de jaren heen is er een steeds groter wordende hoeveelheid documentatie verzameld die noch tot het archiefgoed noch tot het bibliotheekmateriaal kan worden gerekend. Het gaat behalve om pamfletten en affiches vooral om audio-visueel materiaal. Een steeds groeiende vraag naar dit documentatiemateriaal dwingt ruim aandacht te besteden aan de verzorging van deze collecties. Van de pamfletten en affiches is een trefwoordenlijst samengesteld. De documenten van belang voor biografisch onderzoek zijn alfabetisch ontsloten. De vaandels zijn exhaustief beschreven. Zij zullen worden overgedragen aan het museum van het Limburgs Volkskundig Centrum. Verwacht wordt dat het LVC beter in staat is de vereiste materiële verzorging te bieden.

Bijzondere aandacht vraagt de verzorging van het beeldmateriaal. Het wordt doorgaans in twijfelachtige staat overgedragen. Alle foto's, albums en films zijn zorgvuldig geconserveerd. Doordat ook in 1990 een fotograaf ter beschikking stond, konden de plannen om van oude foto's contactafdrukken te maken zodat de originelen bij gebruik niet langer worden beschadigd, deels worden gerealiseerd. De voor dit doel noodzakelijke apparatuur was operationeel. De eerste 2.300 afdrukken kwa-

men gereed. De beschrijving van de fotocollectie is voortgezet. 1.500 foto's, een zesde deel van de collectie, zijn in 1990 toegankelijk gemaakt en beschreven. Op de kaart, waarop een beschrijving van de foto staat, wordt een afdruk in klein formaat geplakt, op grond waarvan onderzoekers hun selectie uit het beeldmateriaal kunnen bepalen. De heren A. Bleeser en G. Steijn werkten samen met de heer M. Wijnen gestaag aan dit project verder.

Inlichtingen

Er wordt frequent gebruik gemaakt van de diensten van het Centrum. De faciliteiten van de studiezaal en de bibliotheek worden gewaardeerd. De automatisering van de catalogus van het bibliotheekbezit attireert steeds meer onderzoekers op uniek documentatiemateriaal. Het aantal bezoekers en gebruikers neemt geleidelijk toe.

Jaar	Aantal bezoekers
1987	316
1988	320
1989	341
1990	345

Deze cijfers zijn ontleend aan de bezoekersadministratie in de studiezaal en aan de uitleenadministratie van de bibliotheek. Telefonische en schriftelijke informatie zijn daarin niet begrepen.

In overleg met het personeel is een rooster van werktijden opgesteld, dat het mogelijk maakt de studiezaal van maandag tot en met vrijdag ononderbroken open te stellen van negen uur in de ochtend tot vijf uur in de namiddag. Deze vorm van dienstverlening is vooral van belang voor bezoekers, die een lange reis naar Maastricht moeten maken, ongeveer de helft van het totale aantal.

Het is verheugend dat het aantal incidentele bezoekers afneemt ten gunste van de groep, die langere tijd onderzoek doet. Een direct gevolg van deze verandering in de werkwijze van de onderzoekers is dat het gebruik van de archieven intensiever wordt en de wetenschappelijke betekenis van het onderzoek toeneemt. Intensief, langdurig en hoogkwalitatief onderzoek heeft echter ook in 1990 voor vele bezoekers nog financiële problemen opgeleverd. Het gros van de jonge historici die hier onderzoek doet moet vanwege de afstand tussen Maastricht en de

universiteitsstad, waar zij studeren, hoge kosten maken om hier langdurig onderzoek te verrichten. Het invoeren van de OV-jaarkaart voor studenten kan een eind maken aan deze problemen en bijdragen tot verbetering van de kwaliteit van het onderzoek.

De gebruikersgroep kan in een aantal categorieën worden onderscheiden.

	1988	1989	1990
studenten en medewerkers van universiteiten	105	130	138
studenten en medewerkers van hogescholen	110	112	101
andere instellingen van onderwijs	21	18	24
instellingen en bedrijven	44	50	48
privé-belangstellenden	38	31	34
onbekend	2	—	—
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
totaal	320	341	345

De samenstelling van de gebruikersgroep heeft de laatste jaren slechts geringe wijziging ondergaan. Drie vierde van de bezoekers is studerend aan een of andere instelling van onderwijs. Onder hen overweegt de groep die zich voorbereidt op universitaire examens of examens aan hogescholen. Het aandeel van de “liefhebbers” blijft stabiel op 10%. De groep die namens een bedrijf of instelling een bezoek aan het instituut brengt, vertoont nauwelijks schommelingen.

Een aanzienlijk deel van de gebruikers, afkomstig uit de sector van het HBO en wetenschappelijk onderwijs, studeerde geschiedenis. Naast historici kwamen nog geografen, kunsthistorici, juristen, andragogen, economen, bouwkundigen, sociologen, theologen, medici, bouwkundigen, landbouwkundigen, cultureel antropologen, biologen en gezondheidswetenschappers.

De onderwerpen, waarover gegevens werden gezocht, vertonen veel spreiding. De eenzijdige oriëntatie op de mijnbouw, de herstructurering van Limburg en de daarmee samenhangende sociale problematiek, die kenmerkend was voor de jaren zeventig, is voorbij. Thans overwegen onderzoeken, waarin de eerste helft van de twintigste eeuw aan de orde komt. Speciaal de belangstelling voor emancipatie, gezondheidszorg, industriële archeologie en nijverheid, neemt toe. Nevenstaande tabel geeft daar een gespecificeerd overzicht van.

	1988	1989	1990
Sociale geschiedenis:			
vakbeweging	14	15	12
arbeidsvoorwaarden	12	9	10
onderwijs, pers, vorming, jeugd	17	16	13
emancipatie van bevolkingsgroepen	13	15	17
gezondheidszorg	15	18	16
arbeidsmarkt	7	9	10
overige sociale geschiedenis	12	10	6
Economische geschiedenis:			
geschiedenis van de mijnindustrie	13	15	11
overig bedrijfsleven	25	28	32
industrialisatie en herstructurering			
Zuid-Limburg	10	8	5
handel en prijzen	8	6	6
landbouw en ambacht	16	17	14
industriële archeologie	13	12	14
verkeer en vervoer	9	10	10
volkshuisvesting en ruimtelijke ordening	13	11	13
Geschiedenis van bestuur, cultuur, kerk en recht:			
politieke partijen en stromingen	21	17	21
verzet tijdens de tweede wereldoorlog	10	12	8
kunst en cultuur	24	23	26
biografie en genealogie	15	10	10
historische geografie	12	8	9
kerkgeschiedenis	9	11	14
lokale geschiedenis	14	19	17
historische demografie	4	2	3
natuur en milieu	7	8	11
Diversen:			
algemene onderwerpen	3	4	5
onbekend	4	3	3

Het is verheugend dat onderzoekers vaak bereid zijn het resultaat van hun onderzoek te deponeren. De aanwezigheid van een groot aantal scripties, concept-artikelen en werkstukken voorkomt het herhalen van hetzelfde onderzoek door studenten van verschillende wetenschappelijke instellingen. Bovendien bevordert het de integratie van de resultaten in algemene studies. Op die manier wordt een geleidelijke voortgang van het onderzoek mogelijk.

BESLUIT

Het jaar 1990 verliep voor het Sociaal Historisch Centrum voorspoedig. Er werden veel resultaten bereikt. Het aantal publicaties van medewerkers en de vraag naar begeleiding was niet onaanzienlijk. Ook landelijk neemt het besef toe dat een regionaal historisch instituut een belangrijke plaats inneemt in het historisch onderzoek in Nederland. In een advies van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid over para-universitaire instituten werd vastgesteld dat het SHC krachtig bijdraagt aan het bevorderen van hoogwaardig regionaal-historisch onderzoek. De groeiende samenwerking met de Rijksuniversiteit Limburg zal in dit opzicht zeker positief uitwerken.

Velen in Limburg en daarbuiten waren bereid het instituut financieel te steunen. Dank zij hun inspanningen kon het jaar ook in financieel opzicht bevredigend worden genoemd. Graag spreekt het bestuur daarvoor zijn dank uit.

BIJLAGE I
SCHENKERS VAN BIBLIOTHEEKGOED IN 1990

Rabo-Bank Nederland	Eindhoven
Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds (ABP)	Heerlen
DSM	Heerlen
FNV	Heerlen
Nederlands Christelijk Instituut voor Volkshuisvesting (NCIV)	Heerlen
Economisch Technologisch Instituut Limburg (ETIL)	Maastricht
Provincie Limburg	Maastricht
Rijksuniversiteit Limburg	Maastricht
Stichting Historische Reeks	Maastricht
Stichting Trajekt	Maastricht
Limburgse Werkgevers Vereniging	St.-Odiliënberg
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg	Venlo
LOZO	Venlo
J.H.H. Kerckhoffs (emeritus-pastoor)	Bemelen
H.J. Heijboer	Heerlen
H.C.J.M. Kreijns	Heerlen
Malherbe	Heerlen
W.P.M. Lamers	Herten
Ir N.A.J.H.C. Brüll	Maastricht
Pater Dr Remigius Dieteren OFM	Maastricht
Mevrouw J.M.F.A. Gielen-Drehmanns	Maastricht
A.F. Henrar	Maastricht
Dr J.F.R. Philips	Maastricht
A. Tyndall	Maastricht
Dr G.J.B. Verbeet	Maastricht
H. Bartholomeus	Meerssen
L.J. Lucassen	Meijel
Dr L.L.M. Frederix	Munstergeleen
Mevrouw M. Raemakers	Roermond
G.H. Erdkamp	Voerendaal

BIJLAGE II
LIJST VAN AANWINSTEN VAN ARCHIEVEN 1990

Ean

998 E.A. Joosten te Swalmen, documentatie over de jaren 1940-1945	1 doos
999 Druk en Papier FNV, voorheen Algemeen Nederlandse Grafische Bond, afdeling Maastricht, 1916, 1920, 1955-1956, 1963, 1970-1982	3 meter
1000 Veeverzekering Meijel-Dorp, 1952-1979, vier deeltjes, één stuk (W. Leenders, Meijel)	
1001 Stichting Studie en Vormingswerk voor Vrouwen te Heerlen, 1954-1985	5,5 meter
1002 R.P. Hummel te Hoensbroek, circa 1975-1989	20 meter
1003 Stichting Combinatiebouw Maastricht, voorheen Bouwcombinatie Jekerdal, 1954-1962, 1966-1980	3 meter
1004 Culturele Raad Limburg, 1945-1989 (Stichting Kunst en Cultuur, Maastricht)	80 meter
1005 F.J.W.A. Sampers, hoofdaalmoezenier van Sociale Werken te Maastricht, 1948-1985	6 meter
1006 Stichting BOWL te Maastricht, 1934-1989 (Stichting LIOSE, Roermond)	114 meter
1007 Mr L.M. Hendriks te Venlo als lid van de bisschoppelijke adviescommissie op sociaal-charitatief terrein, 1947-1949 (F. Sampers, Maastricht)	1 doos
1008 Buro Eerstelijin Heuvelland te Maastricht, 1974-1989	6 meter

1009 Stichting Eerstelijm Midden Limburg te Roermond, 1973-1989	8 meter
1010 J.H. Janssen te Meerssen, 1945-1981	0,5 meter

Aanvullingen op reeds aanwezige archieven:

* Laura en Vereniging (mijnmetersarchief)	25 meter
* Unie BLHP	25 meter
* Familie Van der Grinten	1 meter
* A. Tyndall	0,5 meter
* Mevrouw Gielen-Drehmanns	0,5 meter
* RIM, Venray	4 meter
* FNV, Heerlen	20 meter
* Limburgse Werkgevers Vereniging	10 meter
* IKOL, Maastricht	2 meter
* Mevrouw J. van Basten Batenburg, Sittard	3 meter
* R.-K. Muziekbond (o.a. H. Verbruggen, Grathem)	1 meter
* LOZO	23 meter
* Provinciale Raad voor het Bejaardenbeleid	18 meter

Aanvullingen totaal 380 meter.

Verliezen:

Archief van de parochie St.-Lambertus te Maastricht overgedragen aan de Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht.

Documentatie:

Foto's van het Limburgs landschap, gemaakt door B. van de Plasse te Goes (schenking van het Gemeentearchief Goes).

Fotokopieën van de familie Reynders te Maasniel (L.J. Lucassen).

Fotoalbum van het St.-Franciscuspatronaat in Maastricht, afkomstig van A.F. Grossimlinghaus, Gulpen.

Tekeningen van het Fort Coehoorn en het kroonwerk te Nederasselt, afkomstig van Rijkswaterstaat Limburg.

BESTUUR SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG

DAGELIJKS BESTUUR

DR G.C.P. LINNSEN, voorzitter (1973)	Roermond
CH.H.F. FRIJNS, secretaris (1988)	Maastricht
DRS J.J.C. HUYBEN, penningmeester (1980)	Kessenich (B)
MR H.J.J.M. VAN DER BRUGGEN (1987)	Roermond
IR A. PETERS (1986)	Maastricht
DR REMIGIUS DIETEREN OFM, adviseur (1949)	Maastricht

ALGEMEEN BESTUUR

DRS J.C.A. BASTIAANSEN (1985)	Maasbree
P.A. BOOIJ (1990)	Heerlen
MR J.H.J. DANIELS (1985)	Roermond
DR L.L.M. FREDERIX (1991)	Munstergeleen
PROF. DR A.FL. GEHLEN (1989)	Heerlen
L.J.A. HEYENRATH (1990)	Kerkrade
DRS A.J. HUTSCHEMAEKERS (1953)	Roermond
DRS J.W. JANSEN (1985)	Maastricht
MR R.M.L.A. LEENDERS (1991)	Maastricht
L.J. LUCASSEN (1975)	Meijel
DRS B.C.M.E. NIESSEN (1979)	Maastricht
DRS H.R. VAN OMMEREN (1972)	Maastricht
H. PAUWELS (1989)	Maastricht
DR J.F.R. PHILIPS (1983)	Maastricht
MR E.J. RONGEN (1989)	Herkenbosch
DR IR J. STUFFKEN (1973)	Heerlen
TH.L.C. THIJSSSEN (1991)	Belfeld
R.J.J. BARON VAN VOORST TOT VOORST (1989)	Weert
J.M. WEIJERS (1952)	Heerlen
DRS TH. WÖLTGENS (1984)	Kerkrade
PROF. DR A.M. VAN DER WOUDE (1979)	Waningen

BEGUNSTIGERS EN CONTRIBUANTEN

Gemeenten

Gemeentebestuur Baexem (1973)	Baexem
Gemeentebestuur Beek (1950)	Beek
Gemeentebestuur Beesel (1951)	Beesel
Gemeentebestuur Born (1961)	Born
Gemeentebestuur Brunssum (1951)	Brunssum
Gemeentebestuur Echt (1957)	Echt
Gemeentebestuur Eijsden (1950)	Eijsden
Gemeentebestuur Gennep (1961)	Gennep
Gemeentebestuur Grathem (1977)	Grathem
Gemeentebestuur Heerlen (1950)	Heerlen
Gemeentebestuur Heythuysen (1977)	Heythuysen
Gemeentebestuur Hunsel (1976)	Hunsel
Gemeentebestuur Kerkrade (1952)	Kerkrade
Gemeentebestuur Kessel (1962)	Kessel
Gemeentebestuur Maasbracht (1954)	Maasbracht
Gemeentebestuur Maastricht (1950)	Maastricht
Gemeentebestuur Margraten (1976)	Margraten
Gemeentebestuur Meerlo-Wanssum (1952)	Meerlo-Wanssum
Gemeentebestuur Meerssen (1951)	Meerssen
Gemeentebestuur Meijel (1956)	Meijel
Gemeentebestuur Onderbanken (1951)	Onderbanken
Gemeentebestuur Posterholt (1976)	Posterholt
Gemeentebestuur Roermond (1951)	Roermond
Gemeentebestuur Roggel (1972)	Roggel
Gemeentebestuur Simpelveld (1951)	Simpelveld
Gemeentebestuur Sittard (1951)	Sittard
Gemeentebestuur Stein (1951)	Stein
Gemeentebestuur Swalmen (1950)	Swalmen
Gemeentebestuur Tegelen (1977)	Tegelen
Gemeentebestuur Thorn (1976)	Thorn
Gemeentebestuur Vaals (1950)	Vaals
Gemeentebestuur Valkenburg aan de Geul (1953)	Valkenburg aan de Geul
Gemeentebestuur Venray (1956)	Venray
Gemeentebestuur Voerendaal (1951)	Voerendaal
Gemeentebestuur Wittem (1972)	Wittem

Bedrijven

Aannemersbedrijf Jongen B.V. (1978)	Schaesberg
Aannemersbedrijf Sondermeijer B.V. (1985)	St. Odiliënberg
Aannemersbedrijf Gebr. Theunissen C.V. (1982)	Maastricht
Aannemingsbedrijf J. Geraedts en Zonen B.V. (1978)	Swalmen

Akzo Chemie Nederland B.V. (1959)	Herkenbosch
Algemene Bank Nederland N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1958)	Maastricht
Amro-Bank N.V. (1961)	Venlo
Ankersmit Holding B.V. (1978)	Maastricht
Architectenbureau Schinkel-Benning B.V. (1974)	Sittard
Bakker, Versteegh en Co. Accountants (1974)	Maastricht
Bates-Cepro B.V. (1958)	Maastricht
Bierbrouwerij "De Leeuw" B.V. (1957)	Valkenburg aan de Geul
Boekhandel "Veldeke" (1961)	Maastricht
Boekhandel "Winants" (1975)	Heerlen
Boel Kleiwaren B.V., Van de (1988)	Thorn
Bouw- en Aannemings Mij. Laudy B.V. (1966)	Sittard
Boven & Van der Bruggen, Van, Advocaten (1988)	Roermond
Brouwerij "De Ridder" B.V. (1957)	Maastricht
Buro Kragten B.V. (1988)	Roermond
CCV Landbouwbelang B.A. (1988)	Roermond
Dassen Electrotechniek B.V. (1978)	Stein
D.S.M. (1978)	Heerlen
Eerste Nederlandse Cement Industrie N.V. (1951)	Maastricht
Elisastichting (1961)	Venlo
Fischer B.V., P. (1958)	Maastricht
Fonds voor Sociale Instellingen, Stichting (1988)	Brunssum
Gorcum-Zuid, Van (1983)	Maastricht
Gulpener Bierbrouwerij, Distilleerderij en Azijnfabriek B.V. (1961)	Gulpen
Hasselt's Baggermaatschappij B.V., Van (1988)	Echt
Hobru Hoensbroek B.V. (1978)	Hoensbroek
Hostellerie "De Hamert" B.V. (1979)	Wellerlooi
Ingenieursbureau Van Kleef B.V. (1988)	Roermond
Koninklijke Brand's Bierbrouwerij B.V. (1961)	Wijlré
Koninklijke Sphinx N.V. (1961)	Maastricht
Kultuurtechniek H. Dolmans B.V. (1988)	Bunde
Laura, Stichting Jubileumfonds (1978)	Eijgelshoven
Limburgse Maatschappij voor Gasdistributie Limagas N.V. (1958)	Nieuwenhagen
Lindeboom Bierbrouwerij B.V. (1988)	Neer
Linden & Co. B.V., Van der (1988)	Panningen
Machiefabriek & IJzergieterij P. Konings B.V. (1949)	Swalmen
Mora, Beheersmij. (1978)	Maastricht
"Mosa" B.V. (1949)	Maastricht
Muyres Algemene Bouw B.V., Marcel (1959)	Sittard
Ornatex B.V. (1988)	Kerkrade
Papierfabriek "Gennep" N.V. (1958)	Gennep
Provinciale Limburgse Electriciteits Maatschappij N.V. (1949)	Maastricht
Public Relationskommissie van de Rabobanken in de regio Roermond (1970)	Roermond
Rabobank Maastricht (1988)	Maastricht

Roermond Papier B.V. (1988)	Roermond
Roosmalen's Transport en Handel Mij. B.V., Van (1961)	Maastricht
Sekisui Alveo B.V. (1978)	Roermond
Solvay Chemie B.V. (1950)	Roermond
Spaarbank Limburg (1988)	Maastricht
Teewen B.V. (1958)	Tegelen
Thomas Regout N.V. (1988)	Maastricht
Tummers-Cremers Installatiebedrijven B.V. (1987)	Roermond
Verenigd Streekvervoer Limburg (1958)	Heerlen
Verfindustrie Jac Eyck B.V. (1978)	Heerlen
Vissers' Wegenbouw - en Aannemingsbedrijf C.V. (1961)	Drunen
Volvo Car Productie Born B.V. (1969)	Born
Waterleiding Mij. Limburg N.V. (1958)	Maastricht
Wolf en Hertzdahl Beheer B.V. (1958)	Maastricht
Worms Techniek B.V. (1988)	Sittard
Zinkwit Nederland B.V. (1953)	Eijsden
Zuid Nederlandse Aannemers Vereniging (1979)	Heeze
Zuid-Ooster Autobusdiensten N.V. (1978)	Gennep

Organisaties en instellingen

Aalmoezeniers van Sociale Werken van het Bisdom Roermond (1990)	Roermond
Alphonsianum Paters Redemptoristen (1959)	Wittem
Bernardinuscollege (1987)	Heerlen
Bisdom Roermond (1949)	Roermond
Bisschoppelijk College (1958)	Sittard
Bouwvereniging St.-Servatius (1977)	Maastricht
Buro voor Stedebouw Maastricht	
Hoen-Ubachs-Roomans B.V. (1970)	Maastricht
Centrale Bibliotheek van de Katholieke Universiteit Leuven (1972)	Leuven (B)
College "Sancta Maria" (1977)	Kerkrade
"Collegium Carolinum" der Paters Oblaten (1961)	Valkenburg aan de Geul
Depot van Nederlandse Publikaties K.B. (1976)	's Gravenhage
Economisch Technologisch Instituut Limburg (1958)	Maastricht
Elisabeth Strouven, Stichting (1958)	Maastricht
Erasmus Universiteit (1959)	Rotterdam
Eijkhagen College (1966)	Schaesberg
Eijsdens Verleden, Stichting (1976)	Eijsden
F.N.V.-Limburg (1961)	Heerlen
Fontes Rodenses, Stichting (1976)	Kerkrade
Franciscanen (1967)	Venray
Franciscanessen (1979)	Maastricht
Geerlingshof, Volkshogeschool en Europahuis, Stichting (1978)	Valkenburg aan de Geul

Gemeente Maastricht, Bestuurs- en Beheersdienst (B.B.D.) (1957)	Maastricht
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentekrediet van België (1976)	Brussel (B)
Gemeentelijke Archiefdienst (1979)	Maastricht
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Geschied- en Heemkundige Kring "Het Land van Thorn" (1988)	Thorn
Gewest Noord-Limburg (1970)	Venlo-Blerick
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging "Medelo" (1984)	Meijel
Heemkunde-Vereniging "Roerstreek" (1969)	St. Odiliënberg
Historische Werkgroep Arcen-Lomm-Velden (1982)	Lomm
Historischer Verein für Geldern und Umgegend (1975)	Geldern (D)
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Huisvesting Alleenstaanden, Stichting (1986)	Heerlen
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Industriebond F.N.V. (1981)	Amsterdam
Informatievoorziening en Bibliotheekwerk Limburg, Stichting (1978)	Roermond
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Midden-Limburg (1956)	Roermond
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Mijnstreek (1956)	Heerlen
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Limburg (1955)	Venlo
Katholieke Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1970)	Hoensbroek
Koninklijke Bibliotheek (1974)	's Gravenhage
Kreisarchiv Viersen (1959)	Kempen (D)
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Heerlen
Kunst en Cultuur Limburg, Stichting (1959)	Maastricht
LEAO-School (1978)	Kerkrade
Liefdezusters van de H. Carolus Borromeus (1949)	Maastricht
Limburgse Groene Kruis (1950)	Sittard
Limburgse Land- en Tuinbouwbond (1951)	Roermond
Limburgse Organisatie van Zelfstandige Ondernemers (1951)	Venlo
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	St. Odiliënberg
Mediatheek Katholieke Lerarenopleiding (1980)	Sittard
Middelbare Landbouwschool (1978)	Horst
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
Missionarissen van het H. Hart (1979)	Bree (B)

Montfortanen (1959)

Mijnmuseum, Stichting (1984)

NCIV, Regio Limburg (1988)

Nederlands Openluchtmuseum (1979)

Openbare Bibliotheek (1958)

Openbare Bibliotheek (1979)

Openbare Bibliotheek en Leeszaal Valkenburg (1979)

Openbare Leeszaal en Bibliotheek (1960)

Opleidingen voor Middelbare Akten (1965)

Pedagogische Academie Dr Van Gils (1966)

Peutz Architecten B.V. (1974)

P.O.B. (1979)

Procuratuur P.P. Augustijnen (1960)

Provinciale Bibliotheek (1979)

Provinciale Inspectie der Archieven (1973)

Provinciale Vereniging voor Vreemdelingenverkeer
in Limburg (1960)

Provinzialinstitut für Westfälische Landes- und
Volksforschung (1967)

Rooms-Katholiek Gymnasium "Rolduc" (1978)

Rooms-Katholieke MAVO-School Bergen (1978)

Rooms-Katholieke Scholengemeenschap St. Ursula voor
Gymnasium, Atheneum en HAVO (1978)

Rijksarchief in Limburg (1964)

Rijksarchief in Noord-Brabant (1976)

Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)

Rijkshogeschool Maastricht, afdeling Pabo (1978)

Scholengemeenschap Albert Schweitzer (1975)

Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO

"Groenewald" (1978)

Scholengemeenschap voor Atheneum, HAVO en
MAVO "Bouwens van der Boye College" (1978)

Scholengemeenschap voor Gymnasium, Atheneum
en HAVO van het Bisschoppelijk College

Schöndeln (1978)

Sociaal Pedagogisch Onderwijs voor Limburg,
Katholieke Stichting (1978)

Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)

Stadsbibliotheek Maastricht (1958)

Streekarchief Zuid-Oost Brabant (1974)

Thermenmuseum en archiefdienst (1979)

Universitätsbibliotheek (1982)

Universiteit voor Theologie en Pastoraat (1958)

Universiteitsbibliotheek (1973)

Vrije Universiteit (1974)

Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)

Valkenburg

aan de Geul

Kerkrade

Heerlen

Arnhem

Heerlen

Venlo

Valkenburg

aan de Geul

Venray

Tilburg

Roermond

Heerlen

Hamont-Achel (B)

Venlo

Hasselt (B)

Maastricht

Valkenburg

aan de Geul

Münster (D)

Kerkrade

Bergen

Horn

Maastricht

's Hertogenbosch

Zeist

Maastricht

Geleen

Stein

Panningen

Roermond

Sittard

Antwerpen (B)

Maastricht

Eindhoven

Heerlen

Münster (D)

Heerlen

Amsterdam

Amsterdam

Simpelveld

Persoonlijke contribuanten

Aalbrecht, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Abrahams, A.G.J. (1979)	Maastricht
Acker, B.M.J. van (1981)	Heerlen
Admiraal, Mr W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, Drs F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann, M.J.M. (1988)	Heerlen
Akkermans, M. (1988)	Wijnandsrade
Anckaer, J. (1990)	Londerzeel (B)
Aretz, J.A.W. (1980)	Ubach over Worms
Augustus, Drs L. (1975)	Heerlen
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baeten, Mr A.M.I.H. (1958)	Maastricht
Baltis, C.H.J.M. (1974)	Sittard
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Banens, J.H.M. (1987)	Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Bartelds, J.H. (1988)	Meppel
Bartels, Mr J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bastiaansen, Drs J.C.A. (1977)	Maasbree
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Becker, Drs H.J.G. (1982)	Maastricht
Beckers, J.J. (1974)	Ubach over Worms
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Berden, Drs J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berebrouckx, H.A.R. (1979)	Ekeren (B)
Berger, Mr E.A. (1974)	Ottersum
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Bergh, J.E. van de (1979)	Beek
Bergmans, N.H.M. (1974)	Haelen
Bertens, Drs J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, C. (1979)	Wijlré
Betteray, Mevr. J.J.H. van (1979)	Haarlem
Beugels-Brassee, mevrouw F.V. (1982)	Amstenrade
Beumer, Mej. W.G.M. (1988)	Amsterdam
Biggelaar, J.C. van den (1977)	Wintelre
Block, Ed.J. (1982)	Kerkrade
Bloemen, H.A.C. (1966)	Oldenzaal
Bloemen, M. (1979)	Kaulille (B)
Blok, Prof. Dr A. (1974)	Soest
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boersma, Drs H.J.L.M. (1976)	Banholt
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg aan de Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Buchten-Born

Bogman, B. (1974)
 Bongaerts, L. (1990)
 Bonnet, J.J. (1979)
 Bönninghausen, Dr Jur. A. Freiherr von (1974)
 Boom, Th.M.P.M. (1982)
 Boonstra, B.P.A. (1970)
 Boreas, W.J.G.M. (1989)
 Bos, N.J.P.M. (1989)
 Bosman, Prof. Dr H.W.J. (1969)
 Bosmans, Dr J.L.J. (1974)
 Botman, S.G.J.M. (1974)

 Bots, Dr A.C.A.M. (1976)
 Bouwens, J.G.T. (1967)
 Boven, J.H.H. van (1981)
 Bovens jr, Th. (1979)
 Brans, Dr Med. H.O. (1988)
 Brassee, Ch.J.P. (1973)
 Brassée, J.H.J. (1958)
 Broens, J.W. (1974)
 Brokamp R.A., Drs P.P. (1988)
 Brouwer, Ir J.F.H. (1979)
 Brouwers, E.H. (1974)
 Bruekers, A.W.J. (1988)
 Bruggen, Mr H.J.J.M. van der (1986)
 Bruin, L. de (1989)
 Brylka, M.F.A. (1987)
 Buchem, G.J. van (1981)
 Buchem, Mevr. I. (1989)
 Bult, C. van de (1974)
 Buren, F. van (1988)
 Can, Drs A.J.M.L. van (1959)
 Castermans, W.P. (1979)
 Celen, A. (1985)
 Chambille, Ing. H. (1974)
 Charpentier, P.H.M. (1983)
 Cillekens, Drs C.M.H. (1978)
 Claessens, Ir J.M.M. (1979)
 Claessens, Drs Th.J.A.H. (1960)
 Claessens, V.Th.J. (1982)
 Closset, Drs P.L.J.L. (1982)
 Cluitmans, Drs J.H. (1958)
 Cobben, H.P.M. (1988)
 Coenegracht, J.N.J.A. (1987)
 Coenen, Prof. Dr H.L.M. (1973)
 Coenen, J. (1988)
 Coenen, Prof. Ir J.M.J. (1986)
 Coenen, L.W. (1958)

 Hamme-
 Merchtem (B)
 Antwerpen (B)
 Maastricht
 Willich-Anrath (D)
 Roermond
 Nuenen
 Voerendaal
 Geleen
 Tilburg
 Nijmegen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Nijmegen
 Maastricht
 Nuth
 Maastricht
 Stolberg (D)
 Landgraaf
 Oirsbeek
 Roermond
 Venlo
 Heythuysen
 Klimmen
 Weert
 Roermond
 Maastricht
 's Gravenhage
 Mheer
 Munstergeleen
 Heerlen
 Geleen
 Roosendaal
 Maastricht
 Borgloon (B)
 Maastricht
 Eijsden
 Maastricht
 Maastricht
 Valkenswaard
 Maastricht
 Maastricht
 Swalmen
 Beek
 Maastricht
 Tilburg
 Heers (B)
 Maastricht
 Hoensbroek

Cohlst, J.M.F. (1982)
 Colsen, J.H.M. (1959)
 Coolen, G.M.A. (1987)
 Cornips, J.H.A. (1979)
 Corten, Alb. J.A.M. (1960)
 Corten, G.J.P.M. (1985)
 Courtens, Dr N.G.M. (1974)
 Cox, Drs G.W.H. (1958)
 Cox, Prof. Dr H.L. (1989)
 Cozijnsen, W. (1979)
 Creemers, Drs P.L.W.B. (1982)
 Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)
 Crombach, H. (1982)
 Crousen, Dr A.M.F.B. (1960)
 Crugten, Mr O.W.J.H. van (1986)
 Crutzen, F.G.H.M. (1979)
 Crijns, Ir A.W.N.J. (1967)
 Cuijpers, J.M.M. (1989)
 Daniëls, A.L.M.J. (1977)
 Daniëls, Mr J.H.J. (1987)
 Darley, W. (1968)
 Debats, M. (1974)
 Debets, Drs R.M.C. (1974)
 Defesche, H.F.H.G. (1981)
 Defesche, Mr H.J.M. (1974)
 Delissen, Th.M.J. (1958)
 Dewez, Dr J.Th.M. (1960)
 Diedereren, Drs J.A.M. (1958)
 Diederiks, Dr H.A. (1973)
 Dierick-Van Loo, Mevr. M.C.G. (1977)
 Dieteren, H. (1971)
 Dieteren, J.J.G. (1984)
 Dieteren, J.W. (1964)
 Dieteren, P.E.M. (1982)
 Dingjan, Drs F.C.M. (1982)
 Dinjens, G. (1988)
 Donker, Mr J.G. (1974)
 Dorenbosch, M.K.W. (1975)
 Dormans, E.H.M. (1979)
 Douben, Prof. Dr N.H. (1987)
 Drenth, J.H. (1981)
 Duynstee, Mr J.E.F.F.M. (1988)
 Dijk-Regout, Mevr. Drs L. van (1965)
 Dijkman, C. (1982)
 Eerenbeemt, Prof. Dr H.F.J.M. van den (1968)
 Einig, Drs P.C.A. (1974)
 Engelen, C.F.M. (1979)
 Engelen, J.P.J. (1975)
 Engelen, Drs Th.L.M. (1982)

Vaals
 Venray
 Maastricht
 Breda
 Heerlen
 Munstergeleen
 Maastricht
 Goirle
 Rheinbach (D)
 Maastricht
 Weert
 Noorbeek
 Voerendaal
 Roermond
 Roermond
 Wijlré
 Bunnik
 Thorn
 Maastricht
 Roermond
 Maastricht
 Maastricht
 Haarlemmermeer
 Weelde (B)
 Venray
 Simpelveld
 Sittard
 Monnickendam
 Amsterdam
 Stein
 Maastricht
 Sittard
 Spaubeek
 Ubach over Worms
 Knegsel
 Maastricht
 Afferden
 Roermond
 Munstergeleen
 Eindhoven
 Kerkrade
 Maastricht
 Heerlen
 Neer
 Tilburg
 Roermond
 Sittard
 Klimmen
 Cuijk

Ensinck, J.H. (1958)	Maastricht
Erps, J. (1979)	Zutphen
Essers, H. (1979)	Maastricht
Eurlings, Mr P.A.H. (1988)	Voerendaal
Eussen, R. (1984)	Terneuzen
Faessen, J.H. (1977)	Arcen en Velden
Feller, Drs J.C. (1979)	Venlo
Franssen, Drs G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frantzen, J.W.H. (1959)	Sittard
Frederiks, Dr P.W.J.M. (1974)	Geleen
Frederix, Drs L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Gales, B. (1975)	Groningen
Geelen, Ch.H. (1974)	Voerendaal
Geenen, Drs W. (1982)	Wijlré
Gemmeke, Drs Ch.E.A. (1960)	Maastricht
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerrits, H.P.A.J. (1958)	Blerick
Geurts, A.J. (1977)	Veenendaal
Geurts, J.H.J. (1974)	Nijmegen
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghelen, J.D. (1979)	Neerharen (B)
Ghijzen, Drs J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gillissen R.A., J.H.M.J. (1979)	Weert
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, Mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, H.M.H. (1979)	Ubach over Worms
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Grimbergen, J.M. (1974)	Lelystad
Gulikers, J.H.J. (1982)	Maastricht
Gijbels, G. (1968)	Maastricht
Gijsen, Chr. (1958)	Maastricht
Gijsen, Mgr Dr J.M. (1969)	Roermond
Haanen, Drs E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haas, Dr J.A.K. (1963)	Maastricht
Haegen, Prof. Dr H. van der (1971)	Heverlee (B)
Hamans, P. (1986)	Kerkrade
Hamburger, Dr M. (1984)	Schin op Geul
Hamelers, Ing. H.H.M. (1982)	Bunde
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heiligers, G.J. (1988)	Gulpen
Hélin, Prof. Dr E. (1975)	Luik (B)
Helsen, J. (1981)	Tongeren (B)
Hendriks, W.Th.M. (1958)	Venlo
Henquet, K.J.M. (1991)	Oosterhout

Henrar, A.F. (1975)	Maastricht
Hermens, P. (1982)	Schinnen
Herp, Drs P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg aan de Geul
Heuts, W.G. (1990)	Eijsden
Heijboer, Drs H.J. (1959)	Heerlen
Heyden, R.P.W.J.M. van der (1974)	Heerlen
Heythuysen-Corstjens, Mevr. A. (1979)	Kerkrade
Hillen, Drs A. (1979)	Neer
Hodiamont, Mej. E. (1979)	Maastricht
Hoebers, P.C.M. (1974)	Horst
Hoen, J.G.H. (1975)	Maastricht
Hoen, J.H.M. (1988)	Beek
Hommes, Mej. Mr A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hon, A.P. de (1988)	Munstergeleen
Honings, M.J. (1985)	Venhorst
Houben, Drs C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, Mr Drs P.N.J. (1988)	Maastricht
Hucht, C.A. van der (1986)	Mheer
Hummel, R.P. (1975)	Brunssum
Hupperts, Mr A.J.M. (1982)	Maastricht
Hustinx, Mr F.P.J. (1958)	Maastricht
Hutschemaekers, Drs A.J. (1987)	Roermond
Huyben, Drs J.J.C. (1975)	Weert
Huijs, Drs T.P.M. (1978)	Venlo
Huijts, F.L. (1974)	Cadier en Keer
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs-Bouwens, Mevr. H.H.M. (1976)	Maastricht
Jacobs, J.H.M. (1960)	Geleen
Jadoul, Drs F.L.J.F. (1986)	Ulestraten
Jaegers, A.P.J.M. (1973)	Schinnen
Jamar, Drs J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, C.J. (1988)	Mook
Jansen, Drs J.W. (1987)	Eijsden
Jansen, Drs P.C. (1974)	Amsterdam
Janssen, Drs A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, B.G.Chr. (1979)	Sittard
Janssen, Mr C.M.J.M. (1958)	Nijmegen
Janssen, E.M.L. (1981)	Heerlen
Janssen, Drs H.A.J. (1966)	Nederweert
Janssen, Drs J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.H. (1960)	Meerssen
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Sint-Oedenrode
Janssen, Drs J.P. (1982)	Obbicht
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Nijmegen
Janssen, Mr J.W.A.M. (1974)	Nijmegen

Janssen, R. (1979)
 Janssen, W.P.M. (1980)
 Jenniskens, Drs A.H. (1975)
 Jessen, Mevr. L. (1989)
 Jetten, J.M.A. (1982)
 Jochems, Dr D.B. (1988)
 Jongen, H. (1979)

Jongen, J.M.G. (1979)
 Jongh, A. de (1974)
 Jonkergouw, A.E.L. (1979)
 Joosten, E.A. (1988)
 Jorritsma, H.H.M.D. (1976)
 Jurriëns, Drs R. (1971)
 Kasdorp, J.M.A. (1988)
 Kerckhoffs, Drs J.H.H. (1974)
 Kerkhofs, M. (1979)
 Kersten, F.J. (1988)
 Kessels, F.A.H. (1974)
 Kicken, R.J.A. (1986)
 Kirkels, L. (1979)
 Klaassen, Drs W.J.M. (1974)
 Klaassens, D.H.P. (1979)
 Klep, Prof. Dr P.M.M. (1978)
 Kleuters, Mej. M.H. (1959)
 Kleutghen, A. (1979)
 Klomp, J.A.H.M. (1974)
 Knapen, Drs J.G.J. (1975)
 Knoors, H.J. (1979)
 Knoors, J.A. (1972)
 Kockelkoren, J.M.H. (1979)
 Koelman, Drs J.B.H. (1979)
 Kohlbacher, J. (1988)
 Kokkermans, J.J.M.F. (1979)
 Koldewij, Dr J. (1982)
 Koops, Drs H.A.B. (1988)
 Korsten, Drs H.S.M. (1974)
 Kreuwels, Ir W.G.J. (1984)
 Kunder, J. de (1988)
 Kusters, J. (1984)

Kuypers, Drs H.M.M. (1974)
 Lakmaker, Mevr. F. (1986)
 Lambriex, P.H.M.J. (1988)
 Lardinois, P.M.J.P. (1975)
 Latten, H.F. (1991)
 Lauwers, P. (1979)
 Leclercq, R.M.F.M. (1981)
 Leenders, Chr. (1973)

Maaseik (B)
 Eijsden
 Maastricht
 Stevensweert
 Gulpen
 Schin op Geul
 Zichen-Zussen-
 Bolder-Riemst (B)
 Heerlen
 Maastricht
 Sittard
 Swalmen
 Amsterdam
 Overijse (B)
 Maaseik (B)
 Spaubeek
 Schimmert
 Haelen
 Venlo
 Schimmert
 Meerssen
 Alphen a/d Rijn
 Venlo
 Nijmegen
 Roermond
 Overpelt (B)
 Kerkrade
 Bunde
 Roermond
 Grevenbicht
 Haelen
 Heerlen
 Maasmechelen (B)
 Eys
 Buren
 Eijsden
 Venlo
 Geldrop
 Heythuysen
 Eidsen-
 Maasmechelen (B)
 Heerlen
 Gronsveld
 Maastricht
 Maastricht
 Kerkrade
 Beringen (B)
 Stein
 Maastricht

Lem, W.F.Th. (1969)	Maastricht
Lemmens, B.M.P. (1974)	Nijmegen
Lemmens, W.L.M. (1976)	's Gravenhage
Lendfers, J.M. (1972)	Maastricht
Lenssen, A.J.T. (1991)	Kerkrade
Leunissen, H.J. (1980)	Heerlen
Leurs, Ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linden, Prof. Dr A.S. van der (1981)	Maastricht
Linden, Drs P.R.H.M. van der (1971)	Nuth
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, Mr A.J.C. (1974)	Oirsbeek-Schinnen
Linssen, Dr C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, Dr G.C.P. (1960)	Rocmond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Loo, A.J.W. van (1982)	Klimmen
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, Drs J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lucassen, L.J. (1971)	Meijel
Lücker, B.P.L. (1974)	Landgraaf
Luthjens, Ir L.H. (1976)	's Gravenhage
Luykx, P.M. (1975)	Nijmegen
Luyt, Drs P.B.N. van (1980)	Limbricht
Maas, P. (1979)	Hoensbroek
Machielsen, F. (1982)	Meerssen
Maenen, Dr A.J.Fr. (1958)	Maastricht
Maenen, Mr F.J.M.G. (1986)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Maesen, Dr Fr. (1981)	Heerlen
Manders, W.G.A. (1974)	Tienraij
Mantel, J.L. (1967)	Brunssum
Marres, E.C.W.L. (1969)	Helmond
Martens, Ir A.H.W. (1960)	Simpelveld
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, Drs E.R.J. van der (1974)	Warmond
Mathijsen, Mr H.J.M.E. (1977)	Wanssum
Matti, Mr J.L. (1979)	Weert
Maussen, Drs M.J. (1972)	Schaesberg
Meerman, M. (1982)	Kerkrade
Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Melssen, J.Th.M. (1988)	Eindhoven
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, Dr F.J.H. (1987)	's Gravenhage
Mertens, Ir P.A.M. (1974)	Hoensbroek

Mestrom, W.H. (1974)
 Meuwissen, J. (1984)
 Meijer, Ir J.B.M.A. (1961)
 Meijnsing, Mej. J.C. (1978)

Mingels, A.P.Y.M. (1982)
 Minis, Drs S. (1981)
 Mobers, H. (1979)
 Moelaert, J. (1982)
 Molemans, Dr J. (1979)
 Mommers, L. (1973)
 Mooren, L.W.H. (1981)
 Moorer, W.T. (1982)
 Mosmuller, Drs J.M.H. (1972)
 Muisenbergh, Mr C.W.F.H. van den (1958)
 Mulken, W. van (1975)
 Mulleners, J. (1979)
 Mijland, H.J.M. (1976)
 Narinx, J.M.G. (1979)
 Naus, J.H. (1975)
 Naus, J.M.A.M. (1979)
 Naus, J.S.M. (1990)
 Neer, L.P.G. van (1979)
 Neukirch, Dr R. (1967)
 Neven, J.C.J. (1987)
 Nies, F.F.N.J.W. (1981)
 Niessen, B. (1981)
 Niessen, H.F. (1974)
 Niessen, Drs L.F.P. (1974)
 Nieste, H.M. (1982)
 Niesten, J.J.C.M. (1973)
 Nieuwenhuis, M. (1980)
 Nieuwhof-Reul, M. (1960)
 Nissen, Drs P.J.A. (1980)
 Notenboom, Drs H.A.C.M. (1958)
 Notten, J.G.M. (1980)

Nusteling, Dr H.P.N. (1974)
 Nijsten, Mevr. Dr M. (1988)
 Offermans, Drs J.P.L.G. (1981)
 Okhuysen, H. (1988)
 Oldenbeuving, G.L.J. (1980)
 Olieslagers, Drs P.J.J.H. (1964)
 Ommeren, Drs H.R. van (1973)
 Ooijen, P.W.A. van (1981)
 Op den Kamp, H.J. (1979)
 Op het Veld, A.J.G. (1975)
 Oppen, Mr M.A.W. van (1960)
 Oppenhuis de Jong, H.W.M. (1985)

Pey-Echt
 Einighausen
 Lanaken (B)
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Maastricht
 Hoogezaand
 Wijchen
 Hasselt (B)
 Maastricht
 Linne
 Brunssum
 Voerendaal
 Goirle
 Bunde
 Amstenrade
 Oirschot
 Maastricht
 Panningen
 Sittard
 Herkenbosch
 Maastricht
 Köln (D)
 Gulpen
 Melick
 Bunde
 Delft
 Klimmen
 Maastricht
 Roermond
 Venlo
 Hoensbroek
 's Hertogenbosch
 Venlo
 Valkenburg
 aan de Geul
 Bemmel
 Maastricht
 Sittard
 Achel-Hamont (B)
 Elsloo
 Maastricht
 Maastricht
 Gulpen
 Munstergeleen
 Helden-Panningen
 Maastricht
 Maastricht

Palmen, C.J.M. (1963)
 Palmen, Ir H.M.J. (1974)
 Palmen, J.Ch. (1963)
 Palmen, Mr P.M.M.C. (1958)
 Panhuysen, J.F.M. (1982)
 Parren, Drs H.P.C.M. (1974)
 Patelski, A.S.M. (1982)

Peerboom, P.E.H.G. (1990)
 Peeters, Drs J.G.H. (1958)
 Peeters, Mevr. M.E. (1986)
 Pelzer, Dr L.H. (1958)
 Penners, W.J.A.M. (1982)
 Pernot, R.A.J.G. (1982)
 Perry, Dr J. (1976)
 Peters, H.W.J.R. (1976)
 Philippe, A. (1979)
 Pierey, Drs L.J.M. (1974)
 Pieters, H. (1981)
 Piets, J.P.M. (1983)
 Pleumeekers, Drs J.B.V.N. (1987)
 Pluijmen, L.J.H. (1979)

Poell, Drs W.A.G. (1974)
 Prett, Ing. P.J. (1987)
 Prevaes, P. (1980)
 Purnot, J.H.M.G. (1982)
 Put, M. (1991)
 Puts, H.P. (1979)
 Puijtenbroek, Dr F.J.M. van (1974)
 Pijls, V. (1970)
 Pijpers, Drs J.H.F. (1982)
 Quaedvlieg, Drs N.T.J. (1982)
 Quint-Maagdenberg, Mevr. Drs M.J.I. (1983)
 Raedts, Ir C.J.B.M. (1984)
 Ramaeckers, J.M.G. (1988)
 Renes, J. (1988)
 Rensch, Mr T.J. van (1975)
 Roberts, P. (1979)
 Roebroek O.S.A., Prof. Dr E.J.M.G. (1967)
 Roebroek, J.M.G.F. (1981)
 Roemen, Dr H.C.W. (1982)
 Roll, J. (1978)
 Ronckers, E.M.A. (1979)
 Ronden, M. (1989)
 Roost, P.M. (1982)
 Ros, Joh. (1979)
 Rosenboom, E. (1979)
 Royen, E.J.G. van (1979)

Heerlen
 Sittard
 Tervuren (B)
 Heerlen
 Maastricht
 Heerlen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Eijsden
 Boxmeer
 Schimmert
 Maastricht
 Holtum-Born
 Sittard
 Maastricht
 Beek
 Hasselt (B)
 Heerlen
 Stein
 Maastricht
 Simpelveld
 Valkenburg
 aan de Geul
 Ulestraten
 Koedijk
 Utrecht
 Cadier en Keer
 Heerlen
 Rijswijk
 Eindhoven
 Gouda
 Maastricht
 Heerlen
 Geulle
 Overijse (B)
 Ransdaal
 Wageningen
 Maastricht
 Nijmegen
 Utrecht
 Maastricht
 Maastricht
 Gulpen
 Banholt-Mheer
 Sittard
 Ittervoort
 Reuver
 Zoetermeer
 Eijsden

Ruyters, Mevr. M.H. (1981)
 Rijcken, R.J.L.M. (1979)
 Rypkema-Mercens, Mevr. H. (1988)
 Saes, Drs J.L. (1964)
 Salden, A.H. (1989)
 Scaf, A. (1964)
 Schaaf, G. (1980)
 Schatorjé, J.M.W.C. (1980)
 Scheffman, P. (1979)
 Schellinx, Ing. J.H.W. (1979)
 Schinck, Drs P.J.G. (1991)
 Schlösser, Ir J.C. (1959)
 Schreuder, P.F.J.M. (1975)
 Schreurs, Mej. Maria J.J.G. (1973)
 Schreurs, J.W.J. (1976)
 Schrotten, Ir H.M. (1987)
 Schrijnemakers, L. (1979)
 Schrijnemakers, Prof. Dr M.J.H.A. (1974)
 Schuffelers, P. (1982)
 Schümmer, P.C.H. (1976)

Schunck-Brouwers, Mevr. J.H.L.M. (1979)
 Schutgens, N.H.J. (1966)
 Schwanen, H.M.M. (1975)
 Schwartz, Drs G.A.H. de (1960)
 Seelen, Drs Th.L.A.M. (1959)
 Seems, J.H.B. (1974)
 Seerden, Mevr. W. (1990)
 Segers, L. (1983)
 Semmeling, R.J.J. (1982)
 Senden, F. (1988)
 Severens, J.J. (1979)
 Sillekens, J.P.H. (1979)
 Sillekens, Drs J.Th. (1972)
 Simonis, J.G.C. (1977)
 Sleijpen, G. (1988)
 Sliepen, Ing. W.L.A.G. (1960)
 Slootweg, G.J. (1980)
 Smeets, Mr C.G. (1979)
 Smeets, H.M.A.A. (1974)
 Smeets, Ir J.J.W.M. (1982)
 Smeets, Drs M.K.J. (1967)
 Smeets, N.H. (1972)
 Smeets, Mr S.H.F. (1971)
 Smeets, V. (1979)
 Smeets, W. (1988)
 Smeijsters, Drs E.M.A. (1974)
 Smisdom, R. (1979)
 Specker, C. (1968)

Berg en Terblijt
 Oirschot
 Venlo
 Cadier en Keer
 Venlo
 Maastricht
 Maastricht
 Horst
 Maastricht
 's Hertogenbosch
 Baarlo
 Heerlen
 Maastricht
 Eindhoven
 Herten
 Rotterdam
 Geleen
 New York (U.S.A.)
 Maastricht
 Valkenburg
 aan de Geul
 Mheer
 Maastricht
 Kerkrade
 Stein
 Venlo
 Horn
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Maastricht
 Amstenrade
 Heerlen
 Nijmegen
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Geleen
 Limbricht
 Maastricht
 's Hertogenbosch
 Merkelbeek
 Maastricht
 Maastricht
 Weert
 Hasselt (B)
 Hasselt (B)
 Spaubeek
 Antwerpen (B)
 Waubach

Speth, L.J.H. (1979)
 Spierts, P.J.G. (1968)
 Spiertz, L.J. (1974)
 Spiertz, Prof. Dr M.Ph.G. (1972)
 Spitz, E.J.C. (1958)
 Spoelstra, B. (1988)
 Spreuwenberg, J.Th.C.M. (1977)
 Stals, L. (1979)
 Standaert, C.M.H. (1982)
 Stappers, Mej. M. (1982)
 Starmans, Drs J.C.J.M. (1988)
 Stassen, Mr R.J. (1969)
 Steeghs, W.J.H. (1982)
 Steen, Mevr. Drs I.M. (1985)
 Steen, F.M.J. van der (1970)
 Stehmann, Chr.H. (1979)
 Stekelenburg, M. (1982)
 Steur, A.G. van der (1968)
 Stevelmans, F. (1976)
 Stevens, H. (1988)
 Stevens, M.F.M.N. (1981)
 Stevens-Heinen, Mevr. A. (1975)
 Steijvers, J.L. (1974)
 Stikkelbroek, Mevr. J. (1989)
 Stille, Mr A.L.G.A. (1979)
 Stoel, Mej. J.G.M. (1979)
 Stouthart, Drs L.G.M. (1964)
 Straatman, R. (1986)
 Stratmans, H. (1974)
 Stratum, Drs J.C.M. van (1965)
 Straus, C.P.L. (1981)

Maastricht
 Landgraaf
 Kerkrade
 Nijmegen
 Maastricht
 Oirsbeek
 Voorhout
 Weert
 Thorn
 Sevenum
 Maastricht
 Roermond
 Mijdrecht
 Tilburg
 Helden
 Cadier en Keer
 Maastricht
 Haarlem
 Groningen
 Maastricht
 Landgraaf
 Venray
 Eelde
 Utrecht
 's Gravenhage
 Lomm
 Maastricht
 Amsterdam
 Geldern (D)
 Rosmalen
 Valkenburg
 aan de Geul
 Maastricht
 Heerlen
 Hoensbroek
 Maastricht
 Berg en Terblijt
 Amsterdam
 Maastricht
 Venlo
 Roermond
 St. Odiliënberg
 Wijlré
 Gellik-Lanaken (B)
 Hasselt (B)
 Wageningen
 Singapore
 Born
 Sittard

Tilliard, R. (1979)	Hasselt (B)
Timmermans, H.J. (1979)	Stein
Timmers, Prof. Dr J.J.M. (1988)	Maastricht
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Nederweert
Trier, Dr W.G.J.M. van (1974)	Venray
Tulden, M. van (1977)	Roermond
Tummers, Dr P.M.J.E. (1971)	Arnhem
Tuiling, J. (1982)	's Gravenhage
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valk, J.P. de (1982)	Voorburg
Vanderbeeken, G. (1979)	Heerent- Winksele (B)
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Vellenga, Dr S.Y.A. (1988)	Utrecht
Velzen O.F.M., Drs M.J. van (1974)	Kerkrade
Venner, Dr J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, Dr G.J.B. (1960)	Maastricht
Verbong-Giesen, Mevr. A. (1979)	Tegelen
Verhagen, Drs Th.J.P. (1977)	Maastricht
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	's Gravenhage
Verheggen-Crousen, Mevr. E.W.M. (1982)	Sittard
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, Mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhoeven, L.M.H. (1974)	Venlo
Verhofstadt, J.H. (1987)	Venlo
Vermeere, H.M.H. (1986)	Heerlen
Vermeulen, L.P. (1975)	Heerlen
Versteeg, J.H.W. (1974)	Maastricht
Verstraelen, Drs J.H.H. (1989)	Weert
Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Vinckenroye, Dr F. van (1974)	Hasselt (B)
Visch, Mr G.M. (1987)	Cadier en Keer
Visée, J. (1982)	Heerlen
Visser, Drs F.A. (1975)	Aerdenhout
Vleeshouwers, J.M.E. (1979)	Munstergeleen
Vlerken, Drs J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vorbach, A.H.J. (1975)	Venlo-Blerick
Vossen, Mevr. H. (1988)	Amsterdam
Vrencken, Ir Drs J.H.A.M. (1979)	Leidschendam
Vries, Prof. Dr Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vroomen, R.J.P.M. (1971)	Echt
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Waes, Ir D.J. van (1988)	Maastricht
Waltmans, Dr H.J.G. (1958)	Landsmeer
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen

Wanders, Mr J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, Mr R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St. Martens- Voeren (B)
Welten, R.G. (1985)	Maastricht
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Werf, G.H.F. van de (1981)	Neerbeek
Wersch, F.M.H. van (1988)	Maastricht
Westerhuis, W.A.A. (1968)	Venlo
Westrene, E.J.W. van (1989)	Utrecht
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Valkenburg aan de Geul
Weijer, J.J. van de (1979)	Maastricht
Weijers, J.M. (1987)	Hoensbroek
Weijnen, J.P.H. (1986)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Wieërs, J.L.L.J. (1979)	Hasselt (B)
Wieland, Drs J.H.M. (1984)	Berg en Terblijt
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, J.H. (1979)	Beek
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Wintgens, Mej. E.M.A. (1979)	Maastricht
Wöltgens, Drs Th. (1987)	Kerkrade
Worms, G. (1982)	Oirsbeek-Schinnen
Woude, Prof. Dr A.M. van der (1987)	Ede
Wouters, Dr Mr H.H.E. (1988)	Maastricht
Wijers, Drs J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijnands, H.J.G. (1982)	Eijsden
Wijnen, M.H.M. (1988)	Maastricht
Wijnen, Prof. Dr W. (1981)	Bunde
Wijngaarden-Briërs, Mevr. M. van (1982)	Heerlen
Xhonneux, Ir G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zanders, Dr H.L.G. (1969)	Lage Mierde
Zeekaf, Ing. J.G.M.E.H. (1962)	Well
Zeguers, Mej. D.P.M.H. (1975)	Maastricht
Zeijen, M.P.J. (1982)	Swalmen
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek